

№3 (50)
ҚЫРКҮЙЕК
2018

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ • НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
ISSN 2077-0197
Күәлік №3631-Ж
Свидетельство №3631-Ж

№ 3 (50), қыркүйек, 2018
№ 3 (50), сентябрь, 2018
ISSN 2077-0197
Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

**Халел Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ - ВЕСТНИК
Атырауского государственного университета
имени Халела Досмухамедова**

Научный журнал

Негізгі тақырыптық бағыты • Основное тематическое направление

ғылыми білім беру материалдар жинағы

Мерзімді • Периодичность

жылына 4 рет шығады

Басылым тілі • Языки публикации

қазақша, орысша, ағылшынша

Тіркеу куәлігі • Свидетельство о регистрации

№3631-Ж 14.02.2003 ж.

Редакциялық-баспа кеңесі • Редакционно-издательский совет

Бас редакторы • Главный редактор

Талтенов А.А.- химия ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор орынбасары • Заместитель главного редактора

Идрисов С.Н. - педагогика ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор

Жауапты хатшы • Ответственный секретарь

Кайргалиева Г. – тарих ғылымдарының кандидаты

Редакциялық алқа • Редакционная коллегия

Гуманитарлық ғылымдар сериясы бойынша

Серия гуманитарных наук

- Таңатарова Ж.Т. - тарих ғылымдарының докторы
- Ахмет А.Қ.- тарих ғылымдарының докторы
- Барсай Б.Т.- педагогика ғылымдарының докторы
- Кольцов П.М.- тарих ғылымдарының докторы (Ресей)
- DrAbrahamAltonayan – PhD (Ұлыбритания)
- Бекмаханова Н.Е.- тарих ғылымдарының докторы (Ресей)
- Мұхамбетжанова А.У. - педагогика ғылымдарының докторы
- Аманжолова Д.А.- тарих ғылымдарының докторы (Ресей)
- Любичанковский С.В.- тарих ғылымдарының докторы (Ресей)
- Жүсіп Қ.Ө. - филология ғылымдарының докторы
- Орлова Л.В. – социология ғылымдарының докторы (Ресей)
- Балтогаева Ж.Е. – филология ғылымдарының кандидаты
- Хайржанова А.Х. - филология ғылымдарының кандидаты
- Дүтбаева С.С. - филология ғылымдарының кандидаты

Жаратылыстану ғылымдар сериясы бойынша

Серия естественных наук

- Тырков А.Г. - химия ғылымдарының докторы (Ресей)
- Кенжегулов Б.З. - техника ғылымдарының докторы
- Шамбилова Г.К. - химия ғылымдарының докторы
- Ганбаров Х.Г.- биология ғылымдарының докторы (Азербайджан)
- Насиров Р.Н.- химия ғылымдарының докторы
- Таубаев Б.Ж.- ауыл-шаруашылығы ғылымдарының докторы
- Сағындықова С.З. - биология ғылымдарының докторы
- Sally Cutler - PhD (Ұлыбритания)
- Дүйсеғалиев М.Ж. - ауыл-шаруашылығы ғылымдарының докторы
- Каражигитова Т.А. - педагогика ғылымдарының докторы
- Есенаманова М.С.- техника ғылымдарының кандидаты
- Головкин Н.В. - педагогика ғылымдарының кандидаты (Украина)
- Махатова В.Е. – техника ғылымдарының кандидаты

МРНТИ 17.09.09

Н.Х.Суюнова

Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований,
заведующая Ногайским отделом
г. Черкесск, Россия

soyunen@yandex.ru

**ИСТОРИЧЕСКОЕ ЭССЕ В НОВЕЙШЕЙ НОГАЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(на материале прозы Исы Капаева)**

Аннотация

На примеретворчества современного ногайского писателя Исы Капаева представлена эволюция жанра исторического эссе в национальной литературе. В статье прослеживаются этапы формирования жанра эссе, акцентируется внимание на роли многовековой общетюркской, а также ногайской культурной традиции в этом процессе, дается обзор наиболее значимых произведений И.Капаева.

Ключевые слова: историческое эссе, общетюркская традиция, ногайский эпос, литература «оттепели», пограничные жанры, историко-культурный контекст, документальная литература.

Многожанровая ногайская литература новейшего времени – это литература на ногайском языке, которая развивается в Российской Федерации, в частности, двух ее субъектах - Карачаево-Черкесской республике (у ногайцев Кубани) и Республике Дагестан (у степных ногайцев). В этой литературе, впитавшей богатейшие традиции общетюркской культуры, средневекового эпоса ногайцев, поэзии *йырау*, традиций просветительского периода и советской многонациональной литературы, ныне актуализирован поиск новых форм художественности. И эти новые формы есть синтез самобытных традиций и влияния межлитературного художественного опыта.

Убедительно иллюстрирует этот тезис в новейшее время проза известного ногайского писателя Исы Капаева, художника слова, уже сложившегося, с уже определившимся, казалось, углом зрения на вещи, четкими координатами мировосприятия, однако, не прекращающего творческий поиск. И дело здесь, конечно, в масштабе времени и пространства (хронотопа), в котором писатель ведет свой поиск. Эти

категории у Капаева, как правило, без границ, так как истина может сверяться только во вневременных и внепространственных измерениях. Погруженность в глубинные пласты архаических слоев духовности - мифоэпические универсалии сочетаются у писателя с открытостью для художественной оценки реалий быстро меняющегося мира.

Возможность вести творческий поиск в такой огромной протяженности выводит на первый план личность писателя, объясняет востребованность неканонических жанров, с неустоявшимися признаками дифференциации. К ним следует отнести, прежде всего, такой жанр художественно-публицистической формы авторского самовыражения, как *эссе*. Именно такой универсальный, с размытыми границами, жанр «удобен», как способ оперативной творческой реакции на явления скоротечной действительности, особенно в переломные моменты истории.

Накопление отдельных признаков и черт собственно жанра эссе в ногайской литературе началось с 20-50-х гг. прошлого века, когда новописьменная литература, развиваясь в русле общесоветской культурной динамики, стала активно обогащать свою жанровую палитру. Это стало возможным за счет сохранения в культурной «памяти» народа традиционных фольклорно-эпических традиций. В них содержались фактически зачатки всех разновидностей жанров, ставших впоследствии самостоятельными в творчестве первых ногайских советских писателей (Б.Абдуллин, Ф.Абдулжалилов, Х.Булатуков).

В их творчестве постепенно формировалась система универсальных жанров прозы: очерк, новелла, фельетон, рассказ, повесть, роман, а в поэзии – элегия, содержащие в разной степени интенсивности признаки эссе.

Заметный интерес к собственно жанру проявили в середине XX века писатели-«шестидесятники» и их последователи в 70-80-х, а также литературоведы, и связано это было с причинами, обусловленными явлением и процессами «оттепели»: оживлением литературной жизни, индивидуализацией литературного творчества, начинающейся энтропией догматических принципов и подходов к созданию и изучению литературы, обогащением историко-культурного контекста творчества писателей за счет включения традиций древнетюркской руники, ногайского эпоса и поэзии *йырау*. Так, еще не оформленное как жанр, эссе, точнее, его признаки, присутствовали в очерках прозаиков, публицистических статьях, эпистолярном наследии, лирике ногайского поэта «оттепели» Гамзата Аджигельдиева, в те годы – студента московского Литинститута им. Горького. Затем – лирико-философские этюды с выраженным авторским началом появились в раннем творчестве ногайских поэтесс Келдихан Кумратовой, Кадрии Темирбулатовой. Признаки эссе, в меньшей степени, однако, присутствовали в более ранней литературе - прозе о войне Фазиля Абдулжалилова («*Атадынъулы*» (Сын отца), в лирико-философических отступлениях повестей и романов о послевоенном строительстве прозаиков

Суюна Капаева («Эскиуьйдиньсонъы» (Конец старого дома), «Бекболат», «Тандыр» (Очаг), «Ювсан» (Полынь), «Ердиньылувы» (Тепло земли), Куруптурсына Оразбаева («Атадынькушагы» (В объятиях деда). В этих произведениях – эмоционально обостренный патриотизм, обращенностью к малой и большой родинесближающий людей, выражен средствами углубленного психологизма в переживаниях автора и героев. При этом зачастую в основе изображаемого – документальные свидетельства, объекты изображения – художественно осмысленные, беллетризованные реальные события и реальные судьбы.

Эссе, известно, – пограничный жанр. Обусловленность временем, соотнесенность с настоящим – придает ему публицистичность. С наукой (как правило, гуманитарной), его роднит общность объекта мысли. Эмоциональность, аналитическое начало роднит эссе с художественным творчеством. И чем больше доминирует в произведении функция убеждения, чем больше обособлена роль автора, полемизирующего с традиционной трактовкой темы, со стереотипным отношением к явлению, тем более ярко проявляются признаки, стиль классического эссе.

В ногойской литературе эссе стало приобретать жанровую оформленность к концу XX века (Елена Булатукова «Айкасканийоллар» (Скращенные дороги). Однако, только в прозе Исы Капаева рубежа XX – XXI веков интенсифицировался процесс последовательной апробации, утверждения формальных свойств этого жанра. Исторические эссе, составившие содержание книг И.Капаева («Уплывающие тени» (1999), «Бессмертная степь» (2004), «Мойынты мар» («Мониста») (2009), «Ялынянлы Сарайшык» («Пламенная душа Сарайчика» (2014), значительно обогатили эстетику национальной словесности, в том числе за счет актуализации родовых черт ногойских средневековых историко-функциональных жанров, прежде всего *толгау* (философическое размышление-монолог героя в судьбоносный момент истории), *нарративное шежере* (повествовательные родословные хроники).

Укрепление взаимодействия многонациональной советской литературы, частью которой в XX веке являлась и ногойская литература, с участниками мирового культурного процесса, формирование творческой личности Исы Капаева на переднем крае творческого общения – в литинститутской среде, на всесоюзных творческих площадках – способствовало тому, что эссе в его прозе вобрало и европейский опыт формирования жанра, накапливавшийся со времен появления «Опытов» М.Монтеня, трудов немецких романтиков, продолженный в русской классике А. Герцена, Ф.Достоевского, позже – в творчестве Б.Пастернака, К.Паустовского, Р.Гамзатова, Ч.Айтматова, О.Сулейменова и, конечно, в творчестве ногойских «шестидесятников».

Первые опыты Исы Капаева в жанре эссе – многолетние лирические дневники, философические миниатюры в прозе, исповедальные этюды, включенные впоследствии в сборник «Мойынтымар» («Мониста»). Здесь же

ранние автобиографические рассказы («Выдержал»), лирическая повесть («Куржун, в котором спрятано детство»), диалоги с современниками («Сын таслы акында толгау» (Сказание о Сынтаслы), «Вокзал», «Кобызшы» (Гармонистка), литературная обработка целого пласта исторических *таварых* (преданий) («Уплывающие тени») и затем, посредством масштабных обобщений, переход к собственно жанру – создание серии исторических эссе («Мародеры Великой Степи», «Бессмертная степь», «Ялынянлы Сарайшык» (Пламенная душа Сарайчика).

На стыке науки, публицистики и художественного творчества в них представляется авторская версия историко-культурных реалий в судьбоносные периоды многовековой истории ногайцев, раскрывается роль отдельных исторических личностей, что стало возможным благодаря вновь открывшимся фактам в годы перестройки массового сознания на исходе XX века. Динамичность общественных процессов этого времени актуализировала эссе – как наиболее плодотворный ресурс для незамедлительной реакции на фактологические новации в научном и культурном пространстве конца века, осмысленные сквозь призму авторского видения. Этот большой по объему и значимости материал требовал систематизации, научной оценки. Пока наука накапливала свидетельства, необходимые для формирования доказательной базы версий, литература уже могла действовать. Выдвижение гипотез, конструирование версий исторических ситуаций далекого прошлого, реконструкция логики развития событий были посильной задачей для прозы в жанре эссе. Тем более такой быстрый способ обнародования ранее не известных фактов историко-культурного контекста был необходим для развития начавшегося, в частности, в ногайском обществе процесса национальной самоидентификации, для самопознания, чем объясняется востребованность эссе исторической литературы, в основном, в интеллигентской среде. Аналитическое, рассуждающее начало в таких нарративах культивировало приверженность к размышлению.

Десятилетия игнорирования политического и культурного прошлого, в частности, тюркоязычных народов в XX веке, замалчивание и сознательное принижение роли этих народов в мировой истории, с наступлением эры гласности, вызвали мощную компенсаторную реакцию. В своей книге «Метафизика колеса: история тюркского культуругенеза» известный ученый Ф.Урусбиева подчеркивала, что «в европейской традиции со времен Аристотеля тюркская культура интерпретировалась как варварская, в противоположность эллинской, и базировался такой подход в основном на европейском материале...». [1, С. 58] Еще раньше об этом же говорил академик Н.Конрад, считая несправедливым то обстоятельство, когда в «Истории средних веков» всегда изучалась история Европы, но не Востока [2, С.103]. Ногайцы относятся к числу тюркоязычных народов, которые, по причине потери в средние века государственности, территорий,

последовавшей за этим разобщенности, особенно пострадали от этой политики выключения целых народов из исторического процесса.

Ногайская Орда - «основная и непосредственная преемница золотоордынской культурной традиции» (Г.Оразаев) [3, С.86], однако, «культуру ногаев средневековые документы осветили очень скудно, ее интеллектуальная жизнь остается абсолютно не известной» (В.Трепавлов) [4, С.563]. Произошло это как по причине того, что «о ногаях мы не имеем порядочной истории» (И.Фишер) [5, С.10], как по причине «пренебрежения к этой культуре со стороны исследователей и малой их осведомленности» (В.Трепавлов), так и невнимания к вопросу раскрытия роли каждого народа в общем историческом процессе средневековья. Между тем в общем корпусе знаний о прошлом народов России место ногайской политической истории в общих чертах определено выдающимися русскими историками М. Щербатовым, Н. Карамзиным, С. Соловьевым, Л. Гумилевым, Г.Миллером, Г.Перетятковичем, В. Бартольд и др. [6]

Исторические знания – основа литературы, которая собственными художественными средствами ведет анализ и осмысление событийных рядов и драматических перипетий истории. Иса Капаев, накопивший за годы творчества солидный опыт аналитического исследования сложных явлений действительности, обладающий художественным мастерством, реконструирует в своих эссе историко-культурную реальность, этническую родословную ногайцев. Апеллирование писателя к научным изданиям, архивным источникам, мнению авторитетных ученых стали убедительной основой для разрушения устоявшихся стереотипов, опровержения неплототворных гипотез, восполнения сознательно создававшихся в свое время лакун, основой для склонения читателя к принятию именно его, И.Капаева, авторской версии воссоздания реалий.

В 2004 г. вышла в свет книга И.Капаева – трехчастное историческое эссе «Бессмертная степь», которая в 2008 г. была переиздана в Астане (изд-во «Аударма»). Наряду с важной информативной функцией, главы каждой из частей, представляющие собой автономные сюжеты, за счет мощного аналитического начала побуждают к размышлению, к сопоставлению фактов, поиску вместе с писателем истины. Тысячелетние шумерские элегии, запечатлевшие представления древнейших людей о загробном мире, отмеченные у них ритуалы похорон и поминовения усопших так ли уж случайно повторяются в столетних похоронных обрядах ногайцев *сыйт, аваз, бозлау?* (гл. «Тень на кургане») Любовь близких, воспевание благих деяний, ратных подвигов погибших – основа, как шумерских элегий, так и древнетюркских рунических памятников (Посвящения Култегину, Билге-Кагану, Тонъюкуку), ногайского средневекового героического эпоса, поэзии *йырау* и многих современных литературных жанров тюркоязычных народов (*орнау* – посвящение, *мунълау* – элегия, *алгыс* – благопожелание). Ярко выраженная авторская позиция Капаева в этих произведениях выполняет структурообразующую функцию. Наличие культурной связи между народами

Евразии и Ближнего Востока, подтвержденное мировоззренческой общностью, близостью основ материальной культуры, обрядов, высоким процентом совпадений в лексическом составе языков, антропонимическими сходствами, литературными параллелями анализируется писателем в главах эссе «Есть выход. Входа нет», «Великий шаман Шумера», «Язык-факел жизни». Писатель обосновывает свои версии выстраиванием убедительной логики, ведет полемику с авторами научных, научно-популярных, публицистических работ, дает собственную оценку их позиции в актуальных вопросах, уже поставленных, но еще не получивших истолкования. Значительной активизации читательского мышления способствуют полемические размышления, оценки Исы Капаева в отношении книг С.Крамера «История начинается в Шумере», В.Басилова «Избранники духов», и наиболее обстоятельный анализ большого научного труда ученого-историка В.Трепавлова – «История Ногайской Орды» (2001 г.). Одним из упущений последнего труда считая отсутствие на страницах истории государства ярких исторических портретов выдающихся личностей – вершителей истории, сам писатель несколько глав своего эссе посвящает таким личностям. Это создатель великого средневекового евразийского государства Чингисхан (гл. «У него была удача»), создатель государства-войска - Ногайской Орды – Эдиге и *шежере* - родословные великих князей (гл. «Дань уважения прошедшему и поощрение будущему»), версии о происхождении этнонимов, языковые параллели (гл. «Половецкое прочтение «Слова о полку Игореве») и др. Афористичность мышления автора, логика построения разветвленной сюжетной системы и причинно-следственной взаимосвязи фактов служит внятному изложению философской концепции реального момента описания.

На рубеже веков, в новейшее время, эссе основательно укореняется в творчестве Исы Капаева. Научно-исследовательская направленность его произведений порождает значительные импульсы для ногайской гуманитарной науки, прежде всего, исторической. Значимость вопросов национального единства, усвоение уроков прошлого, устремленность в будущее с опорой на ту реальность, в которой ныне живет народ – это то, что должно быть в основе произведений размышляющего писателя. Как свидетельство намерения Исы Капаева оставаться в поле активного поиска и осмысления материала, служащего максимально достоверной реконструкции историко-культурной памяти, в 2012 году в Москве увидел свет его новый объемный и значимый труд «Ногайские мифы, легенды и поверья» (Опыт мифологического словаря). Отличающиеся высокой информативностью и обоснованностью систематизированные словарные статьи этого издания, иллюстрированные фольклорным материалом, изложены в том числе и в жанре эссе. Ценность труда заключается в фиксации универсального оригинального материала, являющегося большим вкладом в ногайскую гуманитарную науку: лексикологию, этнологию, фольклористику, литературоведение, в целом, культурологию. Это базовый

материал для этих отраслей знания, спасенное от растворения в небытии оригинальное знание о многовековом бытии народа, ключ к разгадке ментальности этноса, пониманию его мироощущения. Конечно же, этот материал подлежит популяризации всеми возможными средствами, на различных уровнях обучения родной культуре, привития интереса к духовности.

В 2014 году в московском издательстве «Голос-Пресс» увидел свет 3-й том 4-х-томного собрания сочинений на ногайском языке Исы Капаева, в котором опубликовано одно из важных произведений писателя последних лет – историческое эссе, написанное в жанре путешествия *«Ялынянлы Сарайшык»* (Пламенная душа Сарайчика). Произведение тем более значимо, что история разрушенной средневековой столицы Ногайской Орды впервые художественно осмыслена в ногайской литературе в столь объемном произведении, став первым столь пронзительным по степени эмоциональности и фактологически столь достоверным повествованием о символе исторической и культурной памяти современных ногайцев на территории нынешнего Западного Казахстана.

В иллюстрированном научном издании казахских ученых И.Тасмагамбетова и З.Самашева «Сарайчик» [7] главный город Ногайской Орды характеризуется как «построенный на узловом в стратегическом отношении участке стыка Европы и Азии и обеспечивающий безопасность отрезка трансконтинентального караванного пути из стран Европы и столицы Золотой Орды (Сарая-Бату и Сарая-Берке) на Волге и города Хорезма, Ирана, Индии и Китая». Здесь же авторы пишут о том, что «в Сарайчике строились роскошные дворцы, караван-сарай, бани, мечети-медресе... Они возводились талантливыми мастерами из наиболее известных архитектурных школ... Жителей Сарайчика характеризует высокий уровень грамотности. Об этом говорит разнообразие надписей на посуде, на предметах из бронзы, да и просто на бумаге». Это был город развитых ремесел, о чем свидетельствует изобилие сохранившихся остатков изделий кузнецов, гончаров, бронзолитейщиков, стеклодувов, ювелиров, ткачей.

Написанное в стиле классического восточного *сапар-наме*, «Пламенная душа Сарайчика» Исы Капаева - это путешествие лирического героя в этот величественный прежде мир не только в пространстве, начиная от ставропольских степей до казахстанских просторов, но и во времени, в истории, путешествие в мир многовековой культуры ногайцев, обычаев и традиций, преданий, легенд, воспоминаний. Это и размышления о сегодняшнем дне народа.

Энциклопедический характер включенной в повествование информации: не известные широкой публике исторические знания о современных ногайских аулах Ставрополя, водоемах, запоминающиеся ландшафтные описания степей Астраханской и Атырауской областей, истории городов Великого Шелкового пути, исторический Сарайчик, с его

недавно отстроенным по распоряжению руководства Казахстана, Пантеоном великих правителей, судьба каждого из этих великих людей, - обогащает рассказ путешественника, обогащает читателя.

Организованный с основательностью ученого-историка материал произведения, ввиду эмоциональности изложения, частой сменяемости реальных картин описания на ирреальные видения из истории процветающего средневекового Сарайчика, ввиду частой прерываемости философическими размышлениями, в которые периодически погружается герой, подчиняет все это повествование законам такого гибкого и емкого жанра, как эссе. Исполненная трагизма прямая речь автора-повествователя, с главным тезисом о жизнеспособности этноса, вопреки всем невзгодам, вызывает сильные эмоции, потому как отчаянным поиском опор для такого оптимизма воспринимается перечисление имен великих воинов-правителей, на протяжении веков добывавших ратную славу ногайцев. Пока жива память о них в народе, жив и народ.

«*Ялынянлы Сарайшык*» (Пламенная душа Сарайчика) – в жанровом смысле эссе-метафора. Разрушенный чудовищными распрями могущественных правителей, а теперь и временем - город в произведении Исы Капаева предстает как символ несостоятельности политики огня и меча, политики несбережения народа, родного юрта. «В настоящее время, - читаем у З.Самашева, - городище быстро исчезает под водами реки Яйык, сменившей фарватер. Мощный и быстрый поток размывает слои древнего города, оставляя на берегу скелеты людей, кирпичи, керамические сосуды и другие предметы быта».

У Исы Капаева: «Я оставляю позади город, который когда-то покинули мои предки. Но в моей памяти остаются не эти руины, а созданный моим воображением образ моего Сарайчика. И он, образ этого моего города, способен затмить все, даже самые важные события, что происходят в этом мире... Я молчу, молчат и мои спутники...».

История и современность - эти два мощных полюса в новейшей эссеистической прозе Исы Капаева составили неразрывный философский симбиоз, продуктивный, плодотворный, и творческий потенциал писателя в таком поле неисчерпаем.

Список литературы:

- 1 Урусбиева Ф.А. Метафизика колеса. Вопросы тюркского культурогенеза. – Сергиев Посад. – 2004.
- 2 Конрад Н.И. Средние века в исторической науке. // Конрад Н.И. Запад и Восток. – М. – 1966.
- 3 Оразаев Г. М. Памятники тюркоязычной деловой переписки в Дагестане 18 века. – Махачкала. – 2002.
- 4 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература. -2001.

5 Фишер И.Э. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием. – СПб. – 1774. - Цит. по указ.работе Трепавлова В.

6 См. Щербатов М. История Российская от древнейших времен. – СПб. – 1903; Карамзин Н. История государства Российского. – СПб. – 1842 -1843; Соловьев С. История России с древнейших времен. – М. - 1989; Миллер Г. История Сибири. – М.-Л. - 1937; Перетяткович Г. Поволжье в 15 и 16 вв. – М. - 1877; Бартольд В. История культурной жизни Туркестана. Соч. – М. - 1963 и др.

7 Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайчик. – Алматы. – 2001.

Abstract

The evolution of the historical essay genre in ethnic literature is presented, illustrated by the work of modern Noghai author Isa Kapaev. The paper follows the stages of the genre's formation, with special attention to the role of centuries-old pan-Turkic, as well as Noghai, cultural traditions in the process. A review of the most significant works of Isa Kapaev is given.

Key words: historical essay; pan-Turkic tradition; Noghai epos; the Thaw period literature; border literary genres; historical and cultural context; documentary literature.

FTAMP 03.01.11

С.О.Қуаныш, Т.К.Каирова, Н.Н.Нұрлыбек

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

s.kuanysh@asu.edu.kz, t.kayrova@mail.ru, nurlybeknurbek@gmail.com

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы контекстінде отандық тарих ғылымы алдында тұрған қоғам дамуындағы жаңа проблемаларды, жаңа зерттеу объектілерін түсіндіру, шешу жолдарын көрсету, бұрынғы таптық идеологияға негізделген методологиялық әдістер орнына жаңа көзқарас, жаңа методологиялық ізденістер мен инновациялар енгізу, тарих ғылымының басқа қоғамдық ғылым және гуманитарлық білім салаларымен пәнаралық байланысын күшейту, сонымен қатар, отандық тарихнама ғылымының бұрынғы тарихшылар мектебімен сабақтастық дәстүрін сақтау секілді мақсаттары мен міндеттері сараланады.

Негізгі сөздер: отандық тарих, тарихи сана, рухани жаңғыру, тарихи сананы қалыптастырудың тұжырымдамасы, тарихи білім, мәдени код

XX ғасырдың соңы - XXI ғасырдың басында отандық тарих ғылымының дамуы мемлекет пен қоғам алдында жаңа мақсаттар мен міндеттер қойды. Ол ұлттық тарихты, тарихи маңызды оқиғаларды жаңаша тұрғыдан зерделеуге негізделген еліміздің тарих ғылымының жаңа тұжырымдамасының қалыптасуына әкелді. Тарихи зерттеулердің жаңа әдіснамасы қалыптасып, тарих ғылымындағы пәнаралық жобалар көбейді және осы мақсатта жаңа технологиялар, әдістемелер кеңінен қолданылды. Сонымен қатар, отандық тарих ғылымын реформалау процесі Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың қоғамдық өмірдегі патриоттық тәрбиенің маңызын арттыру және адами капиталды дамыту саясатымен ұштасып, Қазақстандағы тарих ғылымының дамуын жаңа белестерге көтерді, ел дамуына жастардың кеңінен араласуына мүмкіндік берді.

Тарихи сананы қалыптастыру мен тарих ғылымын жетілдіру тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап мемлекет саясатының басым бағыттарының бірі болды. Осы кезеңдегі мемлекеттік тәуелсіздік, егемендік идеясын басты құндылық ретінде тану отандық тарих ғылымының қарқынды дамуына алып келді. Себебі, тәуелсіздік пен ұлттық тарих бір мақсатта қызмет етеді және ұлт мұраты ұлттық тарихи білімнің дамуымен тікелей байланысты. Ұлттық тарихи танымның ұлттық-мәдени мұраларды сақтау және болашақ ұрпаққа жеткізу мақсатында ғана емес, әлемдік жаһандану жағдайында ата дәстүрі мен құндылықтарына негізделген ұлттық сана-сезімі, ұлттық рухы, азаматтылығы мен әлеуметтік белсенділігі жоғары, бәсекеге қабілетті жаңа, жас ұрпақтың қалыптасуын қамтамасыз ететіні анық.

Сондықтан, қазақстандықтардың бірегейлігі мен рухани-мәдени құндылықтарына сүйенген «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы бүкіл қоғамды этникалық айырмашылықтардан тыс жаңа қазақстандық патриотизмге тәрбиелеуге; ежелгі қазақ жерінде бейбітшілік пен тыныштық орнауына тікелей жауапты ретінде барлық этностар азаматтары құқықтарының теңдігіне; жауапкершілікті тіл саясаты арқылы біздің рухани негізіміз қазақ тілінің дамуы мен барлық салада белсенді пайдалануына және тілдердің үш тұғырлылығына; ұлттың генетикалық коды мәдениетті, дәстүрлі және даралықты қайта өркендетуге; қалыптасқан мемлекет кезеңінде жаңа жалпыұлттық құндылықтар жасауда жетекші күш болып табылатын ұлттық зиялы қауым рөлін көтеруге; Қазақстан мемлекетінің зайырлы сипатын нығайтуға; әлем қауымдастығындағы өз рөлін айқындауға; маңызды міндеттерді барынша ауқымды түрде шешуге ұмтылысқа негізделді [1].

Айта кету керек, кеңестік дәуірдегі тарихи таным пролетарлық интернационализм идеясына негізделген таптық сипатта болғандықтан қазақ халқының ұлттық тарихы, ұлттық мүддесі көлеңкеде қалды. Ал «тарихшылар үшін үлкен көңіл бөлер іргелі мәселелердің бірі – ол ұлттық

тарихымызға өзінің төл перзенті, бас кейіпкері, әрі құрылысшысы, сәулетшісі – халқымызды, ұлтымызды енгізу болып табылады» [2, 34 б.]. Сондықтан, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап-ақ өткен тарих сыни тұрғыдан қаралып, ғылыми тұрғыдан жаңаша бағалана бастады, сонымен қатар, қазақстандық тарихи мектептің үздік туындылары мен идеялары, әдіс-тәсілдері жаңа белеске көтерілді. Сөйтіп, отандық тарих ғылымы дамуында болған келеңсіздіктерді ескере отырып, жаңа дәуірдің даму үрдістеріне, әсіресе жаңа технологияларға негізделген әлемдік білім саласындағы өзгерістерге сай қазақ елінің рухани жаңғыруы бағытында тарихи танымды қалыптастыру және тарихи білімді реформалау мемлекет саясатындағы негізгі бағыттардың біріне айналды.

Осы кезеңде қабылданған «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастырудың тұжырымдамасында» тарихи білімнің іргелі принциптері мен қоғам дамуының өтпелі кезеңдерінің ерекше маңызы көрсетілді, тарихи білімнің негізгі басымдықтары, тарих ғылымының проблемалары, тарихи білім беру мен ағарту ісінің келешегі белгіленді [3]. Академик К.Нұрпейіс атап өткендей, осыған орай Қазақстанның тарих ғылымының алдына төмендегідей міндеттер қойылды:

- өткен тарихты үзінділер (фрагментарлы) түрінде емес, мүмкіндігінше тұтас үрдіс ретінде қарастыру;
- көне және ортағасырлық тарихқа күшті назар аудару;
- Қазақстан тарихының кеңестік кезеңін қайта қарау;
- қазақ диаспоралары тарихын зерттеуге басты назар аударумен қатар, елімізді мекендеген этностық топтар тарихына тиісті мән беру [4].

Жаңа тұжырымдама бойынша көне замандардан бергі Қазақстан тарихының дерек көздеріне жаңа көзқарас қалыптастыру қажеттілігі баса көрсетілді. Сонымен қатар, қажетті жаңа деректерді іздестіру, оларды сұрыптау, талдау негізінде арғы-бергі тарихымыздың «ақтаңдақ беттерін» толтырудың жолдары мен әдістері айқындалды.

Елімізде тарихи сана тақырыбының көтерілуінің өзі тәуелсіздіктен кейінгі ұлттық сананың жаппай оянуымен, отандық тарих ғылымының басты аспектілері мен даму перспективаларының жаңаша саралануымен, тарихи ақтаңдақтардың қалпына келтірілуімен, тарихи әділеттікті орнату үдерістерімен байланысты болатын. Өйткені қоғам мүшелерін қажетті дәрежеде тарихи біліммен қаруландырмай, оларда тарихи сананы қалыптастырмай, ешбір мемлекет тарихи дамудың жоғарғы сатысына жете алмайтыны белгілі.

Айта кету керек, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары әр деңгейдегі Отан тарихына арналған оқулықтарда коммунистік идеология ұстанымдарына негізделген ойлау, жазу инерциясы, таптық көзқарас сарқыншақтары сақталып, ал жекелеген оқу құралдары батыстық (еуроцентризм) және орыстық (рускоцентризм) түсінік негізінде жазылды [4]. Сондықтан Қазақстан тарихы бойынша оқулықтардың жаңа буынын дайындау мен одан әрі жетілдіруге, олардың сапасын арттыруға көп көңіл бөліне бастады.

Оқулықтарды үлкен авторлар ұжымы жазуына, орта мектептер оқулықтарын дайындауда мектеп мұғалімдерін, әдіскерлерді кеңінен тартуға үлкен мән берілді. Мектепте тарих пәнін оқыту өзекті мәселелердің бірі. Себебі, мектеп қабырғасында тарихи білімнің негізі қаланатыны белгілі. Кез-келген мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі сол мемлекеттегі білім беру ісіне тікелей қатысты және білім беру ісінің ұзақ мерзімді стратегия екенін ескерсек жас ұрпақтың патриотизмі, жалпыұлттық біріктіруші идея төңірегінде дүниетанымының қалыптасуы тарихи білімнің маңызын арттыра түседі.

Сонымен қатар, тарих ғылымы мен білімнің бірігуіне, Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихын зерттеуде жаңа әдістемелік көзқарас әзірлеуге, ғылыми-педагогикалық кадрлар даярлауға көп көңіл бөлінді.

Сөйтіп, тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымында тарихи зерттеулер мен ізденістердің мазмұны өзгерді. Мемлекет елдің негізін құраған қазақ халқының тарихы, дәстүрі, әдет-ғұрпы мен билік дәстүрін сақтаған мемлекеттілік тарихын жазуға зор мүмкіндіктер ашты. Отандық тарих ғылымы тарих ғылымының жаңа методологиясын әзірлеуді, ел тарихын кезеңдерге бөлуді, архив құжаттарының қолжетімді болуын қамтамасыз етуді қолға алды.

Тәуелсіздік тарихының методологиясын, басты-басты ұстанымдарын қалыптастыруда Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асқан ірі саяси оқиғалар ел тарихында жаңа кезеңдерге негіз болды. Қазақстан Республикасында ұлтжанды және зайырлы қоғам құру және азаматтардың біртұтас тарихи санасын қалыптастыру мақсатында «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани жаңғыру» және басқа да бағдарламалар жүзеге асырылды. Бұл азаматтық және жалпыұлттық идеялар қазақстандықтардың бойында патриоттық сезімді, деңгейлі зияткер әрі бәсекеге қабілетті тұлғаға тән қасиет-сапаларды жетілдіруге бағытталды. Осы мақсатта ғылымды қаржыландыру көлемі өсті, ол тарих ғылымында сапалы зерттеулер жүргізуге, ғылымға жас кадрларды кеңінен тартуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, тарихты желілік жүйемен зерттеуге, оның дерекнамалық негіздерін жасауға ерекше мән беріле бастады. Ол үшін инновациялық технологияны жетік меңгерген, бірнеше тілдерді білетін, ғылымға бейім кадрларды дайындау міндеті тұрғаны белгілі.

Көріп отырғанымыздай, тарих ғылымының, оның ішінде отандық тарихтың, қоғамдық-гуманитарлық ғылым арасында алатын орны ерекше. Жаһандану жағдайында өзіндік болмысын сақтап қалуға ұмтылған халық саясаттағы, экономикадағы, мәдениеттегі, әлеуметтік өмірдегі, қоғамдық өмірдің барлық саласындағы өзгерістерді түсінуде жауапты тарих ғылымынан іздейді. Отандық тарих ғылымы алдында қоғам дамуындағы жаңа проблемаларды, жаңа зерттеу объектілерін түсіндіру және шешу жолдарын көрсету секілді міндеттер тұр. Бұрынғы таптық идеологияға негізделген методологиялық әдістер орнына жаңа көзқарас, жаңа методологиялық ізденістер, инновациялар келді. Тарих ғылымының басқа қоғамдық ғылым және гуманитарлық білім салаларымен пәнаралық

байланысы күшейді, сонымен қатар, отандық тарихнама ғылымының бұрынғы тарихшылар мектебімен сабақтастық дәстүрі де сақталды.

Астана қаласында Ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында Мемлекеттік хатшы М.М.Тәжин отандық тарихты одан әрі зерттеу мен оқытудың өзекті проблемаларына тоқтала келіп «әрбір ұлттық тарих формациялар мен өркениеттердің абстрактілі хронологиялық жылнамасы ретінде емес, халықтың бүкіл күрделілігі мен бөлек бітімін бойына сыйғызған жанды тарих ретінде бой көрсетеді. Тарихшының міндеті – ұлттық тарихты қайдағы бір әмбебап заңдылықтардың қасаң қалыптарына салып жібермей, ұлттық тарихтың жанды, бөлекше ағзасының қалай дамидынын түсіну» [5, 12 б.] деген еді.

Ол үшін баяғы бір тәртіпті аңсай бермей, жиырмасыншы ғасырдағы қиыншылыққа толы тарих туралы ашық айту; өткен күнге объективті қарап, тарихта тек қар мен ақ түстің болмайтынын ұғыну қажет. Сондықтан, отандық тарих ғылымының жұмысын бірнеше бөлікке бөліп қараған дұрыс:

- Ұлттық тарихтың қоғамдық ғылымдардың арасында орталық буынға айналуы;

- Отандық тарихтың сапалық жаңа деңгейдегі ортақ тұжырымдамасын жасау;

- елдегі және шетелдердегі Қазақстан туралы тарихи материалдарды жинақтау, яғни түпнұсқасын немесе көшірмесін елге қайтару, жүйелеу және жіктеу, болашақ зерттеушілер мен жалпы жұртшылық үшін қолжетімді ету;

- Қазақ этносының археологиясын, антропологиясын, этнографиясын, фольклорын, мәдениеті мен дәстүрлерін зерттеуді күшейту; қазақтардың номадтық өркениетін зерттеу саласында ғылыми және ғылыми-қолданбалы зерттеулер бағдарламасын дайындау;

- тарих бойынша сапалы оқулықтар даярлау [5, 21-6.].

Түптеп келгенде, тәуелсіздік жылдары алдыңғы қатарлы методология мен методика негізінде отандық тарих ғылымының сапалы секірісіне жағдай жасалды, мемлекет құрушы ұлт ретінде қазақтардың ұлттық тарихының көкжиегі кеңейді және ұлттың жаңа тарихи дүниетанымы қалыптасты. Ол тек қазақ халқының мәдени кодына (тіл, руханилық, дәстүр, мәдениет) ғана жағдай жасамай, бірегей мәдени-өркениеттік кодқа, ортақ тілге және дәстүрге ие халық қалыптасуына мүмкіндік туғызуда.

Сөйтіп, тарихи білім жеке тұлғаның, ұлтжанды азаматтың қалыптасуына ықпал етеді. Ол ата-бабаларымыздың бірегей мәдениетін, әлем тарихындағы Қазақстанның алатын орны мен рөлін, оның жалпыәлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін түсінуге мүмкіндік береді. Отандық тарих «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық біріктіруші идеясын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады, ал бұл өз кезегінде ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қабылдайтын, адамдар құқықтары мен бостандықтарын құрметтейтін және Отанының дамуына өзіндік үлес қосуды қалайтын тұлғаны тәрбиелеу арқылы жүзеге асады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Н.Ә. Ұлы Даладағы мыңжылдық – тарихтың жаңа дәуірі. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған салтанатты жиналыста сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан, 16 желтоқсан 2016 жыл.

2 Алдамжар З. Ұрпақтар сабақтастығы – тарихи проблема // Таным таразысында (мақалалар жинағы). – Атырау: Атырау-Ақпарат баспаханасы, 2006. – 313 б.

3 Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастырудың тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан, 30 маусым 1995 жыл.

4 Нұрпейіс К. Қазақстанның жаңа тарихы // Егемен Қазақстан, 28 қазан 2005 жыл.

5 Тәжин М.М. Ұлттық тарихи жадыны сақтап қалу – өз-өзінді сақтап қалудың жолы // Халық тарих толқынында. Ғылыми серия: мақалалар жинағы. Т.1. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 б.

Аннотация

В статье раскрываются цели и задачи, стоящие перед отечественной исторической наукой в контексте национальной идеи «Мәңгілік Ел»: разъяснение проблем развития общества, новых объектов исследования, демонстрация путей решения, новые подходы вместо методологических методов основанных на бывшей классовой идеологии, внедрение новых методологических изысканий и инноваций, усиление междисциплинарных связей исторической науки с другими отраслями общественной науки и гуманитарного образования, а также сохранение традиций преемственности Отечественной историографической науки.

Ключевые слова: отечественная история, историческое сознание, духовная модернизация, концепция формирования исторического сознания, историческое образование, культурный код

Abstract

The article reveals the goals and tasks facing the national historical science in the context of the national idea of "Mangilik El": explaining the problems of society development, new research objects, demonstrating solutions, new approaches instead of methodological methods based on the former class ideology, the introduction of new methodological research and innovations, the strengthening of interdisciplinary connections of historical science with other branches of social science and humanities education, as well as the preservation of the traditions of continuity national historiography science.

Key words: national history, historical consciousness, spiritual modernization, the concept of formation of historical consciousness, historical education, cultural code

МРНТИ 19.01.11

Г.С.Белолипская

ФГБОУ ВО Астраханский государственный университет,
Россия, г.Астрахань

gbelolipskaya@yandex.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕДИАКОММУНИКАЦИЙ В ПРИКАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Статья посвящена концепции создания единого информационного и образовательного пространств стран Прикаспийского региона. Образовательный процесс по направлению «Журналистика», который осуществляется в университетах стран Прикаспия, отвечает современным требованиям подготовки медиаспециалистов, а широкое использование проектной деятельности позволяет выходить за рамки учебных курсов и позиционировать имидж Прикаспийского региона. В статье ставятся задачи подготовки кадров для единого прикаспийского медиапространства.

Ключевые слова: Прикаспийский регион, полиэтнический регион, медиапространство, образовательное пространство, проектная деятельность, медиаисследование.

Abstract

The article is devoted to the concept of creating a single information and educational spaces of the countries of the Caspian region. The educational process in the direction of "Journalism", which is carried out in universities of the Caspian countries, meets the modern requirements of training media professionals, and the extensive use of project activities allows you to go beyond training courses and position the image of the Caspian region. The article sets the task of training for a single Caspian media space.

Key words: Caspian region, polyethnic region, media space, educational space, project activities, media research.

Прикаспийский регион отличается поликонфессиональностью и полиэтническим составом. Он выходит на уровень обретения единого этнонационального медийного пространства. В настоящее время актуальность приобретают проблемы формирования национально осмысленной и толерантной информационной среды посредством масс-медиа. Журналистика рассматривается как фактор межэтнического взаимодействия.

Такие известные международные информационные проекты, как: Каспийский медиафорум, Каспийская редакция и Каспийский экспертный

клуб работают над созданием общего информационного пространства стран Каспия и формированием информационного партнерства. Это необходимо для взаимопонимания жителей Каспийского региона в условиях близкой им информационной среды, в независимости от того, где именно они проживают.

Кафедра теории и истории журналистики АГУ активно вовлечена в этот процесс, так как в Астраханском государственном университете по направлению «Журналистика» учатся студенты из стран Прикаспийского региона, в частности из Казахстана и Азербайджана. Они обучаются по разным образовательным траекториям – бакалавриату, специалитету, магистратуре.

Ставя перед собой задачу подготовить конкурентоспособных специалистов, важно понимать, что сейчас происходит формирование новой медиакультуры. В мировом информационном пространстве наблюдается острая динамика развития коммуникационных процессов в связи с неизбежностью появления новых технологий. Все изменения связаны прежде всего с возникновением избыточной информационной среды, становлением мультиплатформенности и мультиканальности. Соответственно, необходимо знать о тенденциях, подходах, технологиях, особенностях и принципах работы журналистов в новом цифровом мультимедийном формате. Актуальной потребностью становится обучение новым технологиям в журналистике в целом, понимание мировых медиатрендов. А это предполагает формирование не только единого информационного медиапространства Прикаспия, но и образовательного пространства, которое бы объединило университеты Прикаспия, где ведется подготовка специалистов в области медиакоммуникаций. Это обеспечило бы соотнесенность содержания образования, условие получения или продолжения образования. Чтобы соответствовать единым профессиональным стандартам, необходимо организовывать международные программы практик, стажировок, также необходимо развивать систему академических обменов преподавателей и студентов. Профессорско-преподавательскому составу и медиасообществу совместно необходимо привыкнуть к тому, что все в медиасфере будет меняться еще не один раз, что необходимо учиться жить в ситуации изменений, непрерывного образования и информационных перегрузок, поэтому необходимо выработать постоянно действующую, международную систему повышения квалификации преподавателей по журналистике.

Помимо этого, на наш взгляд, необходимо формировать международные коллективы для осуществления исследований современного медиапространства и проведения международных научно-практических конференций с последующей публикацией в сборниках научных трудов на тему «Медиаисследования Прикаспия». Так может быть спланирована совместная работа с профессорско-преподавательским составом прикаспийских университетов для участия в межвузовских,

межкафедральных и междисциплинарных мероприятиях кафедр журналистики. В частности, такая дисциплина как «История отечественной журналистики» является базовым курсом для всех факультетов журналистики стран Прикаспия. Научный обмен идеями, цитирование ученых по данной тематике позволит сформировать глубокий интерес к истокам национальной журналистики, расширить представления об эволюционном развитии прикаспийского медиапространства. Стоит отметить, что важным аспектом, объединяющим медиасистемы прикаспийского региона, является общее историческое основание и становление в рамках Советского государства, что нашло отражение в последующем развитии медиа Казахстана, Азербайджана, Туркменистана. Так, например, ярким явлением для образовательного пространства Прикаспийского региона стал выход учебного пособия «История казахской журналистики» М.Т. Мукашевой, в котором представлен богатый опыт, накопленный журналистикой Казахстана с момента ее зарождения до современности и основные этапы развития СМИ суверенного Казахстана [1].

При этом образовательный процесс, который осуществляется в университетах стран Прикаспия, должен соответствовать современным вызовам времени, поэтому в проектировании реализации совместных образовательных программ должны быть использованы только инновационные технологии. В частности, внедрение проектной деятельности в образовательный процесс. Проектная работа включает в себя: проектное моделирование, отбор подходящих носителей, создание творческой рабочей группы, подготовка технического задания на дизайн и программирование, организация процесса. Реализуя функции социального лидерства, журналисты могут создавать международные тематические проекты, объединяющие людей по интересам. Например, к IV Каспийскому медиафоруму студенты-журналисты Астраханского государственного университета разработали и подготовили к защите проект, который объединяет информацию о таких театрах оперы и балета стран Каспийского региона, как: Астраханский государственный театр оперы и балета, Азербайджанский театр оперы и балета имени Мирза Фатали Ахундова, Оперный театр имени Рудаки, Казахский государственный академический театр оперы и балета имени Абая, Государственный театр оперы и балета «Астана-опера», Национальный музыкально-драматический театр Туркменистана имени Махтумкули. Название проекта – «Путеводитель по музыкальным кластерам Каспия» [2]. Под музыкальным кластером имелась в виду следующая система: 1. работа театров оперы и балета; 2. взаимодействие театров с музыкальными образовательными учреждениями по подготовке кадров; 3. СМИ, освещающие театральные постановки. Предполагалось в дальнейшем распространить эту систематизированную информацию на сайты всех культурных учреждений прикаспийских стран с целью привлечения зрителей; организации обмена гастролей актерского и режиссерского составов театров, повышения

квалификации. Но главной целью явилась бы организация большого театрального фестиваля с аналогичным названием «День оперы на Каспии».

Проект был продемонстрирован на фасилитационной сессии IV Каспийского медиафорума и был отмечен, как лучший. Как посоветовал заместитель министра цифрового развития, связи и массовых коммуникаций РФ Алексей Волин: «Мне кажется, Каспийская редакция должна взять проект в работу и заняться им к следующему медиафоруму».

Но надо учитывать, что необходимо разработать сотрудничество не только на базе новых технологий, но и в области правовой и этической культуры журналиста, работающего в условиях полиэтничного региона. Астрахань и Атырау объединены тем, что представляют собой полиэтничные регионы, где актуализируются уважение, сотрудничество, миропорядок между разными нациями и национальностями. Поэтому важно познакомить студентов, будущих работников медиапространства, с основами этнической и межэтнической журналистики. В соответствии с этим есть предложение открыть совместную магистратуру по направлению «Журналистика» (программа «Международная журналистика»).

Создание единого информационного и образовательного пространств чрезвычайно важно для сохранения традиций национальной журналистики и взаимосодействия медийных работников стран Прикаспия. Таким образом, особо значимой становится поддержка профессиональных конкурсов журналистского мастерства. Одним из наиболее известных является «Каспийская мечта», организованный в рамках Каспийского медиафорума. Такие профессиональные конкурсы помогают заметить, как СМИ стран Прикаспия смогут, основываясь на взаимодововерии и придерживаясь принципа взаимной заинтересованности, обновить методы взаимодействия и расширить сферы сотрудничества, нести объективность и справедливость на международную арену, и, тем самым, сделать свой вклад в развитие международных отношений.

И только тогда, с учетом всех этих условий и предложений, миссия сотрудничества университетов Прикаспия, где осуществляется подготовка специалистов для медиасферы, будет сопряжена с подготовкой успешных выпускников и ученых, оказывающих существенное влияние на мировое сообщество.

Список литературы:

1 Мукашева М.Т. История казахской журналистики. – Алматы: Казак университети, 2018. – 468 с.

2 Студенты АГУ создали международный проект сотрудничества театров стран Прикаспия. URL: <https://astravolga.ru/studenty-agu-sozdali-mezhdunarodnyj-proekt-sotrudnichestva-teatrov-stran-prikaspiya/>

¹К.Байниева, ¹А.Умурзакова, ²К.Нсанбаева

¹Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова

²Национальная гимназия № 13

г.Атырау, Республика Казахстан

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВА: К ПРОБЛЕМЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО ВАРЬИРОВАНИЯ

Аннотация

В статье дается анализ и систематизация научного материала по проблеме лексического значения слова и его семантического варьирования.

Ключевые слова: слово, лексическое значение, семантическое варьирование, сигнификат, денотат, инвариант

Современный мир называют веком коммуникации. Переход Казахстана на латинскую графику в немалой степени обусловлен данной тенденцией развития мирового сообщества. Полноценная коммуникация невозможна без слова. «В слове говорящий не только называет мир, но и выражает свое представление о мире, свое отношение к нему. Языковая среда формирует личность, которая утверждает себя через слово. Как словарный запас языка – свидетельство его богатства или бедности, так словарный запас личности – показатель ее культуры, воспитания, возраста, профессиональной компетенции». [1]

Понятие «слово» является фундаментальным в лингвистике. Исследователи по-разному понимают семантическую сторону слова, то есть, его значение. Из всего многообразия концепций, в рамках которых предпринимаются попытки истолковать лексическую семантику и ее структуру, наибольшее распространение получили идеи, предложенные американским философом Ч. У. Моррисом (1901-1979). Согласно этим представлениям, структура значения слова состоит из трех уровней:

1. Семантический. Слово представляется в этом аспекте как отражение какого-либо предмета, явления или понятия в языке, как языковой коррелят, им сопоставленный. При этом имеется граница между семантикой слова и семантикой понятия; в слове значение реализуется в конкретных условиях, конкретной ситуации и определенном контексте, оно неотделимо от динамики его употребления, то для понятия семантический аспект языкового знака является статичным продуктом общественно-исторической практики, вне зависимости от конкретных языковых форм ее закрепления.

2. Прагматический. Прагматика (термин введен впервые Ч. У. Моррисом) – это общность всех аспектов слова, сопряженных с вопросами его практического употребления в той или иной речевой

ситуации; помимо прочего, прагматический компонент выступает в качестве предмета физиологической трактовки слова как мета-сигнала.

3. Синтаксический. Данная составляющая значения слова находится в непосредственной взаимосвязи с его отношением к другим языковым единицам, представленным в том же речевом потоке.

Таким образом, семантический уровень относится к предметам и явлениям объективной реальности, прагматический - к условиям коммуникации, и синтаксический - к правилам употребления слова.

Однако эта стройная система постоянно подвергается пересмотру, что связано со сложностью смыслового наполнения компонентов лексического значения.

Одним из пунктов неоднозначного толкования данных терминов является вопрос о включении в структуру лексического значения отдельных элементов каждого уровня – семантического, прагматического, синтаксического. Единственный компонент структуры не вызывающий разногласий является семантический. В связи с этим в некоторых работах прагматический (коннотативный) уровень связывается с динамикой (речевой реализацией) номинации, а не с фиксированным инвентарем означаемых.

Другим спорным моментом является различие между единичным и общим, то есть включение в денотат отдельного предмета или класса предметов. Это различие, часто проводимое на уровне семантики (предмет – класс предметов), сложнее провести на уровне синтактики (синтагматики знака в единичном акте речи – его парадигматика в языке как системе), и еще сложнее – на уровне парадигматики («окказиональная» - «узуальная» коннотация). Кроме того, различие денотата(предмет действительности) и сигнификата (понятие об этом предмете) усложняется, если денотатом является не материальный, а идеальный объект [2].

Различение единичного предмета и класса предметов необходимо для определения связи семантического компонента значения с уровнями деятельности человеческого сознания. Предмет окружающей действительности вызывает в человеческом сознании ощущение – первичное знание человека об окружающем мире. Ощущения как основа ментальной деятельности не способны создавать у человека целостное представление о предмете, но они составляют базу для восприятий. Восприятия отражают предмет в его чувственной непосредственной целостности и служат информационной основой для формирования представлений – чувственно-наглядных целостных образов предметов, сцен и событий, которые хранятся в человеческой памяти и могут быть актуализированы в сознании даже при отсутствии непосредственного воздействия объектов на органы чувств.

На базе представления формируется понятие, которое является одной из высших форм отражения действительности. Надо отметить, что в понятие включаются не все стороны предметов, а только их существенные признаки

– признаки, которые необходимы и достаточны для отграничения данного предмета от всех других. Итак, в сознании человека переход от единичного объекта к классу объектов осуществляется при формировании понятий.

В сфере материального оппозицией сигнификата является денотат. Денотат определяется либо как класс предметов, либо как совокупность признаков. Возможно денотативное тождество языковых единиц при их сигнификативном различии. Например, слова "картина", "полотно", "шедевр" могут обозначать один и тот же объект реальной действительности, но позволяют мыслить его по-разному. Первое определение представляется более обоснованным, так как в оппозиции общее – единичное (а не материальное – идеальное), т.е. денотат – референт, референтом знака является предмет, а не его признак. Номинативная функция слова заключается именно в обозначении целостных объектов, а не признаков, составляющих эти объекты. Однако, следует отметить, что для некоторых задач понимание денотата как совокупности признаков обозначаемых объектов может быть более продуктивным, чем первое определение. При попытке выявить денотативную синонимию двух слов установить совпадение набора признаков обозначаемых объектов можно путем их непосредственного перечисления, тогда как класс объектов может быть определен только посредством перечисления его признаков.

Проблема структуры лексического значения осложняется из-за существования слов не только предметных (или конкретных), но и признаковых (или абстрактных). Если предметные слова обращены к окружающему человека миру, то признаковые – к мышлению человека. Модель структуры значения, основанная на противопоставлении предметов объективной реальности и человеческого мышления, ставится под сомнение семантикой слов, денотаты которых принадлежат к субъективному миру. Так как не представляется возможным сколь либо обоснованно разграничить представления, отражающие некоторые свойства и отношения, и сами эти свойства и отношения, существующие в виде представлений, то необходимо либо признать отсутствие денотата у абстрактных слов, либо сохранить универсальность модели значения, но указать на нерелевантность различия между референтом, денотатом и сигнификатом абстрактного слова.

Интересное научное решение вопроса структуры значения признаковых слов предложил академик Ю.С.Степанов. [3] По его мнению, кардинальное отличие между конкретными и абстрактными словами заключается в том, что определение конкретных слов «может быть дано посредством перечисления признаков предмета», поскольку конкретные слова всегда имеют денотатом отдельный предмет или явление действительности, а определение денотатов абстрактных слов «всегда есть та или иная операция над уже существующими понятиями». [3] Определения первого типа называются прямыми, а определения, в которых значения «описываются не перечнем признаков, а развертыванием содержания в одно или несколько высказываний, т.е. словосочетаний с

предикацией», называются перифрастическими или косвенными. Ю.С. Степанов указывает на обязательность синтагматических отношений между компонентами косвенного определения [3].

Однако В.В. Левицкий замечает, что к косвенным определениям следует отнести не только дефиниции с явно синтагматическим характером отношений между составляющими их элементами, но и дефиниции, состоящие из таких парадигматических рядов, которые легко трансформируются в предикативные словосочетания, т.е. в высказывания. Развивая противопоставление конкретных и абстрактных слов на основе способа их определения, он показывает, что референтом абстрактных слов является отдельная ситуация (тогда как референтом конкретных – предмет внешней действительности), денотатом – класс однотипных ситуаций, объединенных на основе определенных признаков, а сигнификатом – совокупность этих признаков [2].

Сигнификаты слов являются проявлением системного характера языка, поэтому и слова, обозначающие соответствующие денотаты, формируют лексико-семантические поля или группы. Из-за естественной асимметрии плана выражения и плана содержания близость сигнификатов не предопределяет близости лексем, и наоборот. Поэтому выделяются семантические лингвистические поля и словесные лингвистические поля.

Среди семантических полей различаются поля парадигматические, объединяющие элементы, связанные родовидовыми отношениями, синтагматические, включающие слова, связанные существенными отношениями: часть-целое, деятель-объект и т.п., и тематические, объединяющие парадигматические и синтагматические поля. Дифференциальные компоненты значения, совокупность которых формирует данное значение данного слова в отличие от другого значения того же слова, называются семантическими компонентами или семами. Членение содержания каждого значения слова (семемы) на элементарные значения (сем) является наиболее распространенной точкой зрения.

В лингвистике имеются различные классификации сем, среди которых можно выделить функциональное деление сем на идентифицирующие, объединяющие слово с другими членами семантической парадигмы, и дифференцирующие. [4] Семическая структура значения слова имеет иерархический характер и включает в свой состав архисему, которая отражает родовое понятие всех слов понятийного поля, и дифференциальные семы, которые отражают совокупность отличительных признаков объекта. Дифференциальная сема одного уровня может служить архисемой по отношению к словам более узкого значения.

Словесные поля традиционно называются «гнездами» или «семьями» слов. Слова, входящие в одну словесную лексическую группу, могут означать очень отдаленные понятия. Таким образом, и в плане выражения, и в плане содержания встречаются однородные и разнородные элементы.

Семантическая структура однозначного слова сводится к его семному составу. Простейший элемент смысловой структуры многозначного слова - его лексико-семантический вариант, т.е. лексическое значение, связанное с другими лексическими значениями определёнными отношениями, главные из которых - иерархические: выражение подчинения зависимых лексических значений. В семантической структуре слова лексико-семантические варианты связаны друг с другом благодаря общности внутренней формы, их взаимной мотивированности, выводимости друг из друга. Поэтому в словарях каждый предшествующий лексико-семантический вариант определяет толкование последующего.

Основанием для выделения главного и частных значений служит различный характер взаимодействия слова в таких значениях с контекстом, т. е. фрагментом текста, необходимым и достаточным для определения того или иного значения слова. Главное значение в наименьшей степени обусловлено контекстом. Слово в главном значении является семантически наиболее простым по своему содержанию (ср. вода\ 'прозрачная бесцветная жидкость') и обладает в силу этого самой широкой и свободной сочетаемостью с другими лексическими единицами. Все прочие значения слова выступают как частные. В частных значениях по сравнению с главным слово в значительно большей степени обусловлено контекстом, присоединяет к себе его элементы и является в силу этого семантически более сложным. Главное значение называют первичной семантической функцией слова, частные значения - его вторичными семантическими функциями. Кроме словарных значений (главным, частным) в семантической структуре слова выделяется общее значение как её инвариант (от лат. *invariants*-неизменяющийся), противопоставленное вариантным значениям: это совпадающая часть содержания всех значений слова, нечто постоянное, неизменное в них. Оно является предельно обобщённым и семантически простым содержанием и представляет собой лингвистическую абстракцию, полезную для семантического анализа языковых единиц.

Отношение значений слова к его общему значению, т. е. к общему содержанию всех его вариантов, позволяет установить их семантическую иерархию по степени близости к нему. Центральные значения являются семантически самыми простыми, то время как периферийные значения становятся более сложными. В связи с этим они удаляются от инвариантного значения слова намного дальше, чем центральные значения.

В семантической структуре слова некоторые значения могут отмирать и появляться другие, ведь слово – это единица «открытой» лексической системы. В семантической структуре слова отражаются сложные процессы взаимодействия лексических единиц в системе словарного фонда, в частности, терминологической и общеупотребительной лексики. Так как, например процесс варьирования предполагает изменение структурной единицы языка без утраты тождества, а тут уже задействованы и

лексическое и семантическое значение, т.е. этот процесс в дальнейшем будем называться семантическим варьированием.

Слово имеет сложную структуру, формирующуюся в процессе развития языка. И внешняя, и внутренняя структура слова способна изменяться под воздействием фонетических, морфологических, семантических и других факторов. В.В. Виноградов отмечал зависимость изменений в системах форм слова от «общих изменений семантического строя языка, порождаемых взаимодействием грамматических и лексических факторов» [5]. Все разновидности слова взаимообусловлены и взаимосвязаны, с течением времени обнаруживается мобильность структуры слова. Благодаря этим свойствам слово быстро приспосабливается к новым потребностям коммуникации, что способствует развитию словарного состава в целом.

Важным для понимания сущности актуализации значения слова в речи является выяснение соотношения понятий актуализации и семантического варьирования. В связи со сказанным выше, всякая актуализация значения представляет собой коммуникативное варьирование значения, семантическое варьирование значения по составу компонентов. Любой актуальный смысл слова есть семный вариант системного значения-компетенции, один из возможных вариантов представления системного значения в коммуникативном акте. Семное варьирование значения в коммуникативном акте является проявлением общей тенденции к варьированию, действующей в языке. [6]

Периферийные компоненты значения играют чрезвычайно большую роль в коммуникации. Они в значительной степени обеспечивают коммуникативную гибкость слова, обеспечивают ему широкие номинативные возможности в коммуникативных актах, возможности семантического варьирования; именно периферийные компоненты значения часто оказываются в языке национально-культурно специфическими, именно в них сосредоточивается лингвострановедческая ценность слова. Периферийные компоненты семантики в значительной степени обуславливают семантическое развертывание подтекста в устном народном творчестве, а также в художественном произведении, а на них основаны многие ассоциативные связи слова и символическое употребление слов и т.д..

Интересно, что семантическое варьирование значения слова наблюдаются в системе многих языков. Для примера можно обратиться к фразеологическим единицам русского и казахского языка, содержащим слова одиночество, одинокий. В толковом словаре значение слово «одиночество» представлено следующим образом - состояние одинокого человека. *Одиночество меня тяготит. Её пугало одиночество старости. Куда нам бежать от одиночества? Репетировал в одиночестве* (совсем один, без других). *Остался в полном одиночестве* (абсолютно один). Семное варьирование значения слова наблюдается в коммуникативном акте и отражается в устойчивых единицах казахского и русского языка.

В казахском языке в ряде пословиц актуализируется сема «одиночество-символ слабости, несобранности»: *жалғыздың шаңы шықпас (букв. от одного и пыли нет), бір қарлығаш келгенмен жаз болмайды, бір сауысқан келгенмен қыс болмайды* (с одной ласточкой и лето не придет, с одной сорокой и зимы не будет). Как и в русской культуре в казахской указывается, что одинокий человек не сможет справиться с ответственным делом, это значение выражается в поговорках: *жалғыздың бір ісі өнбейді, жалғыз жігіт басына іс түссе, ақылынан адасады, жалғыздың ісі бітпес, созса қолы жетпес, жалғыз тері тон болмас, жалғыздың сөзі оң болмас, жалғыз батыр, жауға жоқ, жалғыз жігіт дауға жоқ, жалғыздың қалі — мүшкіл, дәмі — қышқыл, жалғыздың жолы тар, жалшының қолы тар*. В некоторых пословицах и поговорках реализуется сема осуждения одиночества: *жалғыз ағаш пана болмас, жалғыз биеден саба болмас, жалғыз ағаш орман болмас, жалғыз кірпіш қорған болмас, жалғыз кісі емес, жапалақ құс емес, жалғыз мая қайымас, жалғыз жігіт байымас; жалғыздың таңы атпас, жалғызға үйдің иті жатпас; жалғыз үйдің тамағы жетсе де, табағы жетпейді; ағайын қадірін білмесең, жалғыздық берсін сазаңды; бір де болса - бірегей, сүт бетінде кілегей; бөлінген бүлінеді; жалғызға ұрмақ та жараспайды; жалғыз ағашты жағу қиын, жалғыз баланы бағу қиын; жалғыз иттің үргені білінбейді, жалғыз жолаушының жүргені білінбейді*.

Периферийные семы значения слова **одиночество** составляют ассоциативные и коннотативные признаки. Первые представлены в сознании большинства современных носителей языка. Они отражают связь одиночества с такими эмоциями, как «грусть», «печаль», «тяжесть», «скука», «слезы тоски». Оценочные признаки концепта **одиночество** обнаруживаются в устном народном творчестве и ассоциациях, проявленных современными носителями языка. В творчестве русского народа можно отметить преобладание негативного отношения к одиночеству, но негативная оценка неоднозначна. Большинство опрошенных современных носителей русского языка наделяют слово «одиночество» отрицательной коннотацией. Однако мы можем говорить об отдельных случаях философского подхода к понятию одиночества. Это может быть связано с влиянием европейской культуры и процессов глобализации и интеграции наций. Однако это не столько влияние Запада, сколько проявление русского и казахского языковых менталитетов, для которых характерно тяготение к крайностям. Одиночество может коррелировать с состоянием уюта, спокойствия, душевного равновесия, а может быть основой состояния уныния, тоски, безысходности и т.п. С первым состоянием связана и идея лихачества, характерная для русского менталитета (лихачи проявляют себя в одиночку). Одиночество воспринимается как состояние человека, в чем-либо отличного от других, являющегося личностью, индивидом. Семантические процессы в слове имеют многосторонний характер. В них отражаются явления, происходящие в словарном составе языка. Это относится, в частности, к функциональной

неоднородности слова по его разным лексико-семантическим вариантам. Например, если говорить о явлении терминологизации значения слова, то оно связано с тем, что в семантической структуре слова появляются семантические варианты терминологического характера, например, *бычий тренд* - это финансовый термин игроков на бирже акций. Данное выражение означает восходящее ценовое движение стоимости акций. Существуют слова, состоящие только из семантических вариантов терминологического характера, к тому же принадлежащих к разным терминосистемам. Терминологизацию значения слова можно понимать как развитие особых терминологических семантических вариаций слова и как способность одного и того же семантического варианта функционировать в нетерминологическом и терминологическом значениях.

Слово сохраняет свое единство при всем разнообразии семантических вариантов, функциональные и стилевые различия которых не нарушают тождества слова. Этому способствуют системообразующие факторы: специфическая внутренняя организация семантических вариантов в системе данного слова, структура. Определенную роль при этом играет инвариантное значение, признаки которого характеризуют единство семантического варьирования в рамках слова. Эти признаки связаны с разными типами значений: категориальным, морфологическим, лексическим, словообразовательным. Этот семантический комплекс отличается большой сложностью, потому что все его части тесно переплетены друг с другом и взаимодействуют между собой. А.А. Потебня, в частности, указывал на взаимодействие лексических (частных) и грамматических (общих) значений в слове. В.В. Виноградов отмечал, что различные виды отношений между грамматикой и лексикой конкретного языка отражаются в структуре слов разных категорий. Эти отношения подвижны, поскольку лексическая система, несмотря на свою большую стабильность, тоже имеет исторический характер: она развивается, меняется категориальная и морфологическая характеристика ее элементов – лексических единиц. [5] Сочетание элементов слова с их специфическими особенностями является закономерностью структуры слова, ее формирования, а также функционирования и развития системы слова.

Неоднородность семантического варьирования слова, их возникающая противоречивость создают условия для сохранения его единства. Оно отличается семантической индивидуальностью, своеобразием по отношению к другим словам, своими функциональными свойствами. Неоднородность и противоречивость элементов внутренней структуры слова обусловлены также тем, что оно исторически определено. Оно является продуктом исторического развития. В нем сосуществуют элементы старого и нового. Генетически предшествующие элементы могут сохраняться в структуре слова в преобразованном виде. Таким образом, неоднородность семантического варьирования слова носит закономерный характер.

Вариантность является универсальным свойством языковой системы. В.А.Звегинцев пишет, что «слово не может иметь несколько «значений», напоминая некоторую совокупность синонимов, связанных известными смысловыми отношениями. [7] Поскольку в лексическом значении слова закреплён результат определенного обобщения и этот процесс обобщения не прерывается до тех пор, пока живет и развивается язык, в одном слове не может одновременно происходить нескольких разных обобщений, проходящих по разным направлениям, что только и могло бы привести к образованию в слове нескольких лексических значений.

Таким образом, лексическое значение в слове одно, но оно может складываться из нескольких потенциальных типовых сочетаний, которые с разных сторон характеризуют единое смысловое целое. В соответствии с этим собственно лингвистическое определение лексического значения слова должно принять следующий вид: значение слова – это совокупность его лексико-семантических вариантов». [7] К основным типам вариантных отношений в языке относятся многозначность и синонимия, органически связанные друг с другом. С какой бы стороны не подходить к изучению вариантных отношений в лексике – со стороны многозначности или со стороны синонимии – непременно видна их органическая связанность.

Список литературы:

- 1 Современный русский литературный язык / Под ред. П. А. Леканта - М., 2009.
- 2 Левицкий В.В., Стернин И.А. Экспериментальные методы в семасиологии. Воронеж, Издательство Воронежского ун-та, 1989.
- 3 Степанов Ю.С. Семиотика. М., Наука, 1971.
- 4 Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М., Высшая школа, 1981.
- 5 Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., Наука, 1975.
- 6 Стернин И.А. Коммуникативная концепция семантики слова <http://mir.zavantag.com/filosofiya/883958/index.html?page=107>. Звегинцев В.А. Семасиология. М.: Изд-во МГУ, 1957. С. 125-126
- 7 Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Изд-во ЛКИ, 2008. Изд. 3-е. 280 с.

Abstract

The authors of the article present a systematic material on the problem of the lexical meaning of a word and its semantic variation.

Key words: word, lexical meaning, semantic variation, significatum, denotation, invariant

Андатпа

Мақалада лексикалық сөздің және оның семантикалық өзгеруінің мәселесі бойынша ғылыми материалдарды жүйелендіру талданады.

Негізгі сөздер: сөз, лексикалық мағынасы, семантикалық түрлендіру, сигнификат, денотат, инвариант

ҒТАМР 03.01.09

Г. Кайргалиева, Ә.Бегісбаев

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

g.kairgalieva@asu.edu.kz

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ – ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫН ЗЕРТТЕУШІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдағы қазақ зиялы қауымының аса көрнекті өкілдерінің бірі, қоғам және мемлекет қайраткері, ағартушы педагог, ғалым Халел Досмұхамедовтың ғылыми мұраларының ішіндегі тарихи тақырыптағы еңбектерге мән беріледі.

Х.Досмұхамедов өзінің тарихқа қатысты бірқатар мақалаларында дәстүрлі қазақ қоғамына қатысты ойларын тұжырымдады. Ғалымның еңбектерінен қазақ халқының әлеуметтік құрылымына, соның ішінде батырлар институтына байланысты айтылған маңызды ақпараттар алуға болады. Атап айтқанда, азаттық көтерілісінің көсемдері Исатай мен Махамбет батырлардың тұлғасына қатысты құнды мәліметтер бар. Мақалада ғалымның еңбектеріне тарихи талдау жасауға мән беріліп, еңбектерінің тарихи-деректік құндылығына назар аударылады.

Негізгі сөздер: тарихшы, зерттеуші, азаттық күресі, қоғам, әлеуметтік институттар, батырлар, аламан, қазақ батырлары.

Бүгінде қазақ даласында Халел Досмұхамедов есімін білмейтін адам кемде-кем екенін білеміз. Халел Досмұхамедов еліміздің саяси институттарындағы алғашқы қарлығаштар болған Алаш партиясының көшбасшыларының бірі. XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясы қандай әмбебап тұлғалар болса, ұлт зиялыларының алдыңғы легінен орын алатын Х.Досмұхамедов те Алаш қозғалысының қайраткері, дәрігер, ұстаз, тарихшы, тілші, әдебиетші, аудармашы, түркітанушы ғалым. Бүгінгі зерттеу мақаласында жан-жақты тұлғаның қазақ қоғамын зерттеушілік қырын саралауға мән беріледі.

Х.Досмұхамедовтың ғылыми ізденістермен тереңдеп шұғылдануына басты екі қызметі әсер етті. Біріншіден, қазақ-қырғыз білім комиссиясының, екіншіден, Мемлекеттік ғылыми кеңестің төрағасы болуы еді.

Қазақ халқының өзге халықтардан ерекшелендіріп тұратын дәстүрлі құрылымдарының бірі батырлар институты болып табылады. Ұлтымыздың

ерекшеліктерінің сақталып, ұлттық бірегейліктерін сақтаған ұлт ретінде танылуы мен мемлекеттілігін қалыптастыруда қазақ батырларының атқарған ролі аса жоғары болды. Тәуелсіздік жылдарында халқымыздың дәстүрлі құрылымын зерттеу саяси маңызды тақырыптардың бірі ретінде қолға алынды.

Осынау ерекше құбылыстың зерттелуіне алаш арыстары қатарында Х.Досмұхамедов те өзіндік үлес қосқан еді. Өткен ғасырдың 20-30 жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандары болған алаш көсемі батырлардың дәстүрлі қазақ қоғамындағы орнына қатысты мақалалары маңызды болып табылады.

Ол қазақ халқының тілі мен әдебиетіне, тарихына қатысты материалдар жинақтап, тілдің дыбыс жүйесінің өзекті мәселесі — сингармонизм заңын зерттеді, «Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы», «Шернияз шешен», «Алаш не сөз», «Бұқарадағы Көгілташ медресесін салу туралы әпсана», «Тіллә-Қары мен Ширдор медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі», «Диуани лұғат ат-түрік», «Кенесарының соңғы күндері», «Қазақ әдебиетінің тарихы» сияқты, т.б. ғылыми-теориялық еңбектер жазып қалдырды. «Мұрат ақын сөзі», «Исатай — Махамбет», «Аламан» жинақтарын шығарды.

Оның қазақ батырларына арналған көлемді зерттеуі «Қазақ батырлары. Исатай, Махамбет» деп аталады, бұлардан басқа «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат», «Махамбет батыр», «Исатай кім?», «Родославная Жалантұс-батыра, (Ялантуш-бахадур), строителя медресе тилля-кары и шир-дор в городе Самарканде», «Жалаңтөс батыр» еңбектерін атуға болады [1, 246].

Бұл еңбектердің қазақ батырларын зерттеудегі деректік маңызы жоғары. Өйткені күні бүгінге дейін ірі ұлт-азаттық көтерілістерді басқарған батырларды болмаса, ел арасында есімдері айтылатын XVIII-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулардың шығармаларында кездесетін батырлардың есімдері ескерілмей келді. Олар жөнінде белгілі драматург-жазушы Б.Қорқытовтың «Атырау билері мен батырлары» атты кітабында былай деп жазады: «біз батырың қайсы десе, әуелден басы ашық Исатай мен Махамбеттен басқаны айта алмадық. Елі үшін еңіреп, халқы үшін қан жұтқан Атақозы, Өмір, Темір, Сүйінқара, Досан, Ағатай, Итемген, Табылды, Құлбарақ, Жапарберді, Мыңбай, Сұлтанкелді, Көктаубай, Төремұрат, Нарынбай, Өтен, Тұрлан, Өтепқали сияқты батырларды біле тұра ауызға алмадық. ... Қасиетіңнен айналайын халықтың жадынан құдіретті не бар? Сол ерлердің есімін аздырмай-тоздырмай ауыздан-ауызға көшіріп баз-баяғы қалпында бүгінге дейін жеткізді. Десек те, солардың әзіз есімін, ерлігін бүгінгі ұрпақ біле ме?» [2,9].

Жергілікті зерттеушінің еңбегінде аттары аталған бұл батырлардың есімдері Х.Досмұхамедовтің «Қазақ батырлары. Исатай, Махамбет» мақаласында да аталады. Патша үкіметінің езгісіне қарсы Кіші жүзде өткен азаттық күресінің бірқатары жайында былай деп жазады: «Бұлардың зорлары мыналар: 1785-1800 жылдардың шамасында байұлы байбақты

руынан шыққан Сырым батыр Датұлының көтерілісі. ...Екіншісі, 1830-1845 жылдардың шамасында байұлы беріш руынан шыққан Исатай батыр Тайманұлының һәм Махамбет батыр Өтемісұлының көтерілісі. Үшінші, өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының шамасындағы шекті руынан шыққан Есет батыр Көтібарұлының көтерілісі.» [3,29]. Осы зерттеуде жоғарыда аталған жалпы көтерілістерден басқа көптеген рулардың батырлары патша билігіне қарсы бастаған күрестері мол болғандығы аталады. Ондай күрес әсіресе, адай руының арасында жиі болғандығы да жазылады да, Б.Қорқытов еңбегінде есімдері келтірілген батырлардың бірқатары, олардан басқа Құдабай, Дәуімшар, Кебіс, Құлшар, Батырбек батырлардың аттары аталады. Сөз соңында олардың әлі де зерттелмей келе жатқандығына қынжылады, «тарихшы енді шықса керек» деп сенеді.

Ғалымның тарих ғылымына, оның ішінде қазақ қоғамына байланысты шығармалары ішінде «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет», «Исатай кім?», «Аламан» және басқа да еңбектері бар. Олардың ерекшелігі тарихи оқиғаларды, ел аузынан естігендері мен білгендерін тізіп, сипаттап жазбай, оқиға мен ол болған дәуірге талдау жасауы болып табылады. «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы тұрасында қысқаша мағлұмат» мақаласында мәселе «ақтабан шұбырынды» оқиғасынан бастау алады. Яғни көтерілістің себептерін талдай келе, «он сегізінші, он тоғызыншы ғасырлардағы ең күштілері – Сырымдыкі, Исатайдыкі, Кенесарыныкі», - деп қазақ даласында болған азаттық күресіне талдау жасайды [4, 11].

Атап айтқанда, «3 көтерілістің басты мақсаты – қазақты орыстың жәгірлік құшағынан құтқару. Сырым мен Исатай хандарды патша үкіметінің құралы болғанына түсінік әуелі орыс үкіметі арқылы хандарды жойып, сонан соң орыс үкіметінен құтыламыз деген саясат жүргізді. Хандар мен патша үкіметін бір-бірінен айыруға мүмкін емес екендігін бұл екеуі тез-ақ түсінді. Сондықтан ақырында хандарға да, орыс үкіметіне де қатар қарсы болды», - деп зерттеушілік түйін жасады [4, 11].

Х.Досмұхамедов «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы тұрасында қысқаша мағлұмат» атты еңбегінде көтерілістің басталуымен қатар XVIII-ші ғасырдың 30-40-шы жылдары болған саяси ахуалға, Әбілқайыр хан және оны қолдаған қазақ батырлары жайында жазып өтеді. 1738 жылы Әбілқайырмен бірге ант беріп, қол қойған елу алты адам деп, әр рудан қол қойған 56 адамның санын келтіреді. Олардың қатарында Қошқарұлы Жәнібек пен Бөкенбай секілді батырларға назар аударады. Осы зерттеуде Х.Досмұхамедов Әбілқайырдың орыс патшасына ант беруіне өзінің көзқарасын Әбілқайырдың хан сайлануға ұмтылысы деп білдіреді. Осыған байланысты елдің билері екіге бөлініп кетті, бір бөлегі «арғын Жәнібек пен табын Бөкембай (Бөкенбай болса керек) болып соңына ерген елдерімен хан жағына шығып кетті» деп жазады [3, 29].

Жәнібек пен Бөкенбайдың Әбілқайыр ханды қолдауын Х.Досмұхамедов арғын мен табын руларының Орта жүз бен Кіші жүздегі аса мәртебелі болмаған жағдайынан деп есептейді. Сол тұста арғынның да, Жетірудағы

табынның да саяси биліктегі орны мен жайылымдық қоныстарында да тапшылығы болды. Осы мәселелерді оңтайлы шешіп алу үшін олар Әбілқайырды қолдап, хан жағына шықты деп тұжырымдайды.

Елдің саяси билігінен, бас еркінен айырылғанына қынжыла отырып 1731-1870-ші жылдар арасында қазақ қоғамында таптың күресі болғанын тап өткен Досмұхамедов 1731 жылдан бастап «кіші жүздің ханға болсын, сұлтандарға болсын, орысқа болсын көтерілістерінің бәрін патша үкіметіне қарсы көтерілістер деп атау керек» дейді.

Батырлық қазақ қоғамында ерте орта ғасырларда қалыптасқан әлеуметтік институт болып табылады. Алайда оның өрлеу кезеңі қазақ-жоңғар соғыстары тұсында жүрді. Ол халықтың өз жері мен бостандығын сақтап қалуға деген ерлігінен туындады. Тарихи қалыптасқан жағдай халықтың бірігуіне, жекелеген адамдардың бойындағы батырлық қасиеттерінің әлеуметтік топ деңгейіне дейін көтерілуіне ықпал етті. Қазақ жүздерінің арасында батырлықты кәсіби дәрежеге жеткізген адамдардың тобы пайда болды.

Қазақ-жоңғар соғыстарынан кейінгі тұста осы әлеуметтік топтың өкілдері қазақ халқының патшалық езгіге қарсы күресінің де көш басында тұрды. Бұл жерде батырлардың әуел бастан еркіндікті, бостандықты негізгі ұстанымы санайтын қасиеті алда тұрғанын көреміз.

Х.Досмұхамедов батырлардың халықтың өз соңынан еруіне жағдай жасайтын мінезіне сипаттама жасайды: 1. Исатай – нағыз батыр, орынсыз мақтанның батыры емес, керек орныда батыр; 2. Исатай – би, оның ішінде көп сөйлемейтін сабырлы адам, керек жерінде сөзге шешен; 3. Исатай – тақуа адам, ол да көп алдында сыйларлық қасиет; 4. Исатай – алдау, арбауды білмейтін, әділ, турашыл адам; 5. Исатай – көпті ұйымдастыруға шебер адам. Сөйтіп, қазақ батыры Исатайдың Досмұхамедов атап өткен қасиеттерінен жалпы батырлардың бәріне ортақ белгілерді байқай аламыз.

Батырдың тағы бір ерекшелігі оның ру мен рудың арасын бөлмейтін жолдастығы еді. Сондықтан да Исатай мен Махамбет батырлар бастаған Бөкей ордасы қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісіне Табын руының батыры Жоламанның қатысқаны белгілі.

Жалпы ел қорғаған қазақ батырлары жайында сөз еткенде олардың ата-бабаларының да халық арасында батырлығымен сақталған әулеттер болғаны байқауға болады. Мұндай тұжырымды Исатай Тайманұлы жайында да айта аламыз. Оның бабасы қазіргі кезде қазақтың беріш руының ұранына айналған жоңғарлар шапқыншылығы заманында ел қорғаған Ағатай батыр еді. Ал осындай ұрпақ сабақтастығын табын Бөкенбай әулетінің тарихынан да көруге болады. Әбілқайыр хан тұсында халқымызды қорғауға үлес қосқан Бөкенбай батырдың ұрпақтары Тіленші де, оның ұлы Жоламан да қазақ халқының патша езгісіне қарсы күресін бастаған тарихта есімдері қалған батырлар еді [1,248].

Х.Досмұхамедовтың батырлар және азаттық күресіне қатысты алғашқы жазған еңбектерінің қатарында «Бекет батыр» жыры бар. Халелтанушылар

пікірінше, аталмыш еңбекті өзі жазбағанымен алғашқы түсініктемесі мен ғылыми пікірін айтқан ғалымдардың бірінен саналады. Ол тұрасында оның өзі толтырған құжаттар арасындағы мәліметтер нақты мәліметтерде зерттеушілердің пікірі бойынша, Қазақ-Қырғыз Білім Комиссиясының 1921 жылдың қазақ айына дейінгі Мемлекеттік Ғылыми Кеңеске берген есебінде жарыққа шығарылатын оқу құралдары мен әдебиеттер бойынша тексеру жұмыстары мамандардың жоқтығынан өздерінің мойындарына түсіп отырғандығын жазады. Осының ішінде «Бекет батыр» жырының желісіндегі қазақ кино өнерінің туындысы сценарийіне сын ескертпе береді. Көлемі жеті беттік, жалпы саны сексен алты бапқа бөлінген шағын «Бекет батыр» кино сценарийінің алдына Әбубәкір Диваев, Халел Досмұхамедов деп жазылған екен. Соған қарағанда, автордың Ә.Диваев екені сөзсіз, бірақ Х.Досмұхамедовтың де елдегі батырлар жыры, азаттық күресінің өкілдері, жалпы, ел ішіндегі рухани және мәдени мұра туындыларына қатты көңіл бөлгенін көрсетсе керек.

Х.Досмұхамедов аталған туындыға пікірінде «Бекет» кинотеатр экранына шығатын бірінші пьеса, Түркістан өлкесін мекендейтін жергілікті халықтың мәдени өміріндегі елеулі оқиға деп атап өтеді. Жалпы, бұған дейін қазақ кино өнеріндегі алғашқы туынды ретінде «Амангелді» фильмі саналса, зертеуші ғалымдар Ташкент мұрағат қорларынан «Бекет батыр» киносының сценарийін тапқан. Фильм және «Бекет батыр» жыры жайында М.Әуезов «заманында Исатай істеген ерлікті істеп, қалың елдің қамын ойлап, көптің тілеуіне сүйеніп, өз басын құрбандыққа шалған. Қылышынан қан тамған ұлықты өлтіріп, патша өкіметіне қазақ елінің жүрегінде жатқан қарсылықты ақырғы рет осындай іспен көрсеткен. Сондықтан Бекеттің даңқы қазақ даласына көп жайылып, жоғарыда айтқандай ертегіге ұқсас әңгіме болған. Бекетті тарихи өлеңнің қаһарманына қосатын себеп осы» деп ой түйеді.

Х.Досмұхамедовтың 1925 жылы бастырған нұсқасы Махамбет батырдың жырларының канондық түрдегі нұсқасының ролін атқара алады. Махамбеттану ғылымына қосылған үлес болып табылатын осы еңбекте Ығылман Шөрековтың «Истай-Махамбет» дастаны мен жекелеген өлеңдеріне де орын беріледі. осы тұрғыдан Х.Досмұхамедовтың жариялаған ақынның жырлары ең сенімді нұсқалар болып саналады.

1926 жылы жарияланған «Аламан» жинағында ел арасынан жазып алған «Қармыс батыр», «Байбоз-Жанбоз», «Балуанияз», «Жиембет батырдың ашуы», «Қалмақтың қарғысы» тағы басқа ерлік жырларының үзінділерін енгізеді.

Х.Досмұхамедов еңбектері дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік институттары болған хандар, сұлтандар, батырлар, билер туралы мәліметтер молынан кездесуімен құнды болып келеді. Ғалым өз мақаларында айтатын Өтен, Нарынбай, Төремұрат секілді батырлар есімі әлі де зерттеле қойған жоқ. Сондықтан «Рухани жаңғыру» бағдарламсы аясында азаттық үшін қызмет еткен жандарды бүгінгі ұрпаққа танытуда және батырлар институтын зерттеуде де Халел хакімнің еңбектері деректік маңызды бола бермек.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Қайырғалиева Г. Қазақ батырлары тарихының Х.Досмұхамедов шығармаларында зерттелуі. // «КСРО аймағындағы түрік-мұсылман халықтарын заман талабына сай бейімдеудің тарихи тәжірибелері» халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Ақтөбе, 2008
- 2 Қорқытов Б. Атырау билері мен батырлары. -Алматы, «Өлке», 1992. 9 б.
- 3 Досмұхамеұлы Х. Таңдамалы. –Алматы, «Ана тілі», 1998, 29 б.
- 4 Қайырғалиева Г. Х.Досмұхамедов еңбектеріндегі азаттық күрес мәселелері // III Республикалық «Досмұхамедов оқулары» материалдары. 2 т. Атырау, 2006, 10-13 бб.

Аннотация

Статья посвящена научному наследию, в особенности анализу статей на исторические темы, видного представителя казахской интеллигенции XX века, общественного и государственного деятеля, педагога-просветителя, ученого Халела Досмукхамедова.

При исследовании научного наследия Х.Досмукхамедова четко прослеживается его взгляды относительно традиционного казахского общества. В его трудах содержатся большое количество фактов и других важных сведений по социальному устройству казахского общества, в том числе и об институте батыров. В его исследованиях мы находим очень много интересных фактов о жизни и подвигах предводителей освободительной борьбы, батыров Исатай и Махамбета. В статье особое внимание уделяется историческому анализу с точки зрения историко-источниковедческого значения трудов ученого.

Ключевые слова: историк, исследователь, освободительная борьба, общество, социальные институты, батыры, аламан, казахские батыры.

Abstract

The article is devoted to the scientific heritage, especially the analysis of articles on historical themes, a prominent representative of the Kazakh intelligentsia of the 20th century, a public and statesman, an educator and scholar, Khalel Dosmukhamedov. When researching the scientific heritage of H. Dosmukhamedov, his views on traditional Kazakh society are clearly traced. His works contain a large number of facts and other important information on the social structure of Kazakh society, including the institution of the batyrs. In his studies, we find a lot of interesting facts about the life and exploits of the leaders of the liberation struggle, the batyrs Isatai and Makhambet. The article focuses on historical analysis from the point of view of the historical source value of the works of the scientist.

Key words: historian, researcher, liberation struggle, society, social institutions, batyrs, alaman, Kazakh batyrs.

¹Ж.Ж.Сакенов, ²А.Х.Имандосов, ¹Н.МаксUTOва

¹Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова

²Атырауский университет нефти и газа

г.Атырау, Республика Казахстан

giger2385@mail.ru

ТРУДЫ РАХМЕТА УТЕСИНОВА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Аңдатпа

Бұл мақалада Жаңа Өзендегі мұнай өнеркәсібінің негізін салушы, танымал мұнайшы Рахмет Өтесіновтың зерттеу және әдеби мұрасы қарастырылады

Негізгі сөз: мұнай өндірісі, Рахмет Утесинов, тарих ғылымы, инженер-техникалық мамандар

Начиная с 1970 года, начинается новый период в жизни заслуженного нефтяника СССР Р. Утесина. Он решает посвятить жизнь научно-исследовательской работе. Помимо этого Р. Утесин начал писать литературные произведения.

С 1958 по 1972 годы в союзных, республиканских и областных периодических изданиях были напечатаны его 10 научных статей. Труды Р. Утесина были опубликованы в следующих изданиях: «Горное дело» [1], «Газовое дело» [2], «Нефтяное хозяйство», [3] «Нефтяник» [4] и «Народное хозяйство Казахстана» [5].

Объединение «Мангышлак нефть» и Казахский политехнический институт им. Ленина выпустили отдельной книгой его научный труд «Использование энергии газовых горизонтов в добыче нефти на месторождении Узень». Также научные труды Р. Утесина печатались в областных газетах и на конференциях.

В статьях Р. Утесин рассматривал и затрагивал проблемы, связанные с добычей нефти. Например, на примере использования энергии газовых горизонтов, борьба с отложением парафина, пути использования попутного газа. Помимо этого в статьях он рассматривал вопросы, связанные с защитой внутри промыслового хозяйства.

Статьи Р. Утесина имели научную ценность и использовались в последующем на производстве. Его соавторами были ученые Г.А. Халиков, О. Захаров, А.М. Нурсултанов, С.А. Шалобаев и Б.С. Толыбеков.

Актуальна научная работа Р. Утесина и Г.А. Халикова «Внутрискважинный газлифт». В работе рассматривалось решение проблемы с увеличением пластового давления.

Авторы предложили идею закачки газа в скважину. Эта идея в научной среде получила название газлифт. В последующие годы идея автором данного научного проекта имела производственную выгоду в экономическом плане нефтяных промыслов.

В 1970 году он удостоен звания заслуженный нефтяник Казахской ССР и медалью «Столетие Ленина». Его трудовая деятельность на нефтяных промыслах Западного Казахстана была заслуженно признана республиканскими ведомостями.

В следующем году ЦК Компартия Казахстана наградила Р. Утесинова орденом «Трудового Красного Знамени».

В 1971 году вышла в свет его брошюра «Сбор и транспорт парафинистых нефтей». Эта книга полностью посвящена борьбе с большим содержанием парафина на Узеньском промысле. Автор книги подробно описывает ситуацию, как была создана печь позволившая свободно транспортировать нефть.

25 мая 1972 года он получает удостоверение за рационализаторское предложение.

«Настоящее удостоверение выдано Утесинову Рахмету Утесиновичу на принятое НГДУ «Узеннефть» ордена трудового Красного Знамени им. XXIII съезда КПСС к внедрению рационализаторского предложения об использовании технологического насоса на ГУ для производства профилактики и очистки выкидных линий» [ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-6, л.3.].

Вначале 70-х гг. XX века ведущие ученые республики видя дальновидность Р. Утесинова в решении научных проблем предложили продолжить свой опыт работы в научном институте Алма-Аты.

В 1973 году Р. Утесинов завершил диссертационную работу на тему «Использование газа в нефтедобыче (на примере нефтяных месторождений Мангышлака)» [ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-66, л.130].

Его научным руководителем был доктор технических наук, профессор Г.А. Халиков, а базовым предприятием нефтегазодобывающее управление «Узень нефть» объединения «Мангышлак нефть».

В Казахском политехническом институте им. Ленина на кафедре «Разработки нефтяных и газовых месторождений» состоялось обсуждение диссертационной работы Р. Утесинова.

Его научный труд являлся обширной работой и состоял из 6 глав и 26 подразделов. В работе Р. Утесинов рассмотрел основные положения борьбы с высоко парафинистой нефтью на примере нефтяных месторождений Мангышлака, а также об использовании газа в добыче нефти.

В научном труде он использует опыт работы передовиков нефтяных промыслов и предлагает предложения по решению проблем с добычей нефти.

В I главе I раздела историческом очерке он рассматривает основные аспекты формирования нефтяных месторождений полуострова Мангышлак.

Р. Утесинов в работе остановился на основных проблемах освоения нефтяных богатств Мангышлака.

«Узеньское поднятие было выявлено в 1937-1940 гг. С.П. Алексейчиком (ВНИГРИ) при проведении им на Мангышлаке полевых геологических исследований. В отчете о результатах проведённых работ упомянутой исследователь дал описание геологоразведочного строения и оценку перспектива нефтеносности района, в котором Узеньская структура была отмечена как антиклинальный перегиб и отнесена к перспективным землям третьей категории, после Карасаз - Гаспасеной и Тюбеджинской площадей, оцениваемых, в то время как наиболее перспективные в отношении нефтеносимости» [ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-66, л.130].

Р. Утесинов считал одним из острых проблем в деле добычи нефти на Мангышлаке утилизацию попутного и природного газа, мелких газовых пропластков. Приведём выводы, которые Р. Утесинов приводит в работе:

«Снижение пластового давления и применение бескомпрессорного газлифта приведёт к увеличению газового фактора» [ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-66, л.130]. .

Р. Утесинов считал, что закачка газа в пласт для поддержания пластового давления даст экономический эффект и позволит сократить расходы в ходе добычи нефти.

На скважинах месторождения «Узень» были установлены контрольные катушки, которые отлеживали парафин в ходе транспортировки нефти. По его мнению, нефть, добываемая на промысле, считается лёгкой, смолистой и бессернистой с большим содержанием высокопарафина.

В разделе «Использование газа в сборе нефти» автор повествует об огневых печах на выкидных линиях в борьбе с предотвращением застывания высокопарафинистой нефти.

Он изображает схемы для определения места печей. Например, Р. Утесинов отмечал, что для отложения парафина на месторождении «Узень» начали использовать газовый конденсат.

В конце данного подраздела он подводит итоги: «В условиях Мангышлака, где получение конденсата не является проблемой, применение его в борьбе с парафинизацией имеет большую перспективу» [ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-66, л.130].

В конце работы Р. Утесинов приводит выводы имевшие ценность в деле освоения месторождения «Узень».

«1. При вводе в разработку новых нефтяных месторождений, с самого начала, в состав работ по обустройству необходимо включить объекты сбора попутного газа.

3. Возможность и целесообразность закачки газа в пласт параллельно с закачкой воды, как рабочий агент для поддержания пластового давления доказано расчетами на примере XVI горизонта месторождения Узень.

4. В перспективе проблема утилизации попутного газа должна найти своё решение через массовое внедрение на промыслах передвижных,

блочных газобензиновых установок, включенных в состав обустройства нефтяных месторождений» [ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-66, л.130].

Утесинов Р. считал, что в деле транспортировки парафинистой нефти необходимо постоянно поддерживать температуру. Для поддержания температуры он предлагал устанавливать печи на протяжении всего нефтепровода.

О работе Рахмета Утесинова были даны несколько отзывов. Приведем некоторые из них, так например, специалисты объединения «Азнефть» писали следующее: «Диссертационная работа Утесинова, представленная на соискание ученой степени кандидата технических наук, имеет большое научное и практическое значение. В работе дан всесторонний анализ применяемых методов разработки месторождений...» [13].

Министерство нефтяной промышленности СССР написала отзыв «Вопрос, рассматриваемый в работе, является актуальным, положительное решение которого будет способствовать разрешению одной из сложнейших задач народного хозяйства» [13].

С 70-х годов XX века Р. Утесинов начинает писать литературные произведения. Героями его произведений становятся нефтяники. Его работы написаны в автобиографическом жанре.

Герои и персонажи романов и повестей Р. Утесинова взяты из жизни. Некоторые сюжеты его произведений были художественно переосмыслимы, что явилось новым витком его трудов.

Его литературные произведения получили положительный отзыв. Корифеи литературного жанра писали аннотации его трудам. Каждое литературное произведение Р. Утесинова получала положительный отзыв не только от писателей, но и от литературных критиков.

Например, академик М. Каратаев писал «Ратую за знание авторами технологии производства, правдивость деталей жизненных фактов и психологии людей, он сказал:... «таков Далабай, старый опытный нефтяник, умудренный жизненным опытом и его сын Кенбай, молодой образованный инженер-геолог, окончивший Московский нефтяной институт. Образцы отца и сына получились впечатляюще убедительными, так как вероятно сам автор повести «Несказанная песня» Р. Утесинов, выступивший впервые в литературе, является инженером-нефтяником, хорошо знающим условия жизни Мангышлакских нефтяных промыслов. Вот почему в повести слышится автобиографическая интонация» [8].

Первый труд Р. Утесинова появившийся на книжных полках республики получил название «Ақиқатқа арналған арман». Данное произведение было написано в жанре очерка. Издательство «Казахстан» издала это произведение.

Автор произведения включил пять очерков о жизни нефтяников. Книга написана в автобиографическом жанре. В очерке он переплетает свою жизнь с героями книги.

Этот труд полностью посвящен освоению нефтяных запасов Мангышлака. Начиная с геологоразведочных работ до отправки первого эшелона Узеньской нефти на Гурьевский перерабатывающий завод.

Во второй половине 70-х гг. XX века Марина Голдовская и Гадильбек Шалахметов начали снимать документальный фильм «Испытание». Главным героем этого фильма был Р. Утесинов - заслуженный нефтяник СССР.

Данный фильм состоял из 5 частей и полностью был посвящен Р. Утесинову. Съемки фильма закончились в мае 1977 года.

Премьера документального фильма «Испытание» состоялось 11 марта 1978 года по центральному телевидению. Этот фильм был удостоен премии Ленинского комсомола СССР и почетным дипломом на XX Лейпцигском кинофестивале документальных фильмов.

Фильм был открыт словами К. Симонова: «Меня этот фильм привлекает тем, - пояснил он, - что главным героем его оказался Рахмет Утесинов, потомственный казахский нефтяник, уроженец этих мест, там, где происходит действие. Человек большой, трудной, героической и драматической судьбы. Он один из тех людей, встречаясь с которыми, веришь в то, что исполнится задуманное и все то, что предстоит совершить...» [13].

Фильм получил название «Испытание», так как авторы фильма демонстрирует широкой публике борьбу Р. Утесинова с его нечеловеческой болью и рационализаторскими идеями в борьбе с парафином.

Авторы фильма демонстрируют интервью министра газовой промышленности Советского Союза С. Оруджева. Приведем его речь: «Каспийское море со всех сторон округляется месторождениями нефтяными и газовыми. Таким образом, не могло быть такого положения, что восточная и северо-восточная часть, где располагается полуостров Мангышлак, оказался бы, без нефти.

В Мангышлаке я был дважды. Это голая степь полупустынная каменная ни одного жилья, ни одной дороги, ни населенных пунктов. Только в районе Узени и Жетыбай были несколько кибиток скотоводов. Главным образом имели своих верблюдов и больше ничего» [9].

Эта речь демонстрирует нам, что до освоения месторождений полуострова Мангышлак был не освоен в промышленном смысле.

В фильме демонстрируются кадры работы Р. Утесинова в решении данной проблемы. В течение показа фильма автор изобретения разработал проект и изготовил чертежи. Эта работа обсуждалась техническим советом промысла «Узень» и была положительно одобрена.

Изобретения Р. Утесинова широко использовались в 70-80 гг. XX века на практике на всесоюзных нефтяных месторождениях. Он предложил с помощью печи растапливать парафиновые пробки.

В конце фильма авторы показывают зрителям кадры применения его изобретения на практике. Рационализаторская идея Р. Утесинова успешно была применена на практике.

Именно его изобретение явилось существенным и закономерным итогом в борьбе с парафином. Его изобретения облегчили добычу нефти на промыслах Мангышлака.

Еще одним доказательством изобретений и вклада в развитие нефтяной промышленности Казахстана Р. Утесинова являются слова Р. Рождественского.

Р. Рождественский в телевизионной программе «Документальный экран» сказал следующее: «Человек должен быть сильным. Он должен быть сильным для выполнения своей мечты и во имя этой мечты. Особенно сильным, немыслимо сильным он должен быть, когда на его долю выпадает вдруг страшное испытание...

Я желаю Рахмету Утесинову работы, удачи и мужества. Ведь воистину прекрасно, когда человек даже пережив трагедию, продолжает бороться, продолжает любить жизнь. Жизнь, а не просто собственное существование в ней» [14]

1978 год ознаменовался вторым литературным трудом Р. Утесинова «Айтылмаған ән».

Роман «Айтылмаған ән» рассказывает о нефтяниках, которые своим трудом добывали нефть из недр земли. Главным героем этого романа был выпускник Московского нефтяного института К. Майлыбаев.

Главной целью К. Майлыбаева явилось то, чтобы доказать руководителям проектных институтов и ученым, что на полуострове Мангышлак имеются запасы нефти.

Главный герой романа в конце концов доказал всем, что его воззрения оказались правильными, что положило начало геологоразведочных работ на полуострове. Роман заканчивается открытием больших запасов нефти на полуострове Мангышлак.

В 1979 году в столице Казахской ССР состоялось итоговое годовое собрание литературоведов республики. Ученый-критик Р. Нургалиев выступил с докладом «Об итогах литературной жизни республики за 1978 год».

В докладе он подробно анализировал произведения литераторов, которые были изданы в 1978 году. Участники собрания широко обсуждали роман Р. Утесинова «Айтылмаған ән».

«Это произведение не старого образца, а новое, выполненное с учетом жанра прозы. Автор хорошо знал и использовал индустриальную технологию, конкретные профессиональные навыки. Основные элементы нефтяных промыслов, индустриальные споры указаны в произведении» [10].

Данный отзыв корифеями литературного жанра доказывают аксиому, что Р. Утесинов имел свой стиль в процессе работы над литературными произведениями. Он, имея богатый опыт управленца и производственника, точно описывал жизнь и быт нефтяников.

На карте Казахстана в 1979 году появились новые месторождения «Тенгиз» и «Карачаганак». Они стали флагманами нефтяного сектора Казахстана.

Нефтяные запасы этих месторождений превосходили запасы промысла «Узень». Государственная комиссия Советского Союза по запасам выявила, что запасы нефти на «Тенгизе» составляют 2 миллиарда 648 миллионов тонн, а на месторождении «Карачаганак» - 500 миллиардов. Именно данные месторождения стали основными флагманами нефтяного сектора в первые годы независимости Республики Казахстан. С введением в эксплуатацию этих месторождений в республику начали проникать иностранные инвестиции, что способствовало укреплению экономического сектора республики.

С 1982 по 1989 годы Р. Утесинов написал следующие литературные произведения «Алыптың ашылуы», «Даладағы алау» и «Кең жылой» имевшие ценность в кругу литераторов. С 29 мая 1982 по 29 июля 1988 годы Р. Утесинов заключает договора с издательством «Жалын» для издания его литературных произведений. Автор произведений должен был сдать рукописи своих произведений именно в эти сроки.

Помимо литературных произведений Р. Утесинов сочинял стихотворения, которые печатались в областных и городских газетах и журналах.

В 1982 году было издано литературное произведение «Алыптың ашылуы». Автор в работе описывает открытие месторождения «Узень». Как приходилось бороться с природными условиями, бытовыми проблемами и парафином на месте.

Следующий год ознаменовался новым литературным трудом «Даладағы алау». Р. Утесинов демонстрирует читателям, как впервые годы добывалась нефть на промысле «Узень». Автор в автобиографическом жанре повествует читателям, как происходил процесс становления одного из ведущих нефтяных промыслов Казахстана.

Большой резонанс в литературной среде имело произведение Р. Утесинова «Первый перевал». Автор в книге демонстрирует читателям значимость изобретений на промысле «Узень», которая способствовала безотлагательной транспортировке нефти.

Приведем факты из этой книги «Огневой подогрев выкидной линии вписывается в технологическую схему внутри промыслового транспорта нефти. В качестве топлива используется попутный газ, отводимый из той же линии. Сначала грелась непосредственно сама линия в определенном участке, затем уже сооружались самодельные печи через каждые 500-700 метров. Конструкцию печей согласовывали с горнотехнической инспекцией и пожарным надзором. Начиная от оформления и кончая внедрением предложения, все делалось быстро.

Ту тяжелую зиму мы прожили в основном благополучно. План добычи выполнили. Самое главное – раз и навсегда решили вопрос

транспортировки нефти от скважины до групповой установки. Огневые печи одобрены нашим Министерством и получили гражданство в составе нефтепромыслового оборудования. Наша простая печь заменена сейчас усовершенствованными конструкциями. Будущий день, возможно, подскажет новые решения» [13].

Автор книги вспоминает об изобретении, которое успешно было внедрено в производство и облегчило труд нефтяников промысла. Незаурядные способности Р. Утесинова были отмечены широким кругом специалистов и ученых.

28 марта 1986 года объединение «Мангышлакнефть» выдвинула работу Р. Утесинова на соискание государственной премии Казахской ССР «Разработка и внедрение методов использования энергии углеводородных газов в интенсификации добычи нефти».

С 1963 по 1988 гг. данная работа нашла большой отклик на нефтяных промыслах страны. Приведем аннотацию на эту работу «во всех регионах и на всех основных этапах разработки нефтяных месторождений использование энергии газа в интенсификации добычи дала большой народно-хозяйственный эффект. Высокую оценку оно получило так же на встрече М.С Горбачёва с тюменскими нефтяниками».

Авторами проекта были помимо Р. Утесинова - Г.А. Халиков, С.А. Утебаев, Б.С. Муллаев и Б.С. Толыбеков.

В 1986 году в комитет по премиям Совета Министров СССР была представлена работа Р. Утесинова на соискание премии Совета Министров СССР «Разработка и внедрение методов использования энергии углеводородных газов в интенсификации добычи нефти».

Эта работа имела значимость в освоении нефтяных месторождений «Узень» и «Жетыбай». С 1981 по 1985 гг. работа Р. Утесинова и соавторов проекта была закончена и начала комплексно использоваться на нефтяных промыслах страны.

В аннотации отмечалось: «При внедрении работы были получены результаты: создан компрессорный и бескомпрессорный способ добычи нефти на углеводородном газе» [11].

Таким образом, после выхода на пенсию Р. Утесинов продолжил научно-исследовательскую деятельность, которые освещали его взгляды в решении данного вопроса. Рационализаторское предложение Р. Утесинова дало огромный экономический эффект по огневому подогреву выкидных линий.

В 1987 году он повторно удостоен почётной грамотой Верховного Совета Казахской ССР за заслуги в процессе внедрения рационализаторских идей. Также этот год ознаменовался тем, что его избрали членом Союза писателей Казахской ССР.

Во второй половине 80-х гг. XX века в республиканских изданиях писатели и журналисты Казахстана тепло отзывались о литературных произведениях Р. Утесинова.

В газете «Қазақ әдебиеті» в статье «Жизнь и литературная связь»: «например, мангистауец Рахмет Утесинов в своих произведениях указывал труд нефтяников и геологов...» [12].

В 1989 году его перу принадлежит книга «Кең жылой». Автор описывает читателям полуостров Мангышлак. В книге автор, основываясь на исторических сведениях, подробно описывает жизненные уклады местных жителей.

Затем после обретения независимости Казахстаном в свет вышли его другие труды, имевшие широкий резонанс в литературных кругах. В 1997 году «Мұнарлы күндер», в 2001 году сборник стихов «Жемчуг, лежащий на дне моря» и в 2002 году «Дороги и моды», том из серии «Писатели Атырауской области» под названием «Рахмет».

Его литературное произведение «Мұнарлы күндер» освещает начальный период репрессии. Именно 1937 год ознаменовался в истории Советского народа, как годом большого террора.

Автор демонстрирует читателям жизнь в казахском ауле и на промысле Доссор. Также он показывает сущность человеческой жизни, то есть предательство, дружбу, любовь и другие качества человека.

Таким образом, подведем итоги его деятельности после выхода на пенсию. С 70-х гг. XX века по 2011 годы Р. Утесинов продолжил заниматься научной деятельностью.

После обретения независимости Казахстана на нефтяной карте республики появились новые нефтяные месторождения, которые укрепили экономическую стабильность в стране.

Большими потоками начала инвестироваться нефтяная промышленность республики. Начали создаваться совместные нефтяные предприятия «ТШО», «КТК» и другие.

В годы независимости Р. Утесинов продолжал участвовать и оказывать советами помощь в становлении нефтяной промышленности Казахстана. За активную жизненную позицию Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев наградил ветерана нефтяной промышленности Р. Утесинова орденом «Құрмет» и медалью «Ерен еңбегі үшін».

Это событие случилось в 1999 году, когда республика отмечала 100-летний юбилей нефтяной промышленности Казахстана. Именно тогда государство с почестями наградило заслуженных нефтяников республики за их самоотверженный труд в ходе становления нефтяной промышленности независимого Казахстана.

Через два года Президент республики Н.А. Назарбаев за вклад в развитие нефтяной промышленности Казахстана вручил благодарственное письмо Р. Утесинову.

Именно в этот период времени раскрылись его научные взгляды. Рационализаторские предложения Р. Утесинова нашли большой отклик в научной среде и среди специалистов.

Обсуждения с научными корифеями республики были закреплены в его научных воззрениях. Примечательным является кандидатская диссертация Р. Утесинова.

В научном труде он полностью изложил аксиомы, которые были закреплены в его научных рассуждениях. Доказательством признания научного труда Р. Утесинова являются отзывы специалистов и ученых и премирование его работ ведущими ведомственными органами.

Также признание его литературных произведений заслуженными писателями и читателями республики нашли отражение в его очерках, романах и стихотворениях.

В литературных произведениях Р. Утесинов описывает нелегкую жизнь нефтяников и инженеров. Он раскрывает также сущность руководителей, их бюрократическую сущность. Именно эта сущность препятствовала внедрению рационализаторских идей инженеров.

Такой была научная и литературная жизнь замечательного человека, нефтяника и руководителя предприятия.

Список литературы:

1 Халиков Г.А, Утесинов Р.У, Захаров О.П, Нурсултанов А.М. «Использование энергии газовых горизонтов в добыче нефти на месторождениях полуострова Мангышлак» // «Горное дело». Алма-Ата. Выпуск - 1967.

2 Утесинов Р.У. «Пути использования нефтяного газа на промыслах Мангышлака» // «Газовое дело». М., 1972. - №6.

3 Утесинов Р.У. «Газлифтный способ эксплуатации нефтяных скважин на месторождениях Мангышлака» // «Нефтяное хозяйство». М., 1971. - №10.

4 Утесинов Р.У. «Использования промысловых насосов для профилактических мероприятий» // «Нефтяник». М., 1972. - № 7.

5 Утесинов Р.У. «Полнее использовать попутный газ» // «Народное хозяйство Казахстана». Алма-Ата., 1971. - № 3.

6 ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-6, л.3.

7 ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-66, л.130.

8 Писатель и время. Стенографический отчет. VIII съезд писателей Казахстана. – Алматы // «Жазушы», 1983, с.302.

9 В Центральном Государственном архиве кинофотодокументов и звукозаписей Республики Казахстан.

10 Уақыт Өмір Эдебиет. 1978 жылдың әбеди қорытындысына арналған жиналастан. // Қазақ әдебиеті. - 23 наурыз. 1979, 2-б.

11 ЦГА РК, ф-2257; оп-1, д-16, л.35.

12 «Өмір мен әдебиет байланысы» // Қазақ әдебиеті. 13 наурыз 1987, 11 б.

13 Өнегелі өмір: Рахмет Өтесінов туралы естеліктер, мақалалар, эсселер. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі», 2011, 448 б.

Аннотация

В этой статье рассматривается научно-исследовательское и литературное наследие Рахмета Утесинова известного нефтяника, основоположника нефтяного промысла в Новом Узене

Ключевые слова: нефтяная промышленность, Рахмет Утесинов, историческая наука, инженерно-технические кадры.

Abstract

This article examines the research and literary heritage of Rakhmet Utesinov, a well-known oilman, the founder of the oil industry in the New Uzen

Key words: oil industry, Rakhmet Utesinov, historical science, engineering and technical personnel

ҒТАМР 03.20

Ә.Т.Өмірзақов

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

umirzakov-adilbe@mail.ru

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ САЛАСЫНЫҢ МАЙТАЛМАНДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Атырау облысының ауыл шаруашылығы саласында аянбай еңбек еткен тұлғалар айтылған. Ауыл шаруашылығы – мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуына серпін беретін маңызды салалардың бірі. Атырау облысында шаруашылық саласында рекордтық көрсеткіш көрсеткен тұлғалардың қызметі зерттелді.

Негізгі сөздер: ауыл шаруашылығы, Атырау, Маржан Енбаева, Сақан Дәулетқалиев, Кісенбай Асабайұлы.

Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейін шаруашылықтың ілгерілеуіне көптеген азаматтар өз үлесін қосты. Облысымыздың ауыл шаруашылығының өркендеуіне аянбай еңбек еткен азаматтардың жарқын жетістіктері бүгінгі еңбек адамының үлгі алып, шаруашылығын өрлетуге таптырмас сабақ болып саналады.

Шаруашылық пен мәдени құрылыстағы аса үздік жетістіктері үшін еңбекте ерекше көзге түсіп, өздерінің аса үздік жаңашыл қызметтерімен қоғамдық өндірістің тиімділігін арттыруға, халық шаруашылығын өрге бастыруға, ғылым мен техниканы дамытуға, КСРО-ның күш – қуатын нығайтып, даңқын шығаруға атсалысқандары үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі

Төралқасының 1938 жылғы 27 желтоқсандағы Жарлығы бойынша ауыл шаруашылығы саласының майталмандарына «Социалистік Еңбек Ері» марапаты берілді. Бұл марапатты біздің Атыраулық жерлестерімізде иеленді [1].

Елбасымыз Н.Назарбаевтың "Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам" атты тұжырымдамасында: «Тәуелсіз Қазақстанның түпкі мақсатын барлық игіліктермен қамтамасыз ете алатын, әлеуметтік әділдікті сақтайтын, еңбек мәртебесін жоғары ұстайтын ерікті қоғам орнату айтылған. Тұжырымдаманың басты қайнар көзі – еңбек етіп жүрген азаматтарды кейінгі ұрпаққа насихаттау арқылы қазақстандықтардың ата кәсіпті одан әрі жаңашылдықпен жандандыру болып табылады [2].

Сұрапыл соғыс жылдары ер азаматтар майданға аттанып, қазақ даласында қариялар мен шиттей бала-шағаның қалғаны баршамызға белгілі. Сол жылдары ағадан көрген тәлімін бойына сіңіріп, шаруашылықты игерген қазақтың қаршадай қызы – Маржан Енбаева еді.

«Жылқышы қыз» атанған Маржан Енбайқызы 1924 жылы Гурьев облысы, Есбол ауданында дүниеге келген. Жеті сыныптық білімі бар (кейбір деректерде төрт сыныптық білім), партия қатарында жоқ Маржан Енбаева қызмет бабын 1942 жылы бастаған. Соғысқа аттанған ағасының орнына қызметке тұрып, табынды жылқы шаруашылығын жетік меңгерген нағыз ізбасар атанады. 1944 жылы бас бақташы қызметіне ұсынылады. Бес жылдың ішінде (1942-1946 жж.) шығынсыз 232 құлын өсірді. 1947 жылы 52 биеден 52 құлын алды. 1948 жылы жылқы шаруашылығын дамытуда жаңа жетістіктерге жетеді. 1948 жылы 23 шілдедегі КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының Жарлығы бойынша «Социалистік Еңбек Ері» атағын иеленді. Осы жылы марапатқа жауап ретінде 54 құлын алған. Сонымен қатар, «Ленин» орденімен, «Орақ және балға» алтын жұлдызды медалімен марапатталды. 1949-1950 жылдары ауыр қиындықтарға қарамастан 60 биеден 57 құлын, 1951 жылы 73 биеден 63 құлын алды. 1956-1957 жылдары қаһарлы қыстан 132 бас жылқыны аман алып қалғанерлігі бүгінгі ұрпаққа өнегелі іс болып саналады [3, 8 п.].

Жарқын жетістіктерінің нәтижесі 1960 жылы Ленин колхозына жылқы фермасының меңгерушісі қызметіне әкеледі. 1963 жылға дейін жұмыс жасаған кезеңде жүктелген міндеттерді толық орындап, жылқы шаруашылығында орасан зор нәтижелерге қол жеткізеді. Амангелді атындағы совхоздың ұйымдастырылуына байланысты 1963 жылдан бастап совхоз шопанының көмекшісі қызметін атқарады. Шопан бригадасының кез-келген мәселесін қалт жібермей, белсенді түрде қатысады. Бұл кезеңдегі басты мақсаты – 6 айға дейінгі мүйізді ірі қара малдың төлі бұзауды сақтау еді. Қазақ қызы бұл мақсатына да жетеді [3, 9 п.].

Шаруашылықтың басын дөңгелетіп, Одақ көлемінде жоғары дәрежелі жетістіктерге жеткен жандар аз емес. Әкесінің жанында жүріп –ақ, шаруашылыққа етене араласып, республикалық деңгейде аты шыққан

жандардың бірі – Сақан Дәулетқалиұлы 1930 жылы Гурьев облысы, Есбол ауданында дүниеге келген. 1942 жылы «Передовик» колхозында көмекші шопаннан бастаған. Еңбек жолын бастаған «Передовик» колхозы облыстағы ең жоғарғы көрсеткіштерге ие болған колхоздардың бірі болды. С. Дәулетқалиев жиырма жыл ішінде шопандар бригадасын басқарып, жоғары нәтижелер көрсеткен. Жылма-жыл орта есеппен әр 100 саулықтан 152 қозы алған. 1957 жылы жоғары өндірістік табысқа ие болып, әр 100 аналықтан 141 қозы алды. Қажырлы еңбегінің нәтижесінде 1958 жылы «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталып, «Қазақ КСР мал шаруашылығы социалистік жарысының еңбек сіңірген шебері» құрметті атағы беріледі. 1960 жылы артта қалған бригаданы алып, қайта қалпына келтіріп, келесі жылы әр 100 саулықтан 140 қозы алған. Кейін бұл көрсеткіштер 147-ден 155-ке дейін жеткен [4, 1-п].

Ал 1963 жылы көрсеткіш 167 қозыға жетті. 1969 жылға дейін 100 аналыққа шаққанда 150-ден кем қозы алып көрген жоқ. Сол бір кезеңде Сақан Дәулетқалиевтің жасаған еңбегіне күмәнмен қарағандар да болды. Қол жеткен табыстары мен жетістіктері ғалымдардың назарын аударып, академик В.А.Бальмонт, профессорлар М.Ермеков, Х.Арыстанбеков, ғылым кандидаты А.Жандеркин келіп танысып, қой малының табиғи төлдегіштік қасиетін арттырудың мол мүмкіндіктері бар екенін аңғарды [4, 9-п].

1963 жылы «Ленин» орденімен, 1966 жылы Социалистік Еңбек Ері атағын иеленеді. Аудан тұрғындары оны екі мәрте Қазақ КСР Жоғары Кеңесіне депутат етіп сайлады [4, 1-п].

Тоғызыншы бесжылдықтың айқындаушы жылы көптеген бригадаларға зор өрлеу әкелді. Сол өрлеу тұсында Кісенбай Асабаевтың есімі алтын әріппен жазылған. К.Асабаев қазақы саулықтың әр 100-нен 147 қозы, 3,2 килограмм жүн өндіру туралы бастаманы жүзеге асыру туралы алдына ұлы мақсат қояды. Малшылар үшін дүрбелеңге толы, қиын да абыройлы қызметтің бірі – қой төлдету науқаны болды. Қой төлдету науқанында 100 саулықтан 145 қозы алады. Науқанда қуантатын жағдайдың бірі – қоздаған саулықтардың көбінің егіз болуы еді [5, 1-п].

Кісенбай Асабайұлы 1935 жылы Жылыой ауданы (бұрынғы Ембі), Амангелді ауылында дүниеге келген. Еңбек жолын 1955 жылы «Коммунизм таңы» колхозында колхозшылықтан бастап, 1963 жыл мал бағуға ауысып, «Қосшағыл» совхозының аға шопаны атанды. 1967 жылдан бастап Бүкілодақтық халық шаруашылығының жетістіктері көрмесіне қатысады. 1968 жылдан бастап Коммунистер партиясының мүшесі атанады. 1972 жылы күміс медальмен марапатталды. 1980 жылы «Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ауыл шаруашылығы қызметкері», 1986 жылы жоғары марапат – «Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығының лауреаты» атанды. 1991 жылы зейнеткерлікке шықты [5, 2 п.].

К.Асабаев ауыл шаруашылығы саласында жеткен жетістіктері ұшан-теңіз. Солардың бірі - XX ғасырдың 70-жылдарында орын алған рекордтық

жетістіктер еді.1975 жылы 100 қойдан 170 қозы, 1 қойдан 3,5 кг жүн алды. 1976 жылы 100 қойдан 165 қозы, 3,2 кг жүн алды [6, 10 п].

Мемлекетке жүн тапсыру бойынша 144 пайыз көрсеткішті көрсеткен. Ауыл шаруашылығы саласын өркендетудегі еселі еңбегі мен зор жетістіктері үшін 1973 жылы Ленин орденімен марапатталды [6, 21 п].

Ауыл шаруашылығы саласының майталмандары елдің өсіп-өркендеуіне бар күш-жігерлерін салды. Тарихта есімдері қалған еңбек адамдарының іс тәжірибесін кейінгі ұрпаққа үлгі ретінде көрсету – бүгінгі ұрпақтың міндеті.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 ҚазССР, Қысқаша энциклопедия, 2 том, Алматы, 1987 ж.
- 2 Н.Назарбаев, «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам», 2012 жыл.
- 3 Атырау облыстық мемлекеттік архиві (одан әрі, АТОМА) 346-қор, 1-тізбе, 52-іс.
- 4 АТОМА, 346-қор, 2-тізбе, 17-іс.
- 5 АТОМА, 346-қор, 2-тізбе, 1-іс.
- 6 АТОМА, 193-қор, 3-тізбе, 12-іс.

Аннотация

В этой статье рассматриваются деятели сельского хозяйства Атырауской области. Сельское хозяйство является одним из важнейших секторов социально-экономического развития государства. В Атырауской области изучена деятельность лиц, которые зафиксировали рекордный показатель в области экономики.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Атырау, Маржан Енбаева, Сакан Даулеткалиев, Кисенбай Асабайұлы.

Abstract

This article examines the figures of agriculture in the Atyrau region. Agriculture is one of the most important sectors of the country's socio-economic development. In Atyrau Oblast, the activities of individuals who recorded a record economic record were studied.

Key words: agriculture, Atyrau, Marzhan Enbaeva, Sakan Dauletkaiev, Kisenbai Asabayuly.

О.Р.Қалмырза

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

oryngul.kalmyrza@mail.ru

ҚАЛАМГЕР ТӨЛЕГЕН ЖАҢАБАЙҰЛЫНЫҢ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада публицист-жазушы Төлеген Жаңабайұлының шығармашылық өмірі мен публицистикалық шеберлігі айтылады. Төлеген Жаңабайұлының шығармалары талданып, жазушылық, ақындық қырлары сөз етіледі.

Негізгі сөздер: публицист, шығармашылық өмірі, қазақ әдебиеті, мол мұра.

Қазақ зерттеушілерінің ішінде публицистикаға тұңғыш анықтаманы А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде берді. Ол публицистиканы «көсем сөз» деген қазақ сөзімен байланыстарды. Қазақ елінің өркендеуіне дәуір тамырын дөп басып отыратын публицистиканың, соның доңғалағын дөңгелеткен қаламгерлердің үлесі орасан зор. Олар әр дәуір келбетін жаңғырта жеткізуде, бүгінгі заман талабына лайық байлам жасауда әркім әрқалай жолды таңдап алады. Мәселен, тарихшы дәуір талғамына тарихи тұрғыдан баға беруге ұмтылса, әдебиетші көркем туындылары арқылы үлес қосады. Қаламгерлер заман тынысын публицистика тілімен шындықтың шырайын аша көрсеткенді жөн көреді.

Сондай қаламгерлердің бірі – жазушы – публицист, ақын Төлеген Жаңабайұлы. Журналисттік пен жазушылық тізгінді қатар алып келе жатқан майталман жазушы. Туған жерге, отбасына, ағайын-досқа, ардақты азаматтарға арнаған кестелі ойын ақ қағазға түсірген, сонымен қатар қазақ әдебиетінде публицистика жанрының қанат жаюына өзіндік үлесін қосып келе жатқандардың бірі десек болады. Публицистика қай кезде болмасын әдебиеттің алғы шептегі барлаушысы, тыңнан жол салатын, жаңа тақырыптардың көзін ашатын жаңашыл жасағы, жауынгер құралы.

Төлеген Жаңабайұлының публицистикасы туған жұртының тұрмыс-тіршілігімен байланысты болып келеді. Ақын жүрегін тебіrentпеген тақырып кем де кем екенін байқаймыз. Оның өлеңдерінде адам жанынының небір нәзік пернелерін жаңылмай басып, біресе сыңғыры мол сырға, біресе күңіренісі мол мұңға батыратын сәттерімен қатар, атақонысының даласы мен қаласын, данасы мен баласын, тарихы мен тағылымын, салты мен салауатын сан қырынан толғаған тұстар молынан ұшырасады. Осының бәрі – Төлеген Жаңабайұлының көңілімен түйген ойлар, бейнесі анық, бояуы қанық

дүниелер. Шеберліктің шеңберіне салған кезде тақырыптың ұсақ-түйегі болмайтынын публицист өлеңін абайлап, аңғара оқығанда түсіне бастайсың.

Жора-жолдастарына, туған-туыстарына жазған жырларынан аңқылдаған адалдық пен ақтық, ақ алмастай жарқылдаған кісілік пен пәктік – ақын поэзиясының алтын арқауы екенін көреміз. Оны ақынның жазған өлеңдерінің әр тармағынан байқасақ болады. Мысалға, «Таптым асыл жанымды», «Қибат шеше», «Балдыздар-ай, балдыздар», «Достыққа, сірә, жетер жоқ» деген өлеңін ақын сыныптас құрдасына арнаған, «Келіндер сендей болсын, Рысты», «Айналайын, Айнамкөз», «Сүйіктісі ағамның», «Әлпешті, Әсет, әлпеште», «Ұлы Жамбыл аттасы» деген өлеңін Жамбыл жиенінің туылған күніне арнаған, «Қаршыға тектес Әндіржан», «Айболаттай теңін тапты Нұрлыгүл» және т.б. деген өлеңдерінің тақырыбынан жырдың нақты кейіпкері кім екенін білуге болады. Төлеген Жаңабайұлының жақындарына арнап жазған жырлары өте көп. Бұл қаламгер шығармашылығының ауқымды тақырыптарының бірі десек те болады. Отбасында әр адамның мерейтойына, маңызды күніне арнап жүрек жарды тілегін, ақ батасын өлең арқылы жеткізіп отырған. Оған мысал ретінде Тау тұлға бол ер жетіп деген өлеңін талдап көрейік:

Мерейжан, өссің мерейің,
Биіктен самғау көрейін
Алғашқы мүшел жасында,
Батамды осы берейін-деп, іргелес көршісінің баласы

Мерей Ғабитұлына шын жүректен шыққан тілегімен, аталық батасын айтады. Осындай бірнеше мысалдарды тізбектеп келтіруге болады. Мәселен, махаббат лирикасынан мысал келтірсек:

Көңілім жұлдызбен сырласты,
Сәулемдей жымыңдап шақырған.
Жүрекке сыр-күйді жырласты,

Бейне бір таңым ба атырған-деп, ақын жүрек сезім сырын шерткенде іштегі алапат сезімді теңеулермен бейнелеп жырға қосты. Жүрекке сыймай, өлең болып ақ парақтың бетіне түскен бұл жыр ақынның асыл жарына арналған еді. Қаламгер буыныңды балқытып, көңіліңді шалқытар лирикалық өлеңдерімен қатар ел рухын, ер еңсесін көтерер азаматтық-патриоттық тақырыптағы туындыларымен де ерекшеленер қалам иесі. Публицист табиғаты бұнда да шынайылықты шырақ етіп, бұра тартуға мұрша қалдырмайды. Оның «Есте ғой, есте, сұрапыл соғыс» деген кітабы ерлік тақырыбына жазылған повесть, очерктер, эсселер, мақалалардан тұрады. Ол - Ұлы Жеңістің 70 жылдық мерейтойына жазушы тарапынан жырық көрген сыйлық, яғни кітап.

Бұл кітапта 1418 күнге созылған алапат майданда болған оқиғалар тізбектелген. Ұлы Отан соғысында қайсарлықпен қызмет етіп, батылдықпен жау алдында туған өлкелерін қорғаған батырлар, бүгінгі ардагерлер туралы сөз болады. Жайық өзенінің төменгі сағасындағы жаудың бомбаларынан қырағылық пен батылдық, жігерлілік пен іскерліктің керемет үлгісі мен

өнегесін көрсеткен атыраулық батырлардың ерен еңбектерін келешек ұрпаққа үлгі ету мақсатында жазылған. Онда Атырау аймағынан соғысқа кеткендердің саны, осы аймақта қалып сол сардарларға киім болсын деп жүн иіріп, азық болсын деп төрт түлік өсіріп, егін еккен азаматтардың ерен еңбектерін атап өтеді. Мысалы, Атырау өңірінен 42505 адам елімізді неміс басқыншыларынан қорғауға аттанды деп кітапта көрсетілген. Майданда қаза тауып, отбасына оралмағандардың саны 13827 боздақ делінген. Осылар туралы кітапта нақты айтылады. Мұса Баймұқановтың Кеңес Одағы батыры, Шүкір Еркіовтың «Даңқ» орденінің толық кавалері атанғаны туралы жеке тақырып арнап, ой бөліседі. Тақырыптар алуан түрлі. Бірі «Воронежге барып, 73 жылдан соң әкемнің бейітін тауып қайттым» деген болса, енді бірі «Тоғысқан тілектер, табысқан жүректер» деген атаумен майдангер Тәжіғали Садықов пен тыл аруы Сәния Ысқақова арасын байланыстырған хаттар туралы сөз болады. Бұлардың барлығын жазуда Төлеген Жаңабайұлы бір мақсатты ғана көздеді. Соғыс алаңында аянбай қызмет еткен сарбаздар мен оларға қажет заттарды майданға жіберу үшін жұмыс істеуден тынбаған еңбек өрендерінің есімі айтылмай келе жатқанына қиналып, осындай публицистикалық еңбегін жариялады. Оны «Немістердің үстінен ажал оқтарын сепкен авиация майоры Ермұқан Ідірісов, танкты ұршықша иірген взвод командирі Шәкір Сымғалиев, зеңбірекшілер тобын басқарған Қалу Мақиев және де басқа қызылқоғалық майдангерлерді қалай дәріптемейсің? Олар жөнінде зерттеу, тиянақтау істері жөнге қойылып, очерктер, эсселер жазылса құба-құп болар еді. Ең болмаса, публицистикалық дүниелерде аттары аталса кейінгі ұрпағы, зәузаты үшін мақтаныш болмай ма?» - деп жазылған қаламгер сөзінен аңғарамыз [1.6]

Төлеген Жаңабайұлының публицистикасына журналисттік қызмет етіп жүрген кезінде жарық көрген мақалаларын дамысал етіп келтірсек болады. Олардың тақырыбы сан алуан, сол кездегі заман ағымының көкейтесті мәселелері көтеріліп отырғандығын аңғаруға болады. Ол қай саланы болмасын мұқият зерттеп, жазады. Жиі жазылған тақырыптардың бірі ауыл шаруашылығы. Себебі, оның журналисттік өмір жолы осы ауыл өмірімен тығыз байланысты. Аудандық Коммунизм туы (қазіргі Қызылқоға) газетінде жүріп-ақ мал шаруашылығы мәселелерін қыл қалам ұшымен терең бейнелей білген журналист келе-келе бұл тақырыпқа әбден машықтанып та алды. Оның еңбегі де ауыл ішіндегі тұрғындардың арасында жоғары бағаланды. Ол мақалаларында цифрларға көп мән берді. Себебі, статистикалық салыстырулар мақаланың нанымды шығуына септігін тигізеді. Мына бір мақаласын мысалға алсақ: «Ежелден Ақ Жайық жағалауы – ақтылы қойға құтты мекен болған аймақ. Мұнда бұдан 15-20 жыл бұрын шопандар тамаша рекордтар тасқынын туғызды. 1966 жылы Индер ауданы бойынша әр жүз саулықтан 148 қозы, ал 1967 жылы 150 қозы алынды. Ал, ауданның Переводик совхозы осы көрсеткішті 159-165-ке жеткізді. Өкінішке орай бұл цифрлардың еңсесі кейінгі жылдары елеулі түрде аласырып кетті. Тіпті оның жүзден төмен сырғыған кезі де болды. Неге бұлай? Байырғы шопандарды

осы мәселе қатты толғантады» [2.1] Осылай басталатын «Міндет биігінен қарасақ»... атты мақаласы Индерауданында қой шаруашылығын өркендету талап деңгейінен төмендеп кеткенін ерекше атап көрсетеді. Бұл журналисттің іздемпаздылығын, әсіресе, экономикалық бағытта тақырыпты талдай алатындығын көрсетеді. Төлеген Жаңабайұлы мал шаруашылығы тақырыбында да мақалалар жазды. Онда шопандар ауылын, малды қыстаққа дайындау жолындағы фермалардың жай-күйі, ауылда мал дәрігерлерінің сиреп бара жатқандығын ашық жазды. Мысалы, «Коммунисттік еңбек» газетінде мынандай мақаласы жарық көріпті: «Өкінішке орай, соңғы жылдары Қызылқоға ауданы шаруашылықтарында мал мамандарының қатары өте сиреп барады. Әсіресе, фермалардағы зоотехникалық мал-дәрігерлік қызметтің тұтқасын ұстаушыларға мақтаудан гөрі сын садағы көбірек тиіп жатады. Бұл – ойлантарлық жай»– деп қазіргі уақытта да маңыздылығын жоғалтпаған мәселеге тоқталады [3.2] Осы мамандыққа тегін оқу гранттары бөлінседе, мал дәрігерінің саны көбеймей тұрғаны тек қана ауданның емес, еліміздің шешімін таппаған жағдай. Өзекті мәселелерді көтеріп, көкейтесті сұрақтарға жауап іздеп, ауқымды тақырыптарды мұқият зерттеп мақала жазған журналист Төлеген Жаңабайұлының шығармашылығы публицистикалық еңбектерге өте бай. Оның туған өлкесіне, кіндік қаны тамған Қызылқоға ауданына арнаған өлеңдері, жазбалары көп кездеседі, Ақын туған жеріне деген ыстық сағынышын өлең арқылы жеткізіп отырған. Ұмтылмас балалық шағы өткен алтын бесігін мақтана отырып оған жыр арнайды. Мысалы, «Ел-тірегім» деген өлеңінде:

Сен жайлы сан толғанып, желпінемін,
Туған жер Қызылқоғам – ел, тірегім.
Құба дәң, бұйра құмды, көк майсалы,

Далаңа жан-тәніммен елтігенмін, - деп, туған жердің табиғатын тамаша теңеулермен бейнелеп берді. Төлеген Жаңабайұлының табиғат лирикасындағы туған жер келбеті, өлең өрнектеріндегі табиғат перзенттері, жырға айналған жыл мезгілдері деп топтауға болады. «Табиғатты құрттық-ау», «Тынығайын қырға барып», «Аялай түсші ақ жаңбыр», «Күз», «Өзенім», «Жеті қарақшы», «Боранды түн», «Қызғалдақ» және т.б. табиғатты жырлайды. Мысалы мына «Күз» деген төрт жол өлеңінде:

Ебіменен, деміменен сағасынан күз іліп,
Жапырақтар түсіп жатыр, түсіп жатыр үзіліп.
Қарашалар тектесіне, көсеміне ілесіп,

Жылы жаққа барады ұшып, барады ұшып тізіліп-деп, күз мезгілінде болатын барлық табиғат құбылысын бір шумақ өлеңге сыйғызады. Бұл деген ақынның өлең жазудағы асқан шеберлігін көрсетеді. Ол көз алдындағы көріністерді жәй ғана көзбен көріп қоймай, көкірікпен қабылдап, өзінше, өзгеше бір бейнемен кейіптеп, кестеліп, бедерлеп көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Төлеген Жаңабайұлының публицистикасы мен ой толғаулары – ерекше әсермен жазылған публицистикалық тың дүниелер. Қаламгер шығармашылығы – еліміздің болашақ жас ұрпақтарына, жалпы барлық адамзатқа тәрбие беретін, үлгі көрсететін туындылар. Себебі, ол шығармаларында ерлікті насихаттады, туған жерді құрметтеуді, табиғатты қастерлеуді, отбасына сүйіспеншілікпен қарауды және де тағы басқа адами құндылықтарды жазды, жырларды.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 «Міндет биігінен қарасақ...»\\ Коммунистік еңбек, №52, 1980 жыл.
- 2 «Мал маман орындаушылар ғана ма?»\\ Коммунистік еңбек, №131, 1985 жыл.
- 3 Т.Жаңабайұлы \ Кәусар – Алматы: «Арыс» баспасы, 2014ж.
- 4 Өтепберген Әлімгереев \ Атырау қаламгерлері – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2014 ж.
- 5 Т.Жаңабайұлы \ Қыран қияға қонады – Алматы: «Арыс» баспасы, 2014 ж.
- 6 Т.Жаңабайұлы \ Есте ғой, есте, сұрапыл соғыс – Атырау: «Ақ Жайық» баспасы, 2015 ж.
- 7 Т.Жаңабайұлы \ Сырбаз сырлар – Ақтөбе: «А - Полиграфия» баспасы, 2004 ж.
- 8 Т.Жаңабайұлы \ Атырау көсемсөзшілері – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2014 ж.
- 9 Т.Жаңабайұлы \ Атырау қаламгерлерінің көркем публицистикасы – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспа орталығы, 2015 ж.
- 10 Т.Жаңабайұлы \ Зілдей сөзді Зімбіл – Атырау, 2001 ж.
- 11 Т.Жаңабайұлы \ Шалдығып жеткен шындық – Атырау, 1997 ж.
- 12 Т.Жаңабайұлы \ Тайсойған-Бүйрек ақындары – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС баспасы, 2003 ж.
- 13 Т.Жаңабайұлы \ Ығылман – Алматы: «Арыс» баспасы, 2001 ж.
- 14 Т.Жаңабайұлы \ Іңкәр сезім – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС баспасы, 2003 ж.
- 15 Ахмет Байтұрсынов \ Әдебиет танытқыш – Алматы «Атамұра», 2003 ж.

Аннотация

В статье рассказывает о творческой жизни писателя – публициста Төлегена Жанабая, говорится о творческой жизни и публицистическом мастерстве автора. Анализирует особенности творческого вклада писателя-публициста в казахской литературе. Его творчества пример для нового поколения.

Ключевые слова: публицист, творческая жизнь, казахская литература, богатое наследие.

Abstract

In this article the author talks about the creative life of the writer TolegenJanabay elaborates on the creative life of the author and journalistic skill. The author analyzes the characteristics of the creative contribution of the writer and publicist in the Kazakh li. Above was an example for a new generaton.

Key words: publicist, creative life,kazakh literature, rich heritage.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

ҒТАМР 34.31.07

Қ.И.Галимов

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

k.ibragimovich@mail.ru

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БАСТАУЫШ БІЛІМ
БЕРУДЕ АКТ ПӘНІН ЕНГІЗУДІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ**

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі орта білім беру ұйымдарының бастауыш сыныптарда жаңартылған білім беру жағдайында оқушылар АКТ пәнін оқытудың тиімділігі мен маңыздылығы қарастырылады.

Бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық техникаларды меңгеріп, ақпараттық мәдениеттілікке үйреніп бейімделуі қазіргі таңда өзекті мәселе болып отыр.

Негізгі сөздер: ақпараттық технология, информатика, жаңартылған білім беру, пропедевтикалық курс.

Жаһандық өмір талабына сай жаңартылған білім беру жағдайында компьютерлік сауаттылықты жылдам дамыта отырып, педагогикалық, психологиялық әдістемелік бастапқы дайындықты қалыптастырмайынша, балалар өз білім деңгейін көтере алмайды. «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» [1]-деп Елбасымыз айтып көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы өте зор. Қоғамда білім беру жүйесін дамытуда ақпараттық, инновациялық технологияларды қажеттілігі қарыштап тұрған кезеңде Елбасы өз назарында өзекті мәселе ретінде қарап отырған сөзсіз. Елімізге арналған дәстүрлі жолдауында білім беру саласын дамытуда кең көлемде міндеттер қойып, сенім артып отыр.

Сол себепті АКТ пәнін бастауыш сыныптан бастап енгізу қажеттілігі туындайтыны баршамызға аян. Бастауыш сынып оқушыларына информатика мен жаңа ақпараттық технология элементтерін енгізудің қажет екендігі зерттеу жұмыстары арқылы толық жүргізіліп, оқыту әдістемелері жан жақты қарастырылады. Атап айтатын болсақ, отандық және шет елдік зерттеулермен таныса отырып, алдымен теориялық материалдар жиналады,

кейін осы жиналған материалдарға қатысты бағдарлама жасалды осы жасаған бағдарламаға сәйкес жазылған әрбір тақырыпқа тереңнен талдау жасалады.

Ол үшін алдымен бастауыш мектептерге арналған әр түрлі басылымдағы педагогикалық – психологиялық теорияға негізделген көзқарастарды, мектептегі тәжірибелі мамандар бастауыш сынып мұғалімдерінің көзқарастарын есепке ала отырып, осы мақсатта жүргізілген ата-аналар пікірі мен экспериментар жұмыстың қорытындысын қолдана отырып бастауыш білім беруден бастап АКТ пәні бойынша өткізілетін сабақтардың жылдық күнтізбелік – тақырыптық жоспарының үлгісі жасалды.

Қазіргі таңда жаңартылған білім беру жағдайында оқушылар АКТ пәнін жеңіл және тез меңгеруде, олардың қазіргі өмір ағымына деген көзқарастарының жан-жақты жоғары дәрежеде дамуына байланысты, енді информатика (АКТ) пәнін тіпті 1-ші сыныптан бастап енгізуге болады деген пікірімді ұсынамын.

Ақпараттық қоғамда жаңартылған білім беру жағдайында балаларды компьютермен жұмыс істеуге дайындау үшін алдымен логикалық ойлауға, талдау жасай білуге, өзара қарым – қатынасқа үйрету керек. Психологтардың айтуы бойынша, баланың негізгі логикалық ойлауы 4-6 жас аралықа қалыптасады.

Орта білім беру мекемелерінде жаңартылған білім беру жағдайында информатиканы оқыту дара бағдарламамен жүзеге асуда. Ал бастауышта бұл дара пән ретінде емес, орыс, қазақ тілдері мен математикаға қолдаушы пән ретінде жүреді. Бұл әдістің негізгі мазмұны төмендегідей:

- Математика мен орыс тілі курстарының сабақтастығы;
- Мазмұнды логикалық тапсырмаларды мақсатты түрде енгізу, дидактикалық ойындар мен дәстүрлі емес мақсаттарды биік деңгейде шеше білуге үйрету.

Жаңа ақпараттық технологияның жылдан жылға кең құлаш жайып дамуы адам қызметінің барлық салаларына енуіне орай, жас ұрпақты компьютерлік техниканы пайдалану үшін даярлауда, олардың компьютерлерге деген оң көзқарасын қалыптастырумен қатар, оқушылардың сыныпта және сыныптан тыс оқу қызметін компьютер арқылы ұйымдастыру Елбасының «Қазақстан 2030» бағдарламасында көрсетілгендей көкейкесті мәселелердің бірі. Бұл мәселелер бойынша тәжірибелер жинақталып жоғары жаққа ұсынылды.

Қазірден бастап балаларды кішкентайынан өздерін қоршаған ортамен жан-жақты таныстыру, олардың логикалық ой өрісін шығармашылық жағынан дамыту, сөйлеу және жүріс – тұрыс мәдениеттілігін арттыру, оларды компьютер әлеміне баулу бүгінгі күннің басты талабына айналып отыр. Осы мәселелердің әр-түрлі жолдары қарастырылып, басқа шет мемлекеттердің оқу іс тәжірибелерін оқып, үйрене отырып:

1. Бастауыш мектепте оқытылатын сабақтарда компьютерді жиі пайдалану;

2. Бастауыш сыныптан бастап жүйелі түрде информатика пәнін оқыту;

3. Мектептерде балаларға арналған информатика үйірмелерін ұйымдастыру арқылы жүргізуге болатынына көз жеткізуде.

Ал жоғарыда көрсетілген әдістердің барлығы бір бірімен ұштастырылса, жас буынның компьютерлік сауатты, әрі компьютерлік мәдениетті болып өсуіне жол ашады.

Жаңартылған білім беру жағдайындағы ғылым мен техниканың жылдан жылға кең өріс алып, жедел қарқынмен дамуы, білімнің негізі болып табылатын – бастауыш мектепке де өз әсерін тигізуде.

Сондықтан бастауыш білім жүйесіне басты мақсат – әрбір оқушыны информатика ғылымының алғашқы фундаментальді білім негіздерімен таныстыру, өз бетімен жұмысын арттыру мен шығармашылық қабілеттерін дамытуда жаңа ақпараттық технологияны пайдалану және оның тиімді әдістемесін ұсыну.

Сонымен қатар, оларды информатика пәнін мектепте оқытатын басқа пәндер мен үйлестіре отырып түпкілікті және саналы түрде меңгеруге қажетті дағдылармен қамтамасыз ету болып табылады.

Жаңа ақпараттық технологияның басты тиімділігі – бұл мұғалімге бастауыштағы оқу үрдісінің құрылымын түбегейлі өзгерту, оқытудағы пәнаралық байланысты күшейте отырып, оқушылардың дүниетанымын кеңейтуге және жеке қабілеттерін көре біліп, оны дамытуға толық жағдай жасауы. Сонымен қатар, жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшелігі – бұл оқушыларға өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз-өзіне сын көзбен қарауына және жеткен жеңістіктерінен ләззат алуға мүмкіндік беруі.

АКТ пәні бастауыш білім беруден бастап енгізілгенмен, оны әртүрлі әдістермен оқытып, осы пәнге деген бала қызығушылығын арттыратын түрлі оқыту бағдарламалары, әсіресе қазақ мектептері үшін өте тапшы. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларына информатика сабағын жүргізудің тиімді жолдарын қарастырып, оны нақты материалдармен теориялық және практикалық жағынан байыта түсу – бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Бастауыш сыныпта АКТ-ны оқыту...

АКТ пәнінің пропедевтикалық курсы бастауыш сыныптан бастап оқытуға болатындығы және оның тиімділігі дүниежүзілік тәрбие негізінде дәлелденіп отыр.

Ғалымдардың, практик – мұғалімдердің пікірінше, жаңартылған білім беру жағдайында бұл пәнді бастауыш сыныптарда оқытуға негіз болатын факторлар мыналар:

- бастауыш мектеп оқушысын ақпараттық қоғамға бейімдеу;
- ерте жастан балалардың ақпараттық ойлау қабілетін дамыту;
- бастауыш мектеп оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастыра отырып, әлемдік ақпараттық білім кеңістігіне даярлау.

Ресей ғылымдарының соңғы зерттеулеріне сүйенсек бастауыш сыныптағы АКТ-ның пропедевтикалық курсының негізгі бағыттары төмендегідей:

1. Қолданушылық.

Мұнда оқушылар компьютермен алғаш танысып, оқу, ойындық және бастауыштағы пәндер мазмұнына құралған жаттықтырушы бағдарламалар негізінде компьютерлік сауаттылықтары қалыптасады. Бұл бағытты қолданушылардың пікірінше, баланың компьютерлік сауаттылықты меңгеруі – бұл сабақта және сабақтан тыс кезде компьютерді өз қажетіне қарай еркін пайдалана білуі, сондай ақ техникаға сауатты ұқыпты қарауы.

Қолданушылық бағыттары пропедевтикалық информатиканы меңгеру нәтижесінде оқушыларда төмендегідей білім мен іскерлік қалыптасуы тиіс:

- оқу ойын бағдарламалары мен жұмыс істей білу;
- программалармен жұмыс істеу кезінде бағдарламалық құжаттарды пайдалану;
- программамен жұмыс істеуге машықтану, программаны енгізу, керектісін табу, өз бетімен жұмыс істеу.

2. Ақпаратты – логикалық.

Бұл бағыт бойынша оқыту біріншіден, оқушылардың қоршаған ортаның элементтерін танып, оларды ажырата білу қабілеттерін дамытса, екіншіден, ойлау, есте сақтау қабілеттерімен қатар байқағыштығын зейінін, берілген тапсырманы орындаудың оңтайлы, тиімді жолдарын таба білу қабілетінің дамуына әсері мол. Психологтардың зерттеуінше, ойлаудың логикалық құрылымының негіздері 5-11 жас аралығында қалыптасады.

Сондықтанда алгоритмдік даму қабілеттерін барынша ерте жастан қалыптастыру қажеттігі өзінен-өзі туындайды.

3. Шығармашылық.

Бағыт бойынша оқытудың жаңа әдіс – тәсілдерін қолдану арқылы баланың кішкентай кезінен дүниеге өзіндік көзқарастарының қалыптасуына жол ашу, үздіксіз білім алуға дайындаудың тиімді жолдарын іздестіру. Басты мақсаты – оқушы зерттеуші есебінде.

4. Дәстүрлі курсқа информатика элементтерін қосу.

Ғылымдардың зерттеулері бойынша, жаңартылған білім беру жағдайы негізінде оқу процесінің тиімділігін арттыруда ақпараттық технологиялардың рөлі зор.

Бүгінгі күні ғаламдық психологтар мен педагогтар оқу процесінің тиімділігін арттырудың негізгі тәсілі ретінде төмендегі шарттарды ұсынады:

1. Проблемалық оқытуды қолдану;
2. Алгоритмдік оқыту;
3. Оқытуды ақпараттандыру;

5. Жаңартылған білім беру жағдайында пәнаралық кіріктіру.

Жаңартылған білім беру жағдайында АКТ пәні баланың техника құлағында ойлап отырған өз замандастарынан кем болмауы үшін қажет. Кез келген пәнді үйретудің әдістемелік негізі 5 компоненттен тұрады. Олар:

мақсат, мазмұн, әдістер, қажетті құрал жабдықпен оқыту формасы. Информатика үшін қазір әдістерінің жолдары жаңартылған білім беру бірге жаңарып отыр. [2]

Жаңартылған білім беру жағдайында бастауыш сыныптарда АКТ пәнінің мақсатын төмендегідей сипаттауға болады:

1. Ақпараттық сауат ашудың басты негізі;
2. Ойды логикалық түрде дамыту;
3. Алгоритмдік білімді жетілдіру мен мақсатты шешудегі жүйелілік;
4. Компьютерді үйренудің оңай жолдарын іздеу. [3]

Бастауыш сыныптарда бала үшін оқудың негізгі саласы ойын болып табылады. Ойын және ойын жағдайлары баланың жан-жақты ой-өрісінің дамуына да, тәрбиесіне де әсер етеді. Сонымен бірге әртүрлі педагогикалық мәселелерді шешуге көмектеседі. Информатика (АКТ) ойын әдістемелері негізінде өткізу өте пайдалы. Себебі бұл өзіне барлық жұмыс түрлерін қосып баланың шығармашылықпен жұмыс істеуіне, ой-өрісінің дамуына кең мүмкіндік береді.

Адамның тұлғалық қалыптасуы-үздіксіз және күрделі процесс. Ол білім алудың белгілі бір сатысымен шектелмейді. Бүгінгі таңда демек болашақта да білім қажеттілігі адамның белсенді өмірін қамтиды. Сондықтан жастардың бүгінгі білімі – болашақта өз білімін жетілдірудің және өз бетімен білім алуларының тек қана негізі.

Мұнан шығатын қорытынды-жаңартылған білім беру жағдайында оқушыларды үздіксіз білім алуға дайындаудың тиімді жолдарын іздестіру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты.

2 М.Ғалымжанова, Информатика негіздері «Ақпараттық технологияларды сабақта қолдану» - №3, 2006 ж.

3 Қ.Шәдиев, Қазақстан мектебі, №5, 2006 ж.

Abstract

This article examines the effectiveness and relevance of teaching ICT to students in modern primary education in primary education.

Currently, one of the most pressing problems is the acquisition of information technology students in primary schools, adapted to the information culture.

Key words: information technology, informatics, up-to-date education, propaedeutic course.

FTAMP 06.56.31

Э.М.Адиетова, С.Б.Жубанова, Ғ.Арманқызы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

adiet_elm79@mail.ru, s.zhubanova@asu.edu.kz

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫНЫҢ
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫНА ТАЛДАУ ЖАСАУ**

Аңдатпа

Әлеуметтік – еңбек инновациясы еңбек ресурстарын басқарудағы өзекті мәселе болып табылады. Мақалада ҚР-ның еңбек ресурстарының қазіргі жағдайына талдау жасалған, еңбек ресурстарын басқаруда әлеуметтік - еңбек инновациясының нәтижелік көрсеткіштерінің жіктелуі көрсетілген.

Негізгі сөздер: еңбек ресурстары, әлеуметтік-еңбек инновациясы, статистика, нәтижелік көрсеткіштер.

Қазақстан экономикасының инновациялық даму жолына көшуі адам капиталын басқарудың тиімді механизмін қалыптастыру арқылы жүзеге асады. Заманауи экономикалық жағдайлардың күрделі сипаттамасы әлеуметтік – еңбек қатынастарының мәселелерінің қаралуын, еңбек ресурстарын басқарудағы жаңашылдық механизмінің игерілуін талап етіп отыр.

Тұрғындардың тез қартаюы өмір сүру уақытының қысқаруымен және білім беру, денсаулық жүйелерінің дұрыс қамтылмауымен, жақын шетелден жұмыс күшін тартуымен байланыстырады.

Ұзаққа созылған зейнетақылық реформа демографиялық жүктеме мәселесін шешуге бағытталған еді, бірақ бұл реформалар ағде жастағы азаматтардың, жұмысшылар мен қызметкерлердің жағдайларын күрделендіре отырып, еңбек нарығына үнемі өзгерістер ала келеді. Аталған жағдайлар үлкен жастағы еңбек ресурстарын басқару қажеттілігін туындатып отыр. Еңбек ресурстарын жас ерекшелігіне байланысты басқарудың әдістері мен құралдарын жетілдіру қажет [1].

Бұған қоса, әлеуметтік еңбек саласында әлеуметтік – еңбек мәселелерін шешу және бағалау нәтижелелерінің инновациясын қарастыру қажет.

Әлеуметтік - еңбек инновациясы арқылы еңбек ресурстарын басқару мәселелерін шешу мақсатқа бағытталған болу қажет, олай болмаған жағдайда әлеуметтік өзгерістер инновацияға жатқызылмайды. Әлеуметтік – еңбек инновациясы еңбек ресурстарын басқарудағы өзекті мәселе болып табылады. Осыған байланысты ҚР- ның еңбек ресурстарының қазіргі жағдайына талдау жасауымыз қажет.

2017 жылғы II тоқсанда 15 және одан жоғары жастағы жұмыс күшінің (экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың) саны 9,0 млн. адамды құрады. Республика экономикасында 8,5 млн. адам жұмыспен қамтылды немесе 15 және одан жоғары жастағы халықтың 66,1%. Жалдамалы қызметкерлер саны 6,4 млн. адамды құрады және 2016 жылғы II тоқсанмен салыстырғанда олардың саны 76,0мың адамға (1,2%-ға) артты.

Жалданып жұмыс істейтіндердің негізгі үлесі кәсіпорындарда (ұйымдарда) жұмыспен қамтылды – 89,9% (5,7 млн.адам). Өз бетінше жұмыспен қамтылғандар саны 2,2 млн. адамды құрады. Өз бетінше жұмыспен қамтылғандардың негізгі бөлігі өз қызметін ауыл шаруашылығында (42,3%), сондай-ақ сауда саласында (29,4%), көлік қызметін көрсетуде (9,8%) және құрылыста (7,6%) жүзеге асырды.

Жоғары және орта кәсіптік (арнаулы) білімі барлар 6,5 млн. адам, бұл жұмыспен қамтылған халықтың 75,8% құрайды. Ерлермен салыстырғандағы жоғары және орта кәсіптік білімі бар жұмыспен қамтылған әйелдердің үлесі жоғары.

2017 жылғы II тоқсанда жұмыссыздар саны (табысты жұмысы болмаған, оны үздіксіз іздеген және оған кірісуге дайын болған 15 және одан жоғары жастағы адамдар) 439,3 мың адамды құрады. Жұмыссыздық деңгейі 4,9% (2016 жылғы I тоқсанда – 5,0%) құрады.

Әртүрлі категориядағы еңбек ресурстарын басқару 2 бағыт бойынша қаралады.

- 1) Жасы мен жынысына байланысты еңбек ресурстарының құрылымы
- 2) Еңбек ресурстарының кәсіби - біліктілік құрылымы

Талдау нәтижесі көрсеткеніндей ҚР-ның еңбек ресурстарының кәсіби-біліктілік құрылымында кәсіби білім беру жүйесінің жаңа деңгейіне көшкен соң көптеген өзгерістер орын алды. Кәсіби білім нарығындағы реформа әлі аяқталған жоқ, бірақ нарық әзірге «бакалавр» мен «магистрлерді» дайындап жатыр. Айта кету керек жұмысқа қабілеттілікті жоғалту қартайып өлуден бұрын болады. Ресми статистикада тұрғындардың өмір сүру ұзақтығы айтылмайды.

Жасы мен жынысына байланысты әлеуметтік - экономикалық статистика көрсеткіштерін талдау нәтижесі әр түрлі жастағы еңбек ресурстарының дамуындағы өзгерістерді көрсетеді. Әсіресе 50 жастан жоғары адамдар үшін макродеңгейде еңбек ресурстарының даму интенсивтілігінің төмендегенін көрсетеді [7, 45-526].

Өзбетінше жұмыспен қамтылған халықтың жасы бойынша

	Барлығы	Соның ішінде					Анықтама үшін	
		15	16-24	25-54	55-64	65 және одан асқан-дар	Әйелдер 16-58 жастағы ерлер 16-63 жастағы	Әйелдер 58 және одан асқан жастағы, ерлер 63 және одан асқан
Барлық халық								
2013 жылғы 1 тоқсан	2 634 753	2 339	426 395	1 896 009	279 864	30 146	2 550 190	82 224
2013 жылғы 2 тоқсан	2 656 279	1 695	412 697	1 909 622	294 703	37 562	2 554 841	99 743
2013 жылғы 3 тоқсан	2 623 700	865	403 251	1 886 509	295 313	37 762	2 518 962	103 873
2013 жылғы 4 тоқсан	2 596 044	868	376 445	1 904 879	284 695	29 157	2 505 864	89 312
2013 жылы	2 620 965	1 455	407 098	1 890 593	288 010	33 809	2 525 508	94 002
2014 жылғы 1 тоқсан	2 564 846	4 843	390 846	1 856 013	278 247	34 897	2 469 496	90 507
2014 жылғы 2 тоқсан	2 610 711	2 259	379 496	1 881 952	294 352	52 652	2 487 275	121 177
2014 жылғы 3 тоқсан	2 605 342	815	408 621	1 845 035	288 508	62 363	2 473 767	130 760
2014 жылғы 4 тоқсан	2 547 490	1 223	390 462	1845 242	273 533	54 030	2 438 526	107 741
2014 жылы	2 400 370	3 433	398 235	1 708 225	249 333	41 144	2 301 619	95 318
2015 жылғы 1 тоқсан	2 226 123	566	320 568	1 632 311	237 804	34 874	2 149 163	76 394
2015 жылғы 2 тоқсан	2 311 576	1 633	324 852	1 658 027	269 518	57 546	2 182 486	127 457
2015 жылғы 3 тоқсан	2 339 657	1 562	338 451	1 662 198	277 566	59 880	2 214 001	124 094
2015 жылғы 4 тоқсан	2 285 600	1 817	305 894	1 683 580	262 448	31 861	2 205 793	77 990
2015 жылы	2 138 425	1 071	305 187	1 567 605	233 760	30 802	2 045 368	75 132
2016 жылғы 1тоқсан	2 126 150	795	270 461	1 577 892	254 064	22 938	2 047 889	77 466
2016 жылғы 2 тоқсан	2 179 237	336	270 280	1 601 328	266 834	40 459	2 050 377	128 524
2016 жылғы 3 тоқсан	2 225 354	687	283 520	1632 341	259 011	49 795	2 087 378	137 289
2016 жылғы 4 тоқсан	2 160 854	1 591	263 358	1 607 413	250 227	38 265	1 166 113	34 495
2016 жылы	2 210 541	466	275 919	1 620 467	272 654	41 035	2 083 242	126 833
2017 жылғы 1 тоқсан	2 100 659	-	266 234	1 541 160	255 634	37 631	1 990 035	93 508
2017 жылғы 2 тоқсан	2 159 308	382	252 463	1 594 921	266 499	45 043	2 041 019	117 907
2017 жылғы 3 тоқсан								
2017 жылғы 4 тоқсан								
2017 жылы								
Қала халқы								
2013 жылғы 1 тоқсан	835 787	594	111 571	633 669	84 610	5 343	814 917	20 276
2013 жылғы 2 тоқсан	857 016	-	108 189	642 710	94 206	11 911	823 799	33 217
2013 жылғы 3 тоқсан	843 863	-	104 708	634 097	92 728	12 330	809 650	34 213
2013 жылғы 4 тоқсан	834 226	-	102 267	639 784	85 855	6 320	810 262	23 964
2013 жылы	842 118	154	107 360	636 481	89 005	9 118	813 968	27 996
2014 жылғы 1 тоқсан	828 925	265	95 962	646 801	81 041	4 856	811 355	17 305
2014 жылғы 2 тоқсан	864 856	243	92 910	658 545	94 650	18 508	822 825	41 788
2014 жылғы 3 тоқсан	855 122	248	101 299	639 074	92 659	21 845	809 697	45 177
2014 жылғы 4 тоқсан	818 125	-	100 360	630 987	80 096	6 682	799 146	18 979
2014 жылы	830 591	514	110 746	608 857	90 369	20 105	787 815	42 262
2015 жылғы 1 тоқсан	784 535	56	92 386	611 429	72 848	7 816	767 648	17 131
2015 жылғы 2 тоқсан	831 001	674	106 059	614 744	90 114	19 410	783 644	46 683
2015 жылғы 3 тоқсан	816 642	389	89 167	601 325	99 216	26 545	765 014	51 2395
2015 жылғы 4 тоқсан	794 184	-	81 338	625 987	81 867	4 992	779 069	15 115
2015 жылы	789 465	234	91 970	610 884	78 385	7 992	762 061	21 185
2016 жылғы 1тоқсан	780 902	50	76 343	612 492	87 899	061	759 397	21 455
2016 жылғы 2 тоқсан	799 655	53	89 272	597 986	99 895	12 449	752 361	47 241
2016 жылғы 3 тоқсан	789 325	-	79 954	593 222	96 088	20 061	731 087	58 238
2016 жылғы 4 тоқсан	752 888	-	77 806	582 146	82 183	10 753	720 309	32 579
2016 жылы	788 718	24	80 662	598 890	96 199	12 943	744 490	44 204
2017 жылғы 1 тоқсан	773 163	-	88 256	592 299	83 010	9 598	737 416	30 528
2017 жылғы 2 тоқсан	803 068	116	69 915	622 469	97 204	13 364	762 319	40 633
2017 жылғы 3 тоқсан								
2017 жылғы 4 тоқсан								
2017 жылы								
Ауыл халқы								
2013 жылғы 1 тоқсан	1 798 966	1745	314 824	1 262 340	195 254	24 803	1 735 273	61 948
2013 жылғы 2 тоқсан	1 799 263	1 695	304 508	1 266 912	200 497	25 651	1 731 042	66 526
2013 жылғы 3 тоқсан	1 779 837	865	298 543	1 252 412	202 585	25 432	1 709 312	69 660
2013 жылғы 4 тоқсан	1 761 818	868	274 178	1 265 095	198 840	22 837	1 695 602	65 348
2013 жылы	1 778 847	1 301	299 738	1 254 112	199 005	24 691	1 711 540	66 006

2014 жылғы 1 тоқсан	1 735 921	4 578	294 884	1 209 212	197 206	30 041	1 658 141	73 202
2014 жылғы 2 тоқсан	1 745 855	2 016	286 586	1 223 407	199 702	34 144	1 664 450	79 389
2014 жылғы 3 тоқсан	1 750 220	567	307 322	1 205 961	195 852	40 518	1 664 070	85 583
2014 жылғы 4 тоқсан	1 729 365	1 223	290 102	1 197 255	193 437	47 348	1 639 380	88 762
2014 жылы	1 569 779	2 919	287 489	1 099 368	158 964	21 039	1 513 804	53 056
2015 жылғы 1 тоқсан	1 441 588	510	228 182	1 020 882	164 956	27 058	1 381 815	59 263
2015 жылғы 2 тоқсан	1 480 575	959	218 793	1 043 283	179 404	38 136	1 398 842	80 774
2015 жылғы 3 тоқсан	1 523 015	1 173	249 284	1 060 873	178 350	33 335	1 448 987	72 855
2015 жылғы 4 тоқсан	1 491 416	1 817	224 556	1 057 593	180 581	26 869	1 426 724	62 875
2015 жылы	1 348 960	837	213 217	956 721	155 375	22 810	1 283 307	53 947
2016 жылғы 1тоқсан	1 345 248	745	194 118	965 400	166 165	18 820	1 288 492	56 011
2016 жылғы 2 тоқсан	1 379 582	283	181 008	1 003 342	166 939	28 010	1298 016	81 283
2016 жылғы 3 тоқсан	1 436 029	687	203 566	1 039 119	162 923	29 734	1 356 291	79 051
2016 жылғы 4 тоқсан	1 407 966	1 591	185 552	1 025 267	168 044	27 512	1 326 980	79 395
2016 жылы	1 421 823	442	195 257	1 021 577	176 455	28 092	1 338 752	82 629
2017 жылғы 1 тоқсан	1 327 496	-	177 978	948 861	172 624	28 033	1 252 619	62 980
2017 жылғы 2 тоқсан	1 356 240	266	182 548	972 452	169 295	31 679	1 278 700	77 274
2017 жылғы 3 тоқсан								
2017 жылғы 4 тоқсан								
2017 жылы								

Осы диаграммадан байқағанымыздай жасы 50-ден асқан соң зейнетақы жасына жетпей еңбек ресурстарының қолданылуы мен даму интенсивтілігі азаяды екен. Ерлер мен әйелдер еңбегін қолдануда әйелдер ерлерге қарағанда жұмысты ерте тастайды екен. Бірақ жұмыс жасау интенсивтілігі екеуінде де шамалас.

Бірнеше жылдан соң бізде және дамыған елдерде зейнетке шығу кезеңі қаншалықты өзгередіне белгісіз. Бүгінде ҚР-да зейнетке шығу мерзімі төмендегідей (2017ж мәлімет бойынша)

Әйелдердің зейнеткерлік жасының кезеңдеп ұлғаюы:

- 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап - 58,5 жасқа жеткенше;
- 2019 жылғы 1 қаңтардан бастап - 59 жасқа толғанша;
- 2020 жылғы 1 қаңтардан бастап – 59,5 жасқа толғанша;
- 2021 жылғы 1 қаңтардан бастап – 60 жасқа толғанша;
- 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап – 60,5 жасқа толғанша;
- 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап – 61 жасқа толғанша;
- 2024 жылғы 1 қаңтардан бастап – 61,5 жасқа толғанша;
- 2025 жылғы 1 қаңтардан бастап - 62 жасқа толғанша;
- 2026 жылғы 1 қаңтардан бастап – 62,5 жасқа толғанша;
- 2027 жылғы 1 қаңтардан бастап – 63 жасқа толғанша.

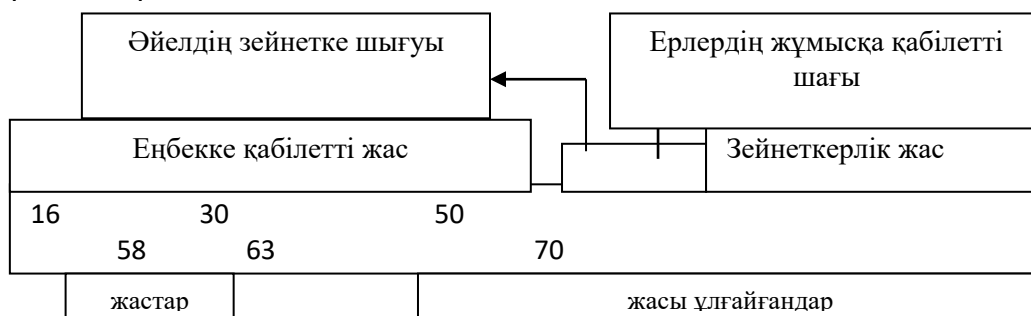
1949 жылғы 29 тамыздан 1963 жылғы 5 шілдеге дейін (5 жылдан кем емес) экологиялық қауіп аймақтарында тұрған, Семей ядролық сынағында ядролық қару сынақтары салдарынан зардап шеккен азаматтар зейнетақыға неғұрлым ерте шығуға құқылы:

- **ерлер** – 1998 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 25 жылдан аз емес еңбек өтілі болғанда **50 жасқа** толуы бойынша;

- **әйелдер** – 1998 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 20 жылдан кем емес еңбек өтілінде **45 жасқа** толуы бойынша.

Бұл процестің 2 бағыты бар

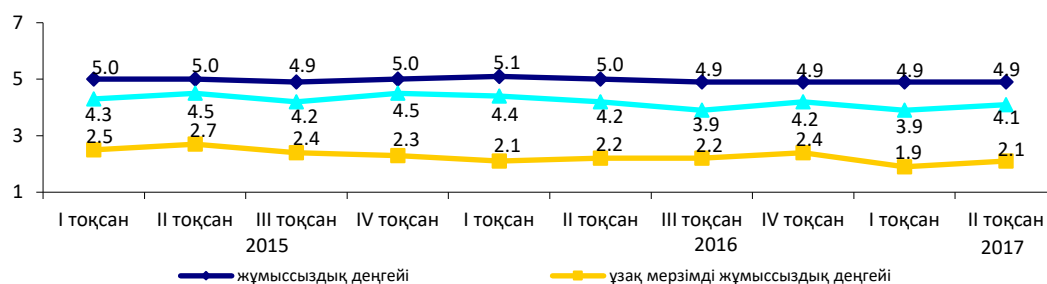
- 1) Жұмысқа қабілетті тұрғындар мен зейнеткерлер қатынасы демографиялық жүктеменің артуына қарай өзгереді
- 2) жұмысқа қабілетті тұрғындар арасында жасы 50- ден асқандар саны біртіндеп артып келеді.

5 сурет – Жасына байланысты күшейтілген топтар қатынасы

Заманауи экономика жағдайында жасы үлкендердің жас бойынша жұмыс жасау шегін бекіткенде бірнеше жағдайларды ескеру қажет. Ең алдымен ол жұмыс жасауға қабілеті болу керек (тіпті қысқартылған мерзімге болса да). Жасы 65 - тен асқан соң көп адамдар аурушаң болады және еңбекке араласа алмайды.

Бүгінгі күнде жұмыссыздар көлемі төменде көрсетілген.
Пайызбен

1 сызба - 2015-2017 жылдардағы жұмыссыздық деңгейлері

2017 жылғы II тоқсанда ерлердің жұмыссыздар санындағы үлесі 43,0% (188,7 мың адамды), әйелдердің үлесі – 57,0% (250,6 мың адамды) құрады.

2017 жылғы II тоқсанда жұмыссыздардың жалпы санындағы 15-24 жастағы жастардың үлесі 9,6% немесе 42,1 мың адамды, 15-28 жастағы жастардың үлесі 19,7% немесе 86,6 мың адамды құрады. 15-24 жастағы жастар жұмыссыздығының деңгейі 4,2%, 15-28 жастағылардікі – 4,1%болды.

Жасы үлкен қызметкерлерді инновациялық әлеуметтік тәжірибеген тарту деңгейін бағалау 2 мәселемен кездеседі. Біріншіден ҚР- дағы инновацияның әр түрінесепке алумен байланысты болса, екіншісі жасы бойынша осы мәліметтердің бөлшектенуі;

Инновацияны есепке алу жүйесі инновацияның технологиялық (өнімдік, үдерістік) және технологиялық емес (маркетингтік, ұйымдық) түрлерін ұсынады.

Еңбек ресурстарын басқару механизмін жетілдіруді анықтау үшін осы саладағы әлеуметтік - еңбек инновациясының нәтижесіне бағалау жүргізу қажет. Осыған байланысты еңбек ресурстарын басқарудың монографиялық механизмдерінің нәтижелерін бағалау әдістемесін анықтап алу қажет. Бұл мәселені шешу үшін жасы үлкен еңбек ресурстарын басқару механизмін анықтау қажет.

Бұл мәселені шешудің негізгі міндеттері:

- 1) Әлеуметтік - еңбек инновациясы бағытталған еңбек ресурстарын басқарудың факторларын жүйелендіру;
- 2) Еңбек ресурстарын басқаруда әлеуметтік - еңбек инновациясының нәтижелігін бағалау үшін;
- 3) Еңбек ресурстарын басқаруда әлеуметтік - еңбек инновациясының нәтижелігін бағалау көрсеткіштерін нақтылау;
- 4) Еңбек ресурстарын басқаруда әлеуметтік - еңбек инновациясының нәтижелерін бағалау критерияларын белгілеу [3, 57-616].

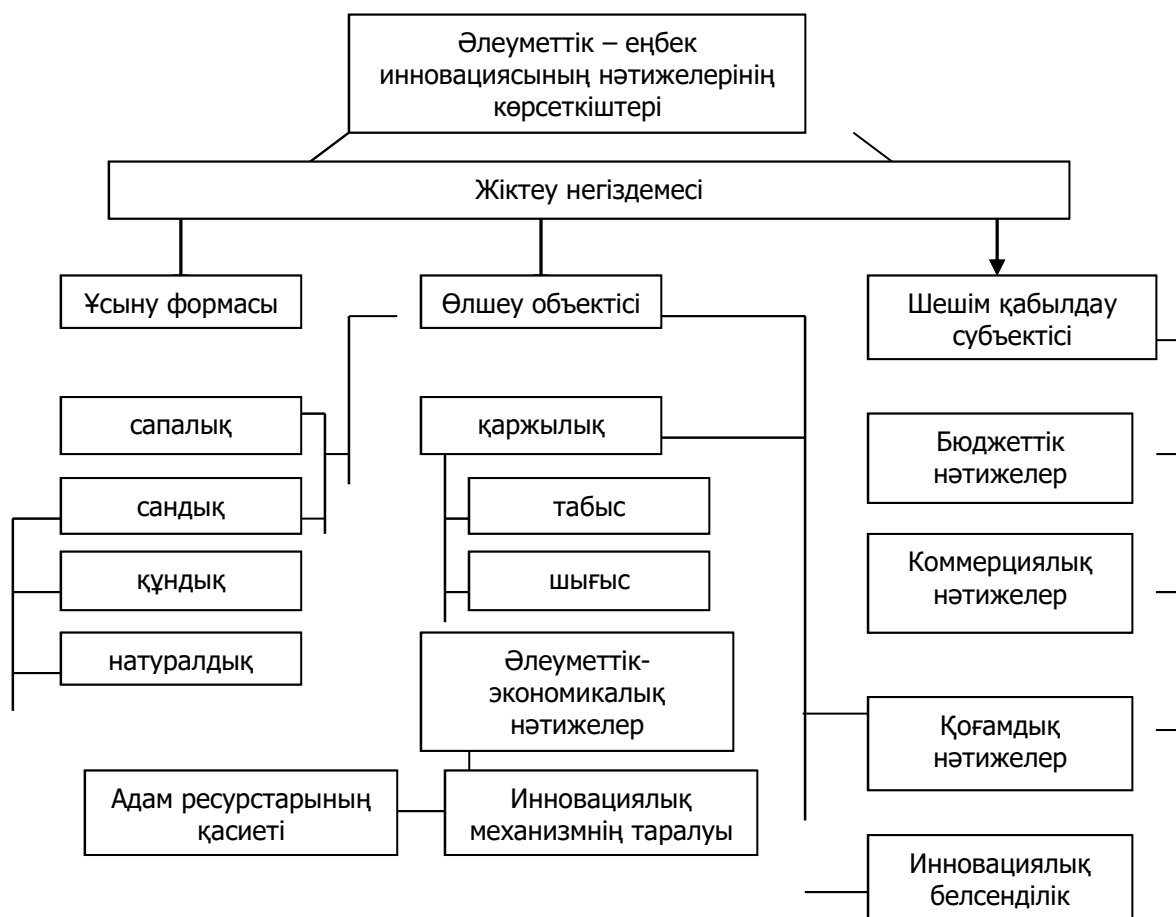
Субъектілердің әрекет етуі қысқа және ұзақ мерзімді болып табылады.

Екі деңгейлі жіктеме үшін екінші негіздеме бөлініп шықты: субъект бойынша және әрекет ету тұрақтылығы бойынша. Осы деңгейлердің қарым – қатынасы 6 топқа бөлінді.

- 1) Субъекті ішкі факторлар (қызметкер шешіміне тәуелді болады)
- 2) Объекті ішкі факторлар (қызметкерді сипаттайды)
- 3) Кәсіпорынның микроортасы (компания деңгейінде шешілетін шешімдерге байланысты болады)
- 4) Нарықтың микроортасы (нарықтың объективті заңдылықтарын сипаттайды)
- 5) Макроорта конъюнктурасы (мемлекеттік әлеуметтік - экономикалық саясатқа бағынатын нарықтық күштер қатынасы)
- 6) Макроорта инфрақұрылымы (құрылымын өзгерту үшін ұзақ мерзімді реформаны қажет ететін әлеуметтік институттар мен нарықтарды ұйымдастыру)

Әлеуметтік – еңбек инновациясының үдерісін бірнеше кезеңге бөлуге болады:

- 1) Әлеуметтік механизм өзгерісінің мақсатын анықтау;
- 2) Адам ресурстарының бойындағы қажетті қасиеттерді анықтау;
- 3) Әлеуметтік – экономикалық нәтижелер көрсеткішінің мақсаттылығын негіздеу;
- 4) Қаржылық көрсеткіштерді айқындау;
- 5) Әлеуметтік – еңбек инновациялық көрсеткіштерін қалыптастыру.

7 сурет - Еңбек ресурстарын басқаруда әлеуметтік - еңбек инновациясының нәтижелік көрсеткіштерінің жіктелуі

Жоғарыда қарастырылып өткен тәсілдерге қосымша 2 тәсілді қарастыруға болады. Алғашқы тәсіл әлеуметтік - экономикалық көрсеткіштерді инновацияны еңгізу бойынша шаралардағы болашақ салымды анықтау үшін шығынның қаржылық көрсеткіштерімен салыстыру болып табылады. Бағалау критериясы келесі қатынас арқылы көрінеді.

$\text{СЭП} / \text{СЭП}_0 = \text{ФП}_0 / \text{ФП} > 1$, мұндағы $\text{ФП} > 0$, яғни еңбек ресурстарын басқару шығындары артып келеді.

$\text{СЭП}_0 > 0$, яғни мақсатты көрсеткіштердің бастапқы жағдайы 0-ден үлкен болуы қажет.

Инновациялық қызмет нәтижесін бағалайдың баламалы әдісінде әлеуметтік - экономикалық көрсеткіштер әлеуметтік базамен салыстырылады.

$$\text{СЭП}_{\text{инн}} / \text{СЭП}_{\text{жалпы}} > 0$$

Бұл әдіс көп жағдайда, егер әлеуметтік - экономикалық нәтижелер шығынын анықтау қиынға түскенде қолданылады.

Сонымен, әлеуметтік инновациялық механизмдер нәтижелерін бағалау кешенді әдістемелеі мәселені көрсетеді. Бұл мәселені шешу үшін ұлттық экономиканың еңбек ресурстарын басқару саясаты мен инновациялық қызмет мақсатына байланысты қызметкерлердің әртүрлі категорияларының ерекшеліктерін анықтау қажет [5, 1001-1007 б].

Әлеуметтік еңбек қатынастарын «KEGOC» АҚ мысалында қарастырайық.

«KEGOC» АҚ Басқармасында ұсынымдар дайындау үшін атаулы компанияда консультативтік-кеңесші төмендегідей комитеттер құрылды:

1. Инвестициялық;
2. Тәуекелдер жөнінде;
3. Бюджет;
4. Кадрлық даму жөнінде;
5. Дебиторлар және кредиторлармен жұмыс жөнінде;
6. Тауарлық-материалдық қорлармен жұмыс жөніндегі комитеттер.

Осыдан 4 жыл бұрын, яғни 2014 жылы «KEGOC» АҚ Басқармасында 25 жиналыс өткізіліп, ол отырыстарда 184 мәселелер бойынша сұрақтар қарастырылды.

1. Ішкі нормативтік құжаттар жөнінде;
 - Атаулы компанияның 17 ішкі нормативтік құжаттары бекітілді;
 - Оның ішінде 7-еуі «KEGOC» АҚ Директорлар Кеңесіне мәжілісі қарауына жіберілді;
 - Қалған 16 ішкі нормативтік құжаттарға өзгерістер енгізілді.

2. Тауарлар жұмыстар және қызметтерге байланысты 3 шешім қабылданды;

3. Тәуекелдерді басқару жүйесіне және ішкі бақылауға қатысты шешімдер қабылданды. Атаулы іс-шараларға байланысты жоспар бекітіліп, мақұлданды. Әр тоқсан сайын негізгі тәуекелді басқару жөнінде қабылданған шаралардың есептері қаралатын болады.

«KEGOC» АҚ Басқармасы төмендегідей есептерді талқылаудан өткізіп, Директорлар кеңесіне жіберді:

- Жасалған ірі келісім-шарттар және ендігі жасалатын келісім-шарттар бойынша тоқсан сайын есептер;
- 2018 жылғы «KEGOC» АҚ-ң есептеменің жүйесі туралы, яғни нәтижелері туралы есеп;
- Тәуекелдер туралы есептер;
- Корпоративтік басқару жөніндегі іс-шаралар жоспарының орындалуын 2013ж. есепті алдын-ала қарастыру туралы;
- Атаулы Акционерлік қоғамның аудиті бойынша есептер мен ақпараттың ашылуы жөнінде есептер;
- Кадр бойынша комитеттің 2013 жылғы жүргізген жұмыстарының нәтижелері және 2014 жылға жұмыс жоспарын бекіту;

- Басқарманың Даму жоспары жөнінде есептер;
- Жылдық және қаржылық есептері;
- Еншілес, бағынысты ұйымдар жайлы және солармен бірлесе бақыланатын мекемелердің қаржы-шаруашылық жұмысы нәтижелерінің Басқарманың 2013 жылдағы қызметтеріне әсері туралы есеп;
- 2013 жылғы инвестиция жөніндегі программаның іске асырылуы туралы есеп және сол жылдағы ірі-ірі деген жобалардың іске асырылуы туралы есептер;
- «KEGOC» АҚ 2025 жылға дейінгі Даму стратегиясының жүзеге асырылуы және сол стратегия төңірегіндегі іс-шаралар жоспарының орындалғаны жөнінде 2013 жылдағы есебі;

2017 жылы «KEGOC» АҚ Басқармасы еншілес және бағынысты мекемелерге байланысты көптеген мәселелерді қарады. Содан оларды Директорлар Кеңесіне жіберді. Компания сонымен қатар демеушілік және қайырымдылық көмек көрсету жөнінде шешімдер қабылдады.

«KEGOC» АҚ кадр жұмысы табыстылықты анықтайтын негізгі даму факторы болып табылады. Компанияның кадр жұмысы, саясаты экономикалық және әлеуметтік тиімділікті теңгерімді жүргізуге бағытталған.

«KEGOC» АҚ-дағы кадр саясатының басты басымдықтары:

- Біліктілігі жоғары жұмысшыларды тарту, компания қызметкерлерін басқарудың жоғары тәсілдерін орнату, Компанияның жұмысшыларымен жұмыс жүргізу жөнінде бөлімшелер құру;
- Ішкі кадр резервтерін және сыртқы ресурстарды оптимальді үйлестіре отырып, кадр резервін басқару, басшылардың кадр бойынша резервін ұйымдастыру.
- Компаниядағы әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеп, даулардың болмауын алдын-ала қарастыру және болдырмау;
- «KEGOC» АҚ-дағы ноу-хау;
- Компанияның жұмысының жоғары дәрежеде жүруіне байланысты нормаларды құру және дайындау.

«KEGOC» АҚ-дағы қызметкерлер саны және құрамы:

31.12.2017 ж. Компания қызметкерлерінің тізімдік саны 3925 тұлғаны құрайды.

4 кесте - Қызметкерлердің тізім бойынша саны

Көрсеткіштер	Қызметкерлердің тізім бойынша саны	
	адам	%
Барлығы	3925	100
Басшылар	642	16,4
Мамандар	1560	39,7
Қызметкерлер	7	0,2
Жұмысшылар	1716	43,7

Бүгінгі күнде ҚР - дағы әлеуметтік - еңбек қатынастары тек уақытша ғана еңбек қарым-қатынасындағы келіспеушіліктерді шешіп қана отыр. Еңбек қатынастарында еңбек нарығындағы капитал ғана ерекше орын алып отыр.

Кәсіпорында көп жағдайда қызметкерлерге деген қарым - қатынас қажетті деңгейде емес, сонымен қатар жұмыс барсында жұмыс беруші шартты өз пайдасына өзгерте алады. Ұжымдық келісім - шартқа тек қана жалпы қызметкерлер санының 4/1 - і ғана кірістірілген. Кәсіподақ ролі еңбек қатынастарында жоқтың қасы. Осы жағдайда ҚР үшін еңбек қатынастарының еуропалық жүйесі тиімді болып саналады. Еуропалық жүйенің ерекшелігі мынада: тұрғындар ұтқырлығы төмен, бірақ мемлекеттің реттеушілік қызметінің жоғары рольде болуы. Ал еуропалық үлгіде еңбек қатынастарын реттеу еңбек қатынастарының икемділігін қамтамасыз етуге және адам капиталының жинақталуына бағытталған.

Бірақ отандық экономикада әлемдік тәжірибеге ену үшінүлкен жұмысты талап етіп отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1 Каменев И.Г. Человеческие ресурсы национальной экономики и социальные инновации // Современные проблемы управления в условиях информационного общества: научное издание [редкол.: Н.В. Тихомирова и др.] – М.: Юнити-Дана, 2012. – С. 637-643.

2 Каменев И.Г. Человеческие ресурсы как объект инновационной деятельности// Международный научно-исследовательский журнал. Сборник по результатам «International Research Journal Conference XXXVII». № 3 (34). Часть 3. Екатеринбург: МНИЖ, 2015. – С. 37-38.

3 Каменев И.Г. Человеческий капитал России и социальные инновации // Сборник трудов I Всероссийской научно-практической конференции «Актуальные вопросы управления персоналом и экономики труда». М.: ГУУ, 2015.– С.57-61.

4 Каменев И.Г. Человеческий фактор и социальные инновации // материалы XVIII международной научно-практической конференции «Проблемы и перспективы социально-экономического реформирования современного государства и общества». – М.: Издательство «Институт стратегических исследований»: Издательство «Перо», 2015. – С.67-69.

5 Башарина А. В. Социальные инновации в образовании: сущность и классификация // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2009. – Т. 11, №4 (5), С.1101-1107.

6 Блауг М. Методология экономической науки//Журнал Вопросы экономики, 2004, С.317.

7 Бобков В.Н. К вопросу о переводе базовой части трудовой пенсии в систему государственного пенсионного обеспечения//Уровень жизни населения регионов России, 2007 – №6, С. 45-52.

Аннотация

Социально-трудовые инновации являются ключевым вопросом в управлении кадрами. В статье анализируется текущее состояние трудовых ресурсов Республики Казахстан, классификация результатов социально-трудовых инноваций в управлении трудовыми ресурсами.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, социальные и трудовые инновации, статистика, показатели эффективности.

Abstract

Social and labor innovations are a key issue in the management of cadres. The article analyzes the current state of the labor resources of the Republic of Kazakhstan, the classification of the results of social and labor innovations in the management of labor resources.

Key words: labor resources, social and labor innovations, statistics, performance indicators.

FTAMP 10.86.01

Д.У.Айтмуханова, З.Ж.Садуахасова

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

didroz_12345@mail.ru

СОТ ШЕШІМДЕРІНІҢ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРГЕ НЕГІЗДЕЛУІ ЖӘНЕ ОРЫНДАЛУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасындағы азаматтық іс жүргізу қатынастарының қорытынды ретінде сот шешімдерінің қабылдануы мен заңдылығының құқықтық негізі туралы баяндалған. Азаматтық процесс субъектілерінің құқықтық мәртебесі туралы және іске қатысушылардың сот актілерінің орындалуына тікелей қатысушылар ретінде қарастырылуы туралы баяндалады. Сот билігінің тәрбиелеу функциясы нақты сот істерін қарау арқылы материалдық және процессуалдық нормаларды, көпшілік жағдайда, мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолданумен іске асырылады. Оларды реттеу үшін мемлекет қалыптастырған ережелерді қолдану арқылы адамдардың мінез-құлықтары мен әлеуметтік процестерге әсер ету жағдайлары қарастырылады.

Негізгі сөздер: судья, шешім, дәлелдеу, дәлелдеме, айғақ, сараптама, талапкер, жауапкер, куә, хаттама, құқық, сот, қорғау, қоғам, мемлекеттік орган.

Азаматтық іс жүргізу қатынастарында азаматтар құқықтары мен мүдделерінің қорғалу деңгейі бүгінгі таңда қоғамның назарындағы өзекті мәселенің бірі. Азаматтар құқықтарының тиісті деңгейде қорғалу үшін сот жүйесі саласының құқықтық даму жағдайы экономикалық даму деңгейіне байланысты қарқынды құқықтық негіздердің бағытын анықтауға себепші. Азаматтық іс жүргізу қатынастарындағы сот шешімдерінің азаматтар мен іске қатысушылар құқықтарын қорғауда маңызы зор. Құқықтық мемлекетті орнықтыруға бет алған қоғамның негізгі көздейтіні мемлекеттің құқықпен санасуын талап ету болса, соттың да тек заңға бағындырылуы мұндай мақсатты іске асыруға жетелейтін басқарушы қағида (норма) болып саналуға тиіс. Өйткені, сот төрелігінің тәуелсіздігі оны жүзеге асырудың басты шарты болып табылады. Бұл принциптің маңызын түсіндіретін басты бір мәселе, сот билігінің дербестігін баяндайтын конституциялық ережемен байланысты. Сот билігінің маңызды нысаны сот әділдігі ешкімге есеп бермейтін, сот істерін қарап шешетін судьяның тәуелсіздігінің бастамасында атқарылуы қажет. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік биліктің мәртебесі айқындалды. Сот билігінің түсінігі, оған тән атқарылатын басты нысаны сот әділдігі арқылы бұл биліктің басқа да белгілері мен функцияларын айқындау тәсілімен көрсетілді. Әсіресе, сот билігін мемлекет билігінің дербес, тәуелсіз тармағы ретінде қарастыру, оған жүктелген азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін қорғауға, республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуге қызмет ететін мақсаттарымен түсіндіріледі.

Сот саясатын заң шығарушы биліктің орнықтыратыны, өз кезегінде сот билігін мемлекеттің арнаулы органы соттың ғана жүзеге асыратыны және бұл билік мемлекеттік қызметтің ерекше, әрі сапалы нысанына ие болатыны т.б. айқындалады. Құқық арқылы тәрбиелеу оны бұзушыға қатысты жүргізіледі. Бірақ, оның әсері жәй, заңға бағынушы (құқық бұзушылықты жасамаған) адамдар мен азаматтарға да тигізілуі қажет. Өйткені, оның түбегейлі мақсаты құқық бұзушылықты, қылмыс жасауды болдырмау, мүмкіндігінше жою.

Сот билігінің тәрбиелеу функциясы нақты сот істерін қарау арқылы материалдық және процессуалдық нормаларды, көпшілік жағдайда, мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолданумен іске асырылады. Сондай-ақ, сот мемлекеттік органдар мен ұйымдардың, лауазымды тұлғалардың атына қылмыстың, құқық бұзушылықтың болуына себебін, салдарын тигізген мән-жайларды жою шараларын қарастыруы үшін жеке қаулыларын шығарып жолдайды. Енді қоғам үшін сот билігінің қаншалықты қажетті екендігіне тоқталсақ, біріншіден, даулы мәселелерді шешу қажеттігімен байланысты. Оларды реттеу үшін мемлекет қалыптастырған ережелерді қолдану арқылы адамдардың мінез-құлықтары мен әлеуметтік процестерге әсер етуімен түсіндіріледі.

Елімізде азаматтық – қаржылық қатынастың дамуы қарқынды өсіп келе жатқандықтан, даулы мәселе туындауы мүмкін жағдайлардың көптеп кездесуі материалдық жауаптылықты анықтайтын, белгілейтін органды қажет етеді. Бұл орайда мемлекет атынан құқық қорғау саласында әлеуметке қызмет көрсететін бірден-бір мемлекеттік басқару құрлымы бұл - Қазақстан Республикасындағы Сот жүйесі. Қазақстан Республикасында Сот төрелігін тек судья жеке дара тәуелсіз жүзеге асырады. Соттардың шығарған актілері соның ішінде сот шешімдері азаматтық іс жүргізуге қатысушылардың құқықтық мәртебесін анықтайды. Сот шешімдерін шығаратын судья азаматтық істердегі дәлелдемелерді анықтап, зерттеп, бағалау арқылы объективті және заңға негізделген шешім шығарады. Істі мәні бойынша шешетін бірінші сатыдағы сот қаулысы шешім нысанында шығарылады. Шешім кеңесу бөлмесінде шығарылады. Бұл бөлмеде өзге адамдардың болуына жол берілмейді. Жұмыс уақытының аяқталуына қарай, сондай-ақ жұмыс күні ішінде сот (судья) кеңесу бөлмесінен шығып демалу үшін үзіліс жариялауға құқылы. Сот шешімі заңды және негізді болуға тиіс. Сот шешімді сот отырысында зерттелген дәлелдемелерге ғана негіздейді. Шешім шығарған кезде сот дәлелдемелерге баға береді, іс үшін маңызы бар қандай мән-жайлардың анықталғанын және қандай мән-жайлардың анықталмағанын, тараптардың құқықтық қатынастарының қандай екенін осы іс бойынша қандай заң қолданылуға тиісті екенін және қойылған талаптың қанағаттандырылуға жататынын жатпайтынын айқындайды.

Азаматтық іс жүргізу қатынастарында шешім сот өндірісіне орай бірнеше топтары қарастырылады. Мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдардың және лауазымды адамдардың әрекеттері (әрекетсіздіктері) мен шешімдерін заңсыз деп тану туралы талап қоюды қанағаттандыру кезінде сот дауға түсіп отырған әрекетті (әрекетсіздікті) немесе шешімді заңсыз деп таниды, азаматтың талабын қанағаттандыруды міндеттейді, оған қолданылған жауаптылық шараларын жояды не оның нұқсан келтірілген құқықтары мен бостандықтарын өзгедей әдіспен қалпына келтіреді. Нормативтік құқықтық актіні заңсыз деп тану туралы шешімнің қарар бөлігінде ол қабылданған кезден бастап бұл акті қолданылмайды деп есептелетіні көрсетілуі мүмкін. Соттың нормативтік құқықтық актіні заңсыз деп тану туралы шешімі немесе ол туралы хабарлама нормативтік құқықтық акт жарияланған бұқаралық ақпарат құралдарында жариялануға тиіс. Ақша сомаларын өндіріп алу туралы шешім. Сот ақша сомаларын өндіріп алу туралы шешім шығарған кезде шешімнің қарар бөлігінде өндірілетін ақша сомасының мөлшерін және валюта түрін цифрмен және сөздермен көрсетеді. Атқару құжатының немесе өзге құжаттың күші жойылды деп тану туралы шешімдер-өндіріп алу даусыз (акцептсіз) тәртіппен, оның ішінде нотариустың атқарушы жазбасының негізінде жүргізілетін атқару құжатының немесе өзге құжаттың күші жойылды деп тану туралы дау бойынша талап арызды қанағаттандыру кезінде шешімнің қарар бөлігінде атқарылуға тиісті емес құжаттың атауы, нөмірі, күні және

есептен шығарылуға жатпайтын сома көрсетіледі. Шарт жасасу немесе өзгерту кезінде туындаған дау бойынша қарар шарт жасасуға мәжбүрлеу туралы дау бойынша шарттың түрі және тараптар шарт жасасуға міндетті талаптар көрсетіледі. Мүлікті немесе оның құнын алып беру туралы шешім-мүлік заттай алып берген кезде сот шешімде оның дербес - белгілі бір белгілерін және егер шешімді орындау кезінде алып берілетін мүлік болмай қалса, жауапкерден өндірілуге тиіс мүліктің құнын көрсетеді. Айрықша күрделі істер бойынша дәлелді шешім жасау бес күннен аспайтын мерзімге кейін қалдырылуы мүмкін, бірақ қысқаша (қысқартылған) шешімді сот істі қарау аяқталған отырыстың өзінде жариялауға тиіс. Жарияланған шешімге судья қол қойып, ол іске қоса тіркелуге тиіс.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының бірінші сатыда қаралған істер бойынша шығарған шешімдері олар жарияланған күннен бастап заңды күшіне енеді. Апелляциялық тәртіппен шағым немесе наразылық берілген жағдайда, егер шешімнің күші жойылмаған болса, апелляциялық сатыдағы сот қаулы шығарған күні заңды күшіне енеді. Шешім заңды күшіне енгенде тараптар және іске қатысушы басқа да адамдар, сондай-ақ олардың құқық мирасқорлары сотта бұрынғы негіздер бойынша бұрынғы талап қою талаптарымен қайтадан арыздана алмайды, сондай-ақ сот анықтаған фактілер мен құқықтық қатынастарды басқа процесте даулай алмайды. Егер жауапкерден мезгіл-мезгіл төлем өндіріп алу шешімі заңды күшіне енгеннен кейін төлемдердің мөлшерін айқындауға немесе олардың ұзақтығына әсер ететін мән-жайлар өзгерсе, тараптардың әрқайсысы жаңа талап қою арқылы төлемдердің мөлшері мен мерзімдерін өзгертуді талап етуге құқылы. Шешім, дереу орындалатын жағдайлардан басқа, ол заңды күшіне енгеннен кейін заңмен белгіленген тәртіп бойынша орындалады. Сот шешімі заңды күшіне енгеннен кейін атқару парағы жазылады, ол өндіріп алушыға беріледі не оның жазбаша өтініші бойынша сот оны аумағы бойынша атқарушылық іс жүргізудің тиісті органына орындау үшін жібереді. Азаматтық істерді мәні бойынша шешкен кезде сот қысқаша шешім шығарады, ол кіріспе, дәлелдеу және қарар бөліктерінен тұрады. Шешім заңды күшіне енгенге дейін тараптардың жасаған жазбаша өтінімі бойынша не өз қалауы бойынша сот кіріспе, сипаттама, дәлелдеу және қарар бөліктерінен тұратын шешім шығарады.

Сот билігі шешімді орындаудың белгілі бір тәртібі мен мерзімін белгілеген немесе шешімді дереу орындауға жіберген немесе оның орындалуын қамтамасыз етуге шаралар қолданған жағдайда, бұл туралы шешімде көрсетіледі. Судья шешімді жазбаша түрде жазады және оған қол қояды. Шешімге түзету судьялардың кол қоюының алдында айтылуға тиіс. Сот шешімі кеңесу бөлмесінде шығарылады, онда судьядан басқа бөгде адамдардың болуына рұқсат етілмейді. Жұмыс күнінің соңында егер судья сот шешімін дайындап үлгермеген болса, оның кеңесу бөлмесінен шығып, демалу үшін үзіліс жасауға құқығы бар. Жұмыс күнінің барысында да кеңесу бөлмесінен шығып, демалу үшін үзіліс жасауға заңмен жол беріледі. Сот

шешімінің заңдылығы шешім іс бойынша қолданылуға жататын материалдық құқық нормаларына қатаң сәйкес түрде және іс жүргізу құқығының нормалары сақтала отырып шығарылған дегенді білдіреді. Материалдық құқықты қолданған кезде судья АПК-нің 3-бабы, Конституцияның жоғары заң күші бар және ол Республиканың бүкіл аумағында тікелей қолданылады дейтін ережелерді ескеруге тиіс. Егер, азаматтардың құқықтарына, бостандықтарына, міндеттеріне қатысы бар заңдар, сондай-ақ кез келген басқа нормативтік құқықтық актілер жалпы жұртшылықтың назарына ресми түрде жарияланбаған болса, өзінің шешімін оларға негіздеуге соттың құқығы жоқ дегенді білдіреді; Конституцияның 4-бабының 1-тармағына сәйкес, халықаралық шарттар Қазақстан Республикасының құқықтық негізінің құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан да Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттар оның заңдарының алдында басымдыққа ие болады [1].

Халықаралық шартпен, заңмен көзделгеннен басқа ережелер көзделген болса, онда халықаралық шартты қолдану үшін заң шығару қажет болмаған жағдайда, халықаралық шарттың ережелері қолданылады. Шешім тек сот отырысында зерттелген дәлелдемелерге ғана негізделеді. Егер шешімде іс үшін маңызы бар, сот отырысында жан-жақты әрі толық анықталған барлық мән-жайлар мазмұндалса және істің анықталған мән-жайлары, тараптардың құқықтары мен міндеттері туралы тұжырымдарды растайтын дәлелдемелер келтірілсе, шешімді негізделген деп санау керек [2].

Істің мән-жайлары сот тексерген дәлелдемелер арқылы расталады. Дәлелдемелер олардың қатыстылығы мен жарамдылығы туралы заңның талаптарын қанағаттандыруға немесе дәлелдеуді қажет етпейтін жалпыға белгілі мән-жайлар болуға тиіс. Дәлелдеменің қатыстылығы туралы норманың орындалуы бірқатар іс жүргізу кепілдіктерімен қамтамасыз етілген. Қаралатын іске қатысы бар дәлелдемелерді (нақты деректерді) сот осы көзқарас тұрғысынан оларды сот отырысында зерттеу барысында зерделейді және олар төмендегілер арқылы анықталады:

- іске қатысушы адамдардың, талапкердің және үшінші тұлғалардың түсініктемелері;
- куәлардың айғақтары;
- заттай дәлелдемелер;
- сараптама қорытындысы;
- іс жүргізу әрекеттерінің хаттамалары;
- басқа құжаттар – іс үшін маңызы бар мән-жайлар туралы мәліметтерді қамтитын актілер, құжаттар, іскерлік немесе жеке сипаттағы хаттар.

Егер іс бойынша дәлелдемелер

- Азаматтық іс жүргізу кодексімен көзделген тәртіпте алынған болса;
- тек заңмен ғана көзделетін дәлелдемелермен расталатын болса, олар жарамды деп саналады.

Заң талаптарын бұза отырып, іске қатысушы тұлғалардың заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе оларды ығыстыру арқылы немесе істі сотта қарауға дайындау кезінде немесе сотта қарағанда азаматтық процестің өзге де ережелерін бұза отырып алынған, нақты деректердің растығына әсер еткен немесе әсер етуі мүмкін болған жарамсыз дәлелдемелер болып табылады. Мұндай дәлелдемелерге соның ішінде төмендегі жолдармен алынған дәлелдемелер жатады:

- күш қолдану, қорқыту, алдау, сол секілді өзге де заңсыз іс-әрекеттерді қолдана отырып;

- іске қатысушы адамға өз құқықтары мен міндеттерін түсіндірмеудің, оларды толық немесе дұрыс түсіндірмеудің салдарынан туындаған осы адамның жаңылуын пайдалана отырып;

- азаматтық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның іс жүргізу әрекетін жүргізуіне байланысты;

- қарсылық білдіруге жататын адамның іс жүргізу іс-әрекетіне қатысуына байланысты;

- іс жүргізу іс-әрекетінің тәртібін айтарлықтай бұза отырып; белгісіз көзден немесе сот отырысында анықтала алмайтын көзден алынған болса; дәлелдеу барысында қазіргі ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдана отырып алынған болса. Сот нақты деректерді дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол бермеу туралы шешімді не өзінің бастамасы бойынша немесе іске қатысушы адамдардың өтінімі бойынша қабылдайды. Бұл туралы сот отырысында өтінім мәлімделген кезде әдетте сот не аталған өтінімді қарайды және дәлелдемені шығарып тастау туралы бөлек ұйғарым қабылдайды немесе істің мәні бойынша шығарылған шешімде осы дәлелдемеге баға береді.

- Заңды бұзу арқылы алынған дәлелдемелер

- заңдық күші жоқ;

- іс үшін маңызы бар кез келген мән-жайды дәлелдеу кезінде пайдаланыла алмайды;

- заңның бұзылу фактісін және оны бұзуға жол берген тұлғаның кінәлілігін растай алады [3]

Дәлелдемелердің жарамсыздығы туралы ережелер көбінесе даулы қарым-қатынастарды реттейтін азаматтық құқық нормаларын қолдануға байланысты жеке істер бойынша қолданылады. Судья дәлелдемелерді осы тұрғыдан бағалаған кезде пайда болған даудың құқықтық сипатын айқындауға, содан кейін материалдық құқық нормаларын қолдануға міндетті. Сот актілері мен басқа да органдардың актілерін орындау жөніндегі сот орындаушысының қоятын талаптары барлық органдар, ұйымдар, лауазымды адамдар мен азаматтар үшін міндетті [4]

Азаматтық іс жүргізу қатынастарының құқықтық негізі азаматтық іс жүргізу заңдарына және сот жүйесін сондай-ақ сот орындаушыларының құқықтық мәртебесіне тікелей байланысты. Азаматтық қоғамда заңдылықтың үстем болуына кепілдік ретінде азаматтардың құқықтары мен

мүдделерін қорғауды басты назарда ұстау үшін соттардың шығарған заңға негізделген шешімдері мен оларды орындауды жүзеге асыру органдарының қызметіне тікелей байланыстылығынан көруге болады. Барлық нормативтік құқықтық актілер заңдылық пен әділеттілікке бағытталуы тиіс екенін қоғамдық-құқықтық тұрғыда дәлелденді деуге болады. Сот актілерінің орындалу деңгейі халықтың әділеттілікке сенуіне жол береді. Адам құқықтарының сақталуы және мүдделерінің тиісті деңгейде қорғалуы сот өндірісінің шешілуінен көрінеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж.
- 2 Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы "Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы". 25 желтоқсан, 2002 ж.
- 3 ҚР Азаматтық іс жүргізу Кодексі 13-шілде 2015 ж.
- 4 Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы ҚРЗ., 30-маусым, 1998 ж.

Аннотация

В качестве заключения гражданско-процессуальных отношений в Республике Казахстан излагаются правовые рамки для принятия и законности судебных решений. Правовой статус субъектов гражданского общества и участников дела считаются непосредственными участниками при исполнении судебных актов. Образовательно-воспитательная функция судебной власти осуществляется путем применения материальных и процессуальных норм, в большинстве случаев, государственными принудительными мерами путем рассмотрения конкретных случаев. Они призваны влиять на поведение людей и влиять на социальные процессы, применяя правила, установленные государством для их регулирования.

Ключевые слова: судья, решение, доказательство, доказательство, истец, ответчик, свидетель, протокол, закон, суд, защита, общество, правительство.

Abstract

As a conclusion of the civil-procedural relations in the Republic of Kazakhstan, the legal framework for the adoption and legality of court decisions is stated. The legal status of civil society entities and the participants of the case are considered to be direct participants in the enforcement of judicial acts. The educational function of the judicial authority is carried out through the application of material and procedural norms, in most cases, by the state coercive measures by considering specific cases. They are designed to influence the behavior of people and the impact on social processes by applying the rules established by the state to regulate them.

Key words: Judge, Decision, Evidence, Proof, Evidence, Plaintiff, Defendant, Witness, Protocol, Law, Court, Protection, Society, Government.

FTAMP 06.71.09.

Э.М.Адиетова, А.Ж.Канатова, Д.Ж.Жасталапова

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

adiet_elm79@mail.ru, a.kanatova@asu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДА ТУРА ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ РОЛІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасы үшін тура шетелдік инвестицияны тартудың қажеттілігі мен формалары қарастырылған. Тура шетелдік инвестицияның республика өңірлеріне әсерін бағалау үшін тура шетелдік инвестицияның белсенділік және интенсивтілік көрсеткіштері қолданылған. Осының нәтижесінде шетелдік кәсіпорынның ролін анықтау үшін өңірлердің инвестициялық белсенділігі бағаланып, талданды.

Негізгі сөздер: тура шетелдік инвестиция, тура шетелдік инвестицияның әлеуметтік тиімділігі, тура шетелдік инвестицияның белсенділік және интенсивтілік көрсеткіштері.

Уақыт әлем экономикасының қатысушыларының даму деңгейіне және рейтингісіне қарамастан, оларға жаңа талаптар қояды. Қазіргі жағдайда біздің еліміз үшін басқадамыған елдер секілді «өнеркәсіптік қарқын» қажет. Осындай күрделі міндеттер шешу үшін ұлттық экономиканы капиталдың әлемдік нарығына енуі негізінде шетелдік инвестиция көмегімен жүгіну қажет. Заманауи кезеңде ел алдында ел басшысының саяси сауатты шешімі талап етілді, бірақ шетелдік капиталды, оның ішінде тура шетелдік инвестицияны тарту өзектілігі бүгінгі күнге дейін сақталып отыр.

Қазақстан Республикасы үшін ұзақ мерзімді даму міндеті басынан бастап, шетелдік капиталды жаппай тарту көмегімен жүзеге асырылды.

Шетелдік тура инвестицияны тарту қажеттілігі стратегиялық маңызы бар барлық құжаттарда, оның ішінде «Қазақстан - 2030» Стратегиясында, Қазақстан Республикасының 2020 ж. дейінгі Даму стратегиясында, ҚР ҰИИДБ бойынша мемлекеттік бағдарламасында аталып өтті. Елбасының «Стратегия - 2050» бағдарламасында мына мәтін аталып өтті: Қазақстан даму кезеңінен бастап жан басына шаққандағы тура шетелдік инвестицияны тарту көлемі бойынша ТМД елдерінің көшбасшысы болып табылады. Қазақстан инвестицияны тарту аймағына айналуы тиіс. Қазақстан Еуразияда

инвестицияны тартушы өңірге айналып, технологияны тасымалдау орталығына айналуы тиіс [1].

Тура шетелдік инвестицияны (ТШИ) тартудың ерекше формаларының бірі біріккен кәсіпорын қалыптастыру және ғылыми сиымдылықты ТШИ тартылуы тиіс.

Өңірлердің әлеуметтік – экономикалық даму деңгейі өңірлік саясат тиімділігіне тікелей байланысты. Ал өңірлік саясат тиімділігін арттыруда сол аймақтың саяси, әлеуметтік, экономикалық және т.б. кешендерімен сипатталатын инвестициялаудың тартымды жағдайларының қалыптасу шаралары маңызды роль ойнайды. Қазақстандағы инвестициялық ахуалдың әр өңірде әртүрлі болуы экономиканың ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан да өңірдің даму деңгейіне, тұрғындардың өмір сүру сапасына әсер ету факторы ретіндегі инвестициялық ахуал еліміздің тұрақты даму және әлеуметтік модернизацияны жүзеге асыру жағдайында маңызы бар тәжірибелік және ғылыми мәселені қозғайды. Инвестициялық ахуал факторлары: еңбек, әлеуметтік, экологиялық, онымен қатар, өмір сүру сапасы, Еңбекті инфрақұрылымның даму деңгейі, жаңашылдық деңгейі [2].

Қазақстан Республикасындағы жүзеге асырылып жатырған инвестициялық саясат аясында шешуін талап етіп отырған өңірлердің маңызды әлеуметтік – экономикалық мәселелер қатарына келесілерді атауға болады:

- Еңбекті молынан қажет ететін және табиғи ресурстарға бай өңірлерге капиталды тарту негізінде республикалық қолданылмаға ғылым – техникалық әлеуетін игеру;

- Нақты салаларды импортты экспортпен мақсатында Отандық тауарлар мен технологиялар өндірісіне қолдау көрсету;

- Жаңа жұмыс орындарын қалыптастыру, алдыңғы қатарлы инновациялық технологияларды игеру, мәдени кәсіпкерлігінің шетелдік тәжірибесін қабылдау;

- Өндірістік инфрақұрылымның дамуына қолдау көрсету.

Осы мәселелерге байланысты республика өңірлерінде шетелдік компанияларды қоса алғанда, қызмет көрсетіп отырған кәсіпорынның әрекетінің инновациялық белсенділігі осы әлеуметтік – экономикалық міндеттерге тікелей қатысты, шешім: өңірлерде тұрғындардың өмір сүру сапасын арттыру.

ТШИ-ң республика өңірлеріне әсерін бағалау үшін ТШИ-ң белсенділік және ТШИ - интенсивтілік көрсеткіштері қолданылады. ТШИ – белсенділік көрсеткіші – зерттеліп отырған кезеңде ТШИ – ға ШКНҚКӘ – не жұмсалатын ТШИ көлемін сипаттайды.

ТШИ – интенсивтілік – ТШИ-ң алдыңғы жылмен салыстырғандағы өзгерісін сипаттайды. Жоғарыда аталған, екі көрсеткіште келесі 4 көрсеткіштер негізінде есептелді (2005-2016ж).

1. Негізгі капиталға салынған инвестиция:
(1.1)

$$\bar{I}_j = \frac{\sum_{i=1}^n I_{ji}}{n}$$

2. Жан басына шаққанда ТШИ:
(1.2)

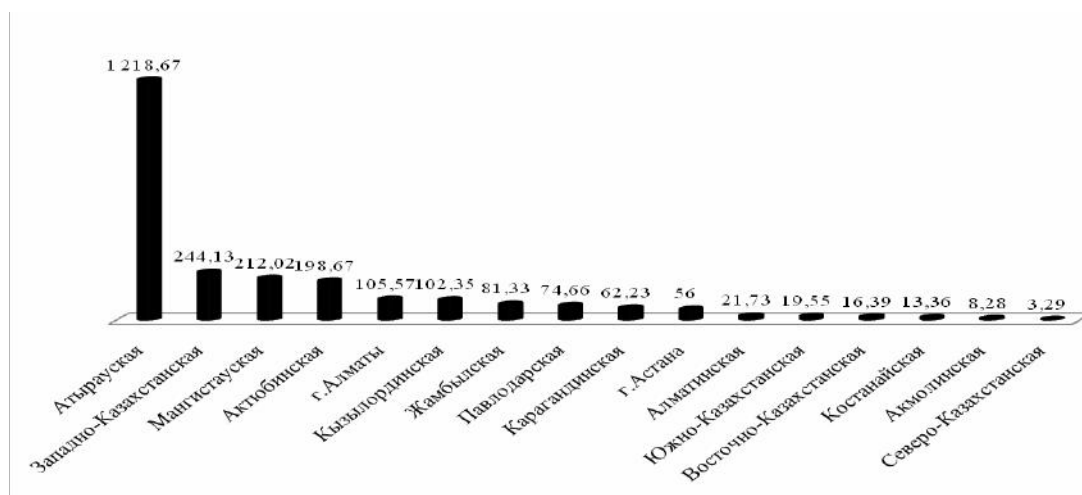
$$\overline{FDI}_j = \frac{\sum_{i=1}^n (FDI_{ji} * G_{FDI})}{\sum_{i=1}^n G_1 FDI_{ji}}$$

3. Жан басына шаққанда негізгі капиталға салған инвестицияның көлеміндегі ТШИ-ң үлесті салмағы

$$GFDI_{ji} = \frac{FDI_{ji}}{I_{ji}} * 100\% \quad (1.3)$$

4. ТШИ-ң өсу қарқыны
(1.4)

$$T_{pji} = \frac{FDI_i}{FDI_{i-1}}; i = \overline{1;16}, i = \overline{1;n}$$

1 сурет - Жан басына шаққандағы ТШИ салымының қарқыны (2005-2016ж) мың тг/адам

ТШИ салымы бойынша есептеулер нәтижесі тек қана салымдар арасындағы айырмашылықты көрсетпейді, сонымен қатар, зерттеліп отырған кезеңде жылдар бойынша ерекше ауытқушылықты көрсетеді.

1-суретте көрсетілген сурет мәліметтеріне сүйенсек, өңірлер арасында үлкен алшақтық байқалады.

Атырау облысында жан басына шаққанда 1218,67 мың.тг./адам. Ал Солтүстік Қазақстан облысында инвестициялық салым – 3,29 мыңтг/адам. Мұнай өндіруші 3 батыс өңірлерінің жан басына шаққандағы инвестициялық салым көлемі шамалас болып отыр: Батыс Қазақстан облысы – 244,13 мың

тг/адам, Маңғыстау облысы – 212,02 мың тг/адам, Ақтөбе облысы – 198,67мыңтг/адам. Батыс өңірлерімен қатар Алматы қаласы – 105,57мың.тг./адам көрсеткішін көрсетіп отыр. Қызылорда облысында 102,35 мыңтг/адам көрсеткішімен ерекшеленген [3, 536 б].

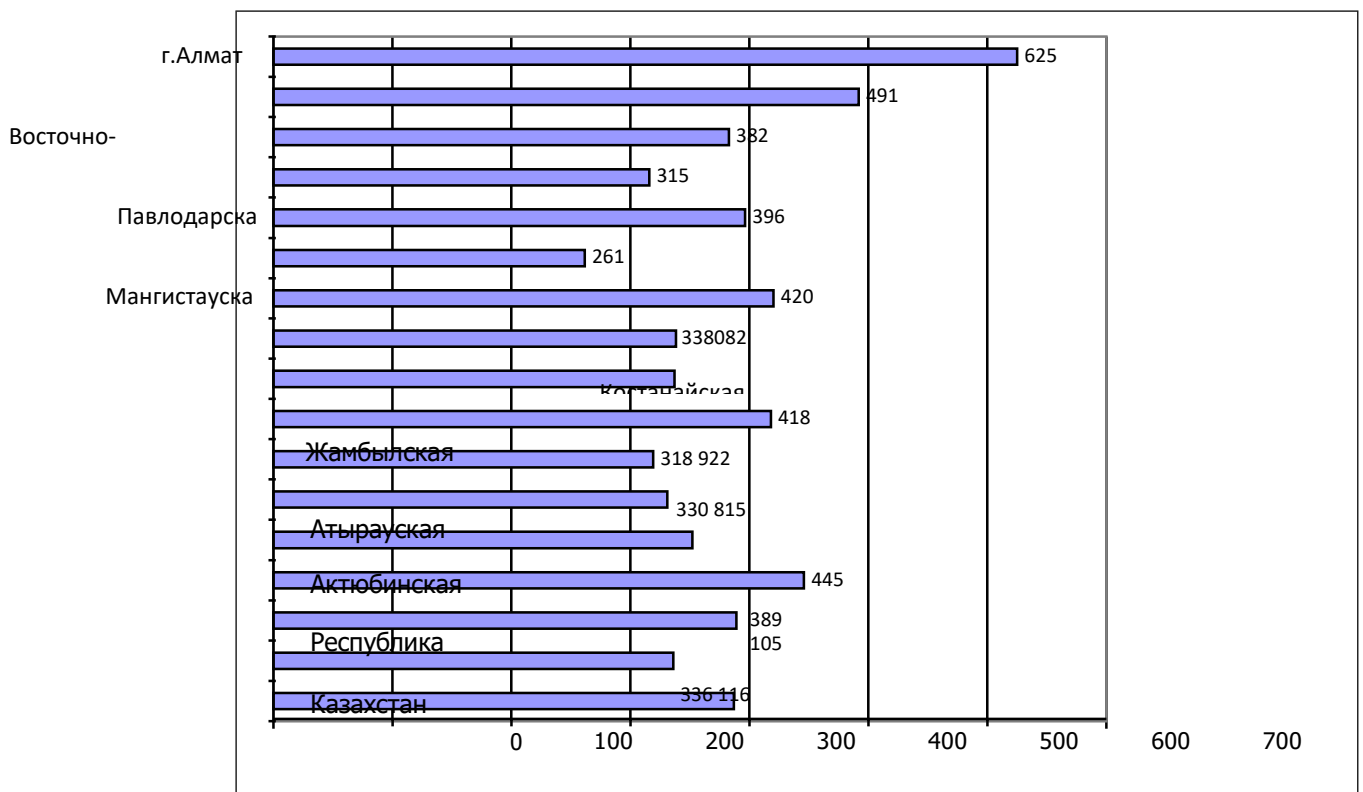
Қазақстан Республикасы статистика бойынша Агенттігінің мәліметтеріне сүйенсек, жан басына шаққанда табыстың жоғары деңгейі Алматы, Астана қалалары, Маңғыстау, Алматы және Шығыс – Қазақстан облыстарында байқалады. Бұл жағдайға ТШИ-ң да әсері жоғары болып отыр. ТШИ-ң әлеуметтік тиімділігін бағалау үшін индикаторлардың өсу қарқыны есепке алынды.

$$(1.5) \\ T_p = \frac{x_t}{x_{t-1}} * 100\%$$

Мұндағы, T_p - индикатордың өсу қарқыны;

x_t - индикатордың ағымдағы жылдағы мәні;

x_{t-1} - алдыңғы жылдағы индикатордың мәні.

2 сурет - 2016 жылы Қазақстан өңірлерінің тұрғындарының жылдық тұтынушылық шығындары

Әрі қарай әр өңір бойынша барлық кезеңдегі орташа өсу қарқыны есептелді.

Жұмыспен қамтылғандар үлесін анықтауда Қазақстан Республикасы Статистика Комитетінің көрсеткіштері қолданылады. ТШИ - интенсивтілік мәнінің жоғары болуы республика өңірлерінде жұмыспен қамтылғандар санының ұлғайғандығын көрсетеді.

1 кесте - Өңірлер бойынша әлеуметтік – экономикалық көрсеткіштердің өсу қарқыны, %.

Өңірлер	Жұмыспен қамту	Қоршаған орта	Денсаулық сақтау	Білім	Кедейлік	Тұтыну	Жалпы үлесі
Жамбыл обл.	0,0379	0,0056	0,0611	0,1940	0,0443	0,3487	0,6916
Астана қ.	0,2237	0,0751	0,0566	0,2891	0,0181	0,0045	0,6671
Қызылорда обл.	0,0788	0,1441	0,0835	0,0209	0,0808	0,1492	0,5573
Ақтөбе обл.	0,0788	0,0215	0,1953	0,0059	0,1400	0,0265	0,4681
Қарағанды обл.	0,0283	0,2992	0,0209	0,0457	0,0500	0,0139	0,4579
Алматық.	0,0788	0,0616	0,0496	0,0215	0,2191	0,0265	0,4571
Алматы обл.	0,0681	0,0441	0,0088	0,0603	0,1586	0,0541	0,3939
Атырау обл.	0,1067	0,0268	0,1673	0,0278	0,0500	0,0081	0,3868
Маңғыстау обл.	0,0916	0,0598	0,1634	0,0053	0,0414	0,0136	0,3752
БҚО	0,0283	0,0751	0,0478	0,1350	0,0291	0,0157	0,3311
ШҚО	0,0263	0,1128	0,0300	0,0481	0,0516	0,0472	0,3159
ОҚО	0,0867	0,0038	0,0267	0,0277	0,0076	0,1330	0,2856
Қостанай	0,0165	0,0367	0,0233	0,0277	0,0259	0,0761	0,2064
Павлодар	0,0208	0,0146	0,0332	0,0097	0,0679	0,0438	0,1901
Ақмола	0,0208	0,0045	0,0172	0,0465	0,0070	0,0253	0,1213
ШҚО	0,0079	0,0146	0,0151	0,0348	0,0086	0,0136	0,0945

Дегенмен де батыс өңірлерінің ТШИ – интенсивтілігі басқа өңірлерге қарағанда төмен, бірақ мұнда деңгейі де жоғары, шетелден мигранттар да келеді. Мысалы, Астана қаласын алатын болсақ, 2005 жылы мигранттар мен көшіп келушілер саны 5 % құраса, ал бүгінгі күнде 40 % құрап отыр. Соның өзінде көптеген аймақтарды жұмыспен қамтылу деңгейі төмен, бірақ ол мәселені шешу үшін мемлекет тарапынан «Жұмыспен қамтылу - 2030» Бағдарламасы жүзеге асырылып отыр [3].

Жоғарыда аталған индикаторлардың ТШИ әсерінен дамуын немесе тиімділігін есептеу үшін Қазақстанда иерархиялық талдау әдісі (ИТӘ) қолданылады. ИТӘ-ң алгоритмі: үлгінің жалпы сипаттамасы, үлгінің факторларын талдау, математикалық есептеу мен нәтижелерді үйлестіру кезеңдерін қамтитын үлгілеу үдерісі.

Бұл факторлардың таңдалуының өзіндік жағдайлары бар: 1-ден, шетелдік тұжырымдамаларға сәйкес өмір сүру сапасы өмір сүрудің басты сипаттамасы; 2-ден, индикаторлар осы өмір сүру сапасының көрсеткіштері болып табылады.

Қазақстан Республикасының 16 өңірі бойынша статистикалық көрсеткіштердің динамикасының қатарлары құрылды. Осының нәтижесінде

шетелдік кәсіпорынның ролін анықтау үшін өңірлердің инвестициялық белсенділігі бағаланып, талданды. Шетелдік компаниялардың инвестициялық белсенділігін бағалау нәтижелерін талдау осы көрсеткіштер бойынша өңірлердің айырмашылығын көрсетті. Инвестициялық белсенділігінің және республикалық өңірлердің әлеуметтік - экономикалық даму мәндері бойынша есептелген есептеулер негізінде үлгі құрылды [4].

2 кесте - Үлгіде қолданылатын ТШИ-ң әлеуметтік тиімділігін анықтайтын көрсеткіш факторлары

Көрсеткіш атауы	Фактор сипаттамасы	Модульдегі мәні	
Жұмыспен қамтылғандар саны	Тұрғындардың жұмыспен қамтылу факторлары	Emproyment	
Атмосфераға оны бүлдіретін заттардың лақтырылу көлемі	Қоршаған орта факторы	Environment	Қазақстан өңірлеріндегі тұрғындардың өмір сүру сапасының факторлары
10000 адамға шаққанда аурухана төмектерінің саны	Тұрғындар денсаулығының факторы	Health	
6-24 жас аралығындағы тұрғындардың біліммен қамтылу деңгейі	Білім алу деңгейінің факторы	Education	
Табысы өмір сүру минимумынан төмен тұрғындардың саны	Тұрғындардың кедейшілік факторы	Poverty	
Тұрғындардың жан басына шаққандағы тұтынушылық шығындары	Өмір сүру деңгейінің факторы	Consumption	

Үлгілеу кезеңінің 1-ші қадамы

1. Әрбір экспертке тапырма беріледі: а) ел өңірлеріндегі тұрғындардың өмір сүру сапасына ТШИ-ң әсер ету факторларына салыстырмалы талдау жұмыстарын жүргізу; ә) факторлардың әсер ету күшін анықтау.

Эксперт факторларға салыстармалы талдау жүргізуде Саатидың тізбекті шкаласын қолданып отыр. Эксперттің қойған бағалары осы Саатидің тізбекті шкаласының ұяшығына құйылады.

3 кесте - Саатидің тізбекті шкаласы

Сандар	Сипаттама
1	Факторлар мәні бірдей және мәселеге әсер ету деңгейі бірдей
3	Бір фактордың 2-ші фактордан айырмашылығы көп
5	Бір фактордың 2-ші фактордан айырмашылығы бар
7	Бір фактордан 2-ші фактор өте ерекшеленеді
9	Бір фактордан 2-ші фактор айырмашылығы
2,4,6,8	Негізгі сандардың мазмұндылық деңгейін анықтау үшін аралық сандар

Келесі есептеулер MS Excel бағдарламасында жүргізіліп, матрица құрылымына талдау жасалды.

2. Эксперттік бағалар бойынша факторлардың артықшылығын анықтау. Бұл үшін меншіктік векторларды (Eigenvectors), меншіктік сандар λ (Eigenvalues) және факторлар артықшылығының шкалары (Scalles of priorities).

4 кесте - 3 эксперт үшін Eigenvectors мәні

Факторлар	Eigenvectors		
	№1 Эксперт	№2 Эксперт	№3 Эксперт
1. Жұмыспен қамту	3,98	3,61	4,15
2. Қоршаған орта	0,40	0,51	0,69
3. Денсаулық сақтау	2,37	0,48	0,38
4. Кедейшілік	0,64	6,9	6,9
5. Тұтыну	0,29	0,15	0,15
6. λ max	0,20	0,15	0,15

5 кесте - Үш эксперт үшін Scalles of Priorities мәні

Факторлар	Scalles of Priorities					
	Жұмыспен қамту	Қоршаған орта	Денсаулық сақтау	Білім	Кедейшілік	Тұтыну
№1 Эксперт	0,44	0,04	0,26	0,16	0,07	0,03
№2 Эксперт	0,40	0,06	0,05	0,03	0,17	0,30
№3 Эксперт	0,46	0,08	0,04	0,28	0,06	0,08

3 эксперттің жұмыс нәтижесі бойынша факторлардың эксперттік артықшылығы шкаласы жасалды (ЭАШ).

6 кесте - Эксперттік артықшылық шкаласын салыстыру

Үлгіге факторларды енгізу тәртібі	ЭАШ – 1 шкаласы	ЭАШ – 2 шкаласы	ЭАШ – 3 шкаласы
1. Жұмыспен қамту	Жұмыспен қамту - 44 %	Жұмыспен қамту - 40%	Жұмыспен қамту – 46 %
2. Қоршаған орта	Денсаулық сақтау - 26%	Тұтыну - 30%	Білім алу - 28%
3. Денсаулық сақтау	Білім алу - 16%	Кедейшілік - 17%	Қоршаған орта - 8%
4. Білім алу	Кедейшілік - 7%	Қоршаған орта - 6%	Тұтыну - 8%
5. Кедейшілік	Қоршаған орта - 4%	Денсаулық сақтау - 5%	Кедейшілік - 5%
6. Тұтыну	Тұтыну - 3%	Білім алу - 3%	Денсаулық сақтау

			- 4%
--	--	--	------

Бұл кестеден көріп отырғанымыздай, жұмыспен қамту факторы 40-46% диапазонына ие болып барлық эксперттер үшін 1ші орынға шықты. Бұл нәтиже жұмыспен қамту көрсеткіші Қазақстан өңірлерінде ТШИ-ң әлеуметтік тиімділігін бағалауға басқа факторларға қарағанда маңызы жоғары екендігін көрсетеді.

3. Келесі кезеңде 6 фактор бойынша орта арифметикалық шаманы есептеу арқылы ерекшеліктің жалпы шкаласы алынды [5].

7 кесте - Артықшылықтардың жалпы шкаласының және эксперттердің артықшылық шкаласының мәні

Факторлар	Орта шама	Эксперттердің артықшылық шкаласы
1. Жұмыспен қамту	0,4327	Жұмыспен қамту – 43,27%
2. Қоршаған орта	0,0591	Білім алу – 15,55%
3. Денсаулық сақтау	0,1185	Тұтыну – 13,62%
4. Білім алу	0,1555	Денсаулық сақтау – 11,85%
5. Кедейшілік	0,0980	Кедейшілік – 9,80%
6. Тұтыну	0,1362	Қоршаған орта – 5,91%

Қазақстан Республикасының өңірлерінде тұрғындардың өмір сүру сапасына ТШИ-ң әсер етуін бағалауда 1-ші артықшылық – жұмыспен қамту факторы, 2-ші білім алу, 3-ші тұтыну, 4-ші денсаулық факторы, 5 кедейшілік факторы, 6-қоршаған орта факторы.

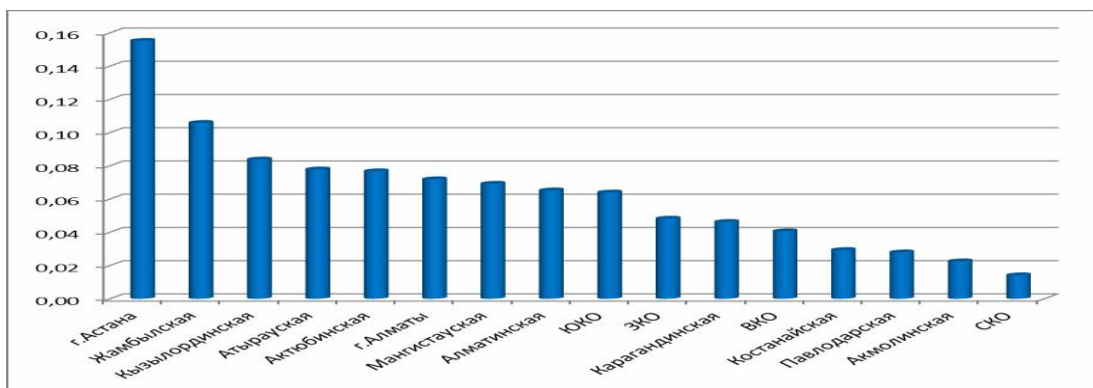
Алынған нәтиже бойынша қорытынды жасайтын болсақ, эксперттердің пікірінше, жұмыспен қамту, білім алу және тұтыну деңгейі – өңірдегі тұрғындардың өмір сүру сапасына және игілігіне әсер ететін әлеуметтік – экономикалық факторлар маңыздылары болып табылады. Сонымен қатар, кедейшілік факторы республика тұрғындары үшін ең қауіпті фактор болып есептелмейді. Бірақ кедейшілік және жұмыспен қамту факторлары өте тығыз байланысты екендігін білеміз. Сәйкесінше, тұрғындардың мейлінше аз қамтылған тобын жұмыспен қамту және әлеуметтік қамтамасыз ету көптеген мәселені шешеді, яғни Қазақстан Республикасы деңгейінде де шешеді.

4. ТШИ-ң өсу қарқыны бойынша Қазақстан Республикасы өңірлерінің салыстырмалы мәнін айқындау. Қазақстан Республикасының 16 өңірін ТШИ - интенсивтілік бойынша 4 кластерге бөлдік. Математикалық есептеулер негізінде келесі көрсеткіштерге ие болдық.

8 кесте - Кластерлік топтама негізінде 6 фактордың жалпы үлесі бойынша Қазақстанның өңірлерін саралау

Өңірлер	Жұмыспен қамту	Қоршаған орта	Денсаулық сақтау	Білім	Кедейлік	Тұтыну	Жалпы үлесі
---------	----------------	---------------	------------------	-------	----------	--------	-------------

Жамбыл обл.	0,0379	0,0056	0,0611	0,1940	0,0443	0,3487	0,6916
Астана қ.	0,2237	0,0751	0,0566	0,2891	0,0181	0,0045	0,6671
Қызылорда обл.	0,0788	0,1441	0,0835	0,0209	0,0808	0,1492	0,5573
Ақтөбе обл.	0,0788	0,0215	0,1953	0,0059	0,1400	0,0265	0,4681
Қарағанды обл.	0,0283	0,2992	0,0209	0,0457	0,0500	0,0139	0,4579
Алматы қ.	0,0788	0,0616	0,0496	0,0215	0,2191	0,0265	0,4571
Алматы обл.	0,0681	0,0441	0,0088	0,0603	0,1586	0,0541	0,3939
Атырау обл.	0,1067	0,0268	0,1673	0,0278	0,0500	0,0081	0,3868
Маңғыстау обл.	0,0916	0,0598	0,1634	0,0053	0,0414	0,0136	0,3752
БҚО	0,0283	0,0751	0,0478	0,1350	0,0291	0,0157	0,3311
ШҚО	0,0263	0,1128	0,0300	0,0481	0,0516	0,0472	0,3159
ОҚО	0,0867	0,0038	0,0267	0,0277	0,0076	0,1330	0,2856
Қостанай	0,0165	0,0367	0,0233	0,0277	0,0259	0,0761	0,2064
Павлодар	0,0208	0,0146	0,0332	0,0097	0,0679	0,0438	0,1901
Ақмола	0,0208	0,0045	0,0172	0,0465	0,0070	0,0253	0,1213
ШҚО	0,0079	0,0146	0,0151	0,0348	0,0086	0,0136	0,0945

Зсурет – Өңірлік ерекшеліктер факторы шкаласы бойынша ҚР өңірлерін саралау

Жоғарыдағы кестеден байқағанымыздай, Жамбыл өңірінде елеулі өзгерістер болған.

Үлгілеу кезеңінің 2-ші қадамы:

1. Үлгінің 6 факторына қатысты өңірлерді жалпы бағалау. Әр фактордың жалпы үлесін есептеу формуласы

$$X_i = \begin{bmatrix} x_1 \\ \dots \\ x_n \end{bmatrix}, i = \overline{1,2}; n = 16$$

С мәні келесі кестеде көрсетілген [6].

10 кесте - Қазақстан өңірлерін 6 фактор бойынша саралау

Өңір	6 фактор бойынша өңірлер үлесі						Жалпы баға
	Жұмыспен қамту	Қоршаған орта	Денсаулық сақтау	Білім	Кедейлік	Тұтыну	
Астана қ.	0,0968	0,0044	0,0067	0,0449	0,0018	0,0006	0,1553
Жамбыл	0,0164	0,0003	0,0072	0,0302	0,0043	0,0475	0,1060
Қызылорда	0,0341	0,0085	0,0099	0,0032	0,0079	0,0203	0,0840
Атырау	0,0462	0,0016	0,0198	0,0043	0,0049	0,0011	0,0779
Ақтөбе	0,0341	0,0013	0,0232	0,0009	0,0137	0,0036	0,0768
Алматы қ.	0,0341	0,0036	0,0059	0,0033	0,0215	0,0036	0,0720
Маңғыстау	0,0396	0,0035	0,0194	0,0008	0,0041	0,0019	0,0693
Алматы	0,0294	0,0026	0,0010	0,0094	0,0155	0,0074	0,0654
ШҚО	0,0375	0,0002	0,0032	0,0043	0,0007	0,0181	0,0641
БҚО	0,0122	0,0044	0,0057	0,0210	0,0029	0,0021	0,0483
Қарағанды	0,0122	0,0177	0,0025	0,0071	0,0049	0,0019	0,0463
ШҚО	0,0114	0,0067	0,0036	0,0075	0,0051	0,0064	0,0405
Қостанай	0,0072	0,0022	0,0028	0,0043	0,0025	0,0104	0,0293
Павлодар	0,0090	0,0009	0,0039	0,0015	0,0067	0,0060	0,0279
Ақмола	0,0090	0,0003	0,0020	0,0072	0,0007	0,0034	0,0227
СҚО	0,0034	0,0009	0,0018	0,0054	0,0008	0,0019	0,0142

Нәтижесінде Қазақстан өңірлеріндегі ТШИ-ң әлеуметтік тиімділігін бағалаудың жаңа құралы – өңірлік артықшылықтар шкаласы дайындалды. Оның мәні зерттеліп отырған кезеңде Қазақстан өңірлеріндегі «әлеуметтік өзгерістерді» көрсетеді.

Бұл суреттен көріп отырғанымыздай, «әлеуметтік өзгерістер» аясы бойынша Астана қаласы көшбастап тұр, әсіресе, жұмыспен қамту, экологиялық орта, денсаулық сақтау деңгейі және білім алу, тұтыну және кедейшілік салалары бойынша. Ол Солтүстік өңірлеріндегі әлеуметтік өзгерістер көлемі аз, мұнайлы өңірлерде де әлеуметтік өзгерістердің кең қарқыны байқалмайды.

Бұл мұнайлы өңірлерде өмір сүру деңгейінің үнемі жоғары болмайтындығын дәлелдейді. Жүргізілген талдау жұмысы өңірлерінің даму деңгейінің және ТШИ-ң әлеуметтік тиімділігінің бірдей болмайтындығын көрсетеді.

Берілген шамалардың мазмұндық талдануында Қазақстан Республикасының өңірлері бойынша ТШИ-ң әлеуметтік тиімділігі анықталды және бағаланды.

Әдебиеттер тізімі:

1 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» //Режим доступа: <http://strategy2050.kz/ru/documents/>

2 Назарбаев Н.А. «План нации – 100 конкретных шагов по реализации

пяти институциональных реформ». 20 мая 2015 года //Режим доступа: [http:// strategy2050.kz/ru/page/message_text2014/](http://strategy2050.kz/ru/page/message_text2014/)

3 Егоров О., Чигаркина О., Баймуканов А. Нефтегазовый комплекс Казахстана: проблемы развития и эффективного функционирования. – Алматы, 2003 – 536с.

4 Инвестиционные возможности Казахстана /под ред. Б.Хусаинова. – Алматы: Гос. комитет Республики Казахстан по инвестициям, 2017.

5 «Инвестиция туралы Қазақстан Республикасының Заңы» «Әділет» АҚЖ adilet.zan.kz/kaz/docs/z030000373

6 Шуптибаева К.Б. Социологический анализ инвестиционного процесса в Казахстане (например Западного региона): автореф. докт.социол.наук: 22.00.04. - Алматы, 2010. - 56 с.

Аннотация

В статье предусматривается необходимость привлечения прямых иностранных инвестиций в Республику Казахстан. Для оценки влияния прямых иностранных инвестиций на регионы страны были использованы индексы прямых иностранных инвестиций. В результате инвестиционная деятельность регионов была оценена и проанализирована для определения роли иностранного предприятия.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, социальная эффективность прямых иностранных инвестиций, показатели активности и интенсивности прямых иностранных инвестиций.

Abstract

The article provides for the need to attract foreign direct investment to the Republic of Kazakhstan. To assess the impact of foreign direct investment on the regions of the country, foreign direct investment indices were used. As a result, the investment activity of the regions was evaluated and analyzed to determine the role of the foreign enterprise.

Key words: foreign direct investment, social efficiency of foreign direct investment, indicators of activity and intensity of foreign direct investment.

Ж.Б.Хамидуллина

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

hamidZh@mail.ru

**НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫ ЖАЛҒА БЕРУДІҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ
ЖАЛҒА БЕРУ ОБЪЕКТІЛЕРІ**

Аңдатпа

Жал есебін ұйымдастыруда жал қатынастарының дамуына сәйкес есепке алу тәртібін меңгеру және жал объектілерін нақты білу үлкен роль атқарады. Негізгі құралдарды жалға алу бүгінгі күні де өз маңыздылығын жойған жоқ.

Негізгі сөздер: Жал, жалға беруші, жалгер, операциялық жал, қаржылық жал, лизинг, прокат, чартер.

Жалдық бизнестің кең көлемді дамуы қазақстан үшін инвестициялық үрдісті белсендірудің ең маңызды бағыттарының бірі, сондай-ақ өндірістің техникалық қайта қарулануына және экономиканы құрылымдық қайта құруына маңызды түрткі бола алады. Ол онда қатысушы контрагенттерге біршама артықшылықтар беріп, ғылыми – техникалық прогресстің дамуына ынталандырады [1,88п].

Жалдау - бұл кәсіпорындар мен өзге мүліктік кешендер арасындағы шартқа негізделген түрде жерді, өзге табиғи ресурстарды және жалгердің шаруашылық немесе өзге қызметті өз бетінше жүзеге асыруына қажетті мүліктерді мерзімді, қайтарымды түрде пайдалануы. Жалдау нәтижесінде жалға беруші мен жалгер арасында жалдау шартына негізделген қатынастар пайда болады.

Жалға беруші - жалдау шарты мүлікті жалға беретін меншік иесі. Мүлікті жалға беруге меншік иесі өкілеттік берген органдар мен ұйымдар, сондай-ақ заңды және жеке тұлғалар жалға беруші бола алады.

Жалгер - бұл жалдау шарты бойыша мүлікті жалға алатын заңды немесе жеке тұлға. Занды және жеке тұлғалар, біріккен кәсіпорындар, шетелдік заңды тұлғалар, халықаралық ұйымдар мен бірлестіктер жалгер болуы мүмкін.

Жалдау шарты - бұл тараптардың еркінділігі мен толық тең құқықтылығы негізінде жасалатын жалдау шартының талаптарына сай мүлікті жалға беру туралы жалгер мен жалға беруші арасындағы келісім. Мүлікті жалға беру меншікті беруге әкеліп соқтырмайды.

Жалдау жөніндегі келісім шарт екі жақты жасалған мәміле болып табылады, сол бойынша тараптардың құқықтары мен міндеттері анықталады. Азаматтық заң талаптары бойынша жалдау келісім шарттары ақылы болып саналады. Жалға беруші (азаматтық заң бойынша-наймға беруші), мүлікті келісім шартта көрсетілген тәртіппен, белгіленген мерзімге ақылы түрде пайдалануға береді. Егер келісім шартта олар анықталмаған болса, әдетте, бір тектес мүліктерді жалдау кезіндегі шарттарды салыстырмалы түрде негіз етіп алады.

Жалдау туралы мәмілелер қаржылық шаруашылық операцияларының ішіндегі ең кең тараған келісім түрі болып саналады. Жалдау келісім шарттарын жеке тұлғалар да, заңды тұлғалар жасауға құқылы.

Жалдауға байланысты қарым қатынастарды реттейтін басты заңды құжат ҚР Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), оның 29 тарауы (қосымшасын қара) толықтай мүліктерді жалдауға байланысты туындайтын сұрақтарға арналған. Сонымен бірге ҚР Азаматтық кодексінің (Жалпы бөлім) 22-24 тарауларына да көңіл аудару қажет, онда келісім шарт жасаудың жалпы ережелері қарастырылады. Қаржылық жалдауға (лизинг) қатысты қарым қатынастар ҚР «Қаржылық лизинг туралы» Заңымен (05.07.2000 №78-) және басқа да нормативтік құжаттармен реттеледі.

Келісім шартты жасаушы тараптар арендаға алушы (арендатор) және арендаға беруші болып екіге бөлінеді. Арендатор келісілген мөлшерде төленген ақымен мүлікті уақытша пайдалану үшін өз меншігіне алады, арендаға беруші ол мүлікті арендаторға беруді міндетіне алады.

Мүлікті жалға беру мүлікті басқару құқығын бөлісу болып табылады. Соған сәйкес, мүлікті жалға беру құқығын ең алдымен оның меншік иесінің құқығы болып саналады. Арендаға беруші ретінде, заң талаптарына сәйкес өкілеттілігі бар меншік иесінің өкілі де қатыса алады. Мысалы, соған сәйкес келісім шарт бойынша меншік иесінің заңды өкілі мүлікті жалға бере алады.

Заң талаптары бойынша ерекше жағдайларда, келісім шарт бойынша арендаға беруші ретінде тек қана мамандандырылған мекемелердің қатысуы мүмкін. Мысалы, келісім шарт бойынша прокатқа мүлік беретін жалға беруші ретінде, тек қана тұрақты түрде кәсіпкерлікпен айналысатын тұлғалардың ғана құқысы бар.

Жасалған келісім шарттың талаптарын орындамаған тараптар, заңды түрде жауапкер болатынын ескерте кетейік.

Жалгерлікке беру – актив меншіктенушісінің (жалгер) келесі жаққа (жалға алушыға) уақыттың белгілі бір мерзіміне, ақыға активтерін пайдалануға айрықша құқық беру жөніндегі жасаған келісім шарты[2, 146 п].

Жалға алушының басты міндеттемесі болып жалға алу ақысын мерзімді, әдетте ақы ай сайын немесе тоқсан бойынша, сондай-ақ авансылап төлеп тұру саналады. Жалгерлікке беру келісімі активтерді сол жұмыс күйінде кім ұстайтынын анықтайды.

Жалгерлікке беру келісім шарты екі жақты мәміле болып саналады және онда екі жақтың өзара құқықтары мен міндеттері анықталады.

Азаматтық заңнамаға сәйкес жалгерлікке беру келісім шарты өтеулі саналады. Жалгерлікке беруші (азаматтық заңнама бойынша – жалға беруші) мүлікті келісім шартта көрсетілген тәртіпте, пайдаланғандығы үшін төлем шарттарымен, белгілі мерзімге және үлгіде береді. Егер келісім шартта олар анықталмаған болса, салыстырмалы жағдайларда осы секілді мүліктерді жалға бергенде қолданылатын тәртіп, мерзім мен үлгі бар деп саналады.

Жалгерлікке беру мәмілелері басқа қаржылық-шаруашылық операциялар арасында кең таралған болып саналады. Бұндай жағдайларда жалгерлік қатынастардың жақтары болып жеке тұлғалар секілді заңды тұлғалар да болуы мүмкін.

Жалгерлік қатынастарды реттейтін негізгі заңды құжат ҚР Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). Сондай-ақ, ҚР Азаматтық кодексінің (Жалпы бөлім) келісім шарт жөнінде жалпы ережелері қарастырылатын 22-24 тарауларының ережелерін ескерген жөн. Қаражаттық (лизингілік) жалгерлік жақтарының арақатынасы «Қаражаттық лизинг жөніндегі» ҚР Заңы мен басқа да нормативтік құжаттармен реттеледі[3].

Жалгерлік операциялардың салық салу және бухгалтерлік есебі азаматтық заңнама ережелерімен байланысты, өйткені жалгерлік келісім шарт жақтарының қатынастары азаматтық-құқықтық принциптерге негізделеді. ҚР Салық кодексінің 10 бабына сәйкес Қазақстан Республикасындағы азаматтық заңнама түсінігі егер Салық кодексінде басқаша қарастырылмаған болса, азаматтық заңнамадағы мәнінде қолданылады.

Жалгерлік келісім шарт қатысушылары болып жалгер мен жалға беруші саналады. Жалгер мүлікті сәйкес ақыға, уақытша иеленуге және пайдалануға алады, жалға беруші береді немесе осы мүлікті жалгерге беруге міндеттенеді.

Жеке тұлғаларға қарағанда заңды тұлғаның қызмет мақсаттарына сәйкес азаматтық құқығы болуы мүмкін және осыған сәйкес міндеттерді мемлекеттік тіркеуден өткеннен, яғни құрылғаннан бастап атқарады. Заңды тұлғаның құқыққа қабілеттілігі оның қызметі аяқталған кезден немесе таратылған сәттен тоқтатылады.

Мүлікті жалға беруге тапсыру мүлікті иелену құқығын іске асыру болып табылады. Сондықтан, мүлікті жалға беруге тапсыру құқығы ең алдымен мүлік иесіне тиісті. Сол секілді жалға беруші ретінде заңмен немесе мүлік иесімен өкілеттелген адамдар, мысалы табыстау келісім шарты бойынша сенімгер әрекет ете алады.

Заң кейбір жағдайларда жалгерлік келісім шарты бойынша жалға беруші ретінде тек мамандандырылған мекемені қарастырады. Мысалы, жалға беру келісім шарты бойынша ұдайы кәсіпкерлік қызметі ретінде мүлікті жалға беруді жүзеге асыратын мекеме болып табылады. Жалгерлік келісім шартын жасау талаптарын сақтамау екі жаққа да қолайсыз салдар тудыруы мүмкін.

Жалгерлік келісім шарты мерзімінің өтуі бойынша жаңа мерзімге жалгерлік келісім шартын жасау жөніндегі тілегін жалға беруші тарапынан қарсылық болмаса, жалға берушіге хабарламай жасай беруіне болады. Бұндай жағдайда келісім шарт сол шарттармен белгісіз мерзімге жаңартылған болып саналады.

Басқаша айтқанда, кез келген уақытта екі тарап та хабарлау мерзімін сақтай отырып келісім шартты тоқтатуды талап ете алады. Жалгерлік ақша қаражаты мәселесін шешуге мүмкіндік береді, өйткені жалға берілген актив құнының 100% дейінгі қаржыландыруына қол жетеді. Әдетте банкілік несиелер активтің 80% құнымен шектеледі. Сондай-ақ, көптеген банкілік несиелерге құбылмалы пайыздық мөлшерлемелер тән болған кезде жалгерлік кезінде тіркелген пайыздық мөлшерлеме жөнінде келісуге болады [4, 214 п].

Операциялық жалгерлік жалға берушіге қарыздық шектеме бар кезде баланстық есеп беруден тыс қаржыландыруға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Ұзақ мерзімде тапсырыспен дайындап, қатарға қосуы ұзаққа созылатын кейбір жабдықтар жағдайында пайдалануға дайын жабдықтарды жалға алу пайдалы болуы мүмкін.

Пайдалануда ұдайы ұстауы тиімсіз активтерді иелену мәселесінен жалға алу құтқарады.

Активтерді жалға алу қысқа мерзімде жалға алушыны жаңа өнім мен жоғары технологиялық жабдықтардың ескіруінен «қорғайды».

Жалгерлік жеделдетілген амортизацияға байланысты табыс салығын төлегенде, пайыздардан шығыстар бойынша, және кейбір кездерде инвестицияларға салықтық шегерімдер жасаған кезде артықшылықтар беруі мүмкін [5, 99 п].

Жалға берушіге келетін болсақ, өндіріс жабдықтарының өндірушілері, дилерлер мен дистрибьютерлер жалға беруді өткізуді ұлғайту үшін пайдаланады. Несиелік институттар мен коммерциялық жалға берушілер үшін жалға беру қаражаттық қызметтің қосымша «өндірістік желісі» болып табылады.

Артықшылықтарынан басқа жалгерліктің кемшілік жақтары да бар. Жалға берілген активтердің 100%-дық қаржыландыруы көтеріңкі пайыздық төлемді білдіреді [6, 466].

Мерзімдік жалгерлік кезінде жабдықтың керек кезінде табылатындығына кепілдік жоқ. Одан басқа шектік жалгерлікке пайыздық мөлшерлемелер орнатылуы мүмкін.

Қысқа мерзімге жалға алу жабдықтың ескіруінен сақтауы мүмкін, бірақ қысқа мерзімдегі жалға алу ұзақ мерзімге жалға алу бағасынан асып түсуі мүмкін (жалға беруші ескіру қаупіне өтемақы алады).

Жалгерлік нысаны болып тұтынылмайтын заттар түріндегі мүлік табылады. Тұтынылмайтын мүліктердің қатарына пайдалану барысында өзінің натуралдық қасиетін жоймайтын заттар жатады. Жалға беру

нысандарына бұндай талап жалға беру мерзімі өткен соң жалға алынған зат жалға берушіге сол күйінде қайтарылуы тиістігімен түсіндіріледі.

Бұл жерде жалға беру нысаны болып: жер телімдері, жекеленген табиғат аясы, кәсіпорындар мен басқа да мүліктік комплекстер; ғимараттар, құрылымдар, тұрғын және тұрғын емес үйлер; жабдықтар, көлік құралдары; құрал-жабдықтар, құралдар мен басқа да тұтынылмайтын заттар саналуы мүмкін.

Ұзақ мерзімдік жалгерлік кезінде пайыздық мөлшерлеме көтерілсе, беркітілген мөлшерлеме жалға беруші-несиегерді шығын қаупіне тұралауы мүмкін. Заңмен келісілген жағдайларда кейбір нысандарға қатысты белгілі келісім шарттармен жалға берілуі мүмкін жағдайлары қарастырылған арнайы талаптар орнатылады. Мысалы, жалға беру келісім шарты бойынша жалға алушыға тек жылжитын мүлік табысталуы мүмкін.

Жылжымайтын мүлік нысандары прокат заты бола алмайды. Мүлікті жалға бере отырып, екі жақ жалға беру мерзімі өткеннен соң жалға берушіге сол мүлік қайтарылып берілуі тиіс деп келіседі. Сондықтан, мысалы өндірісте пайдалануға немесе одан әрі сатуға бағытталған өндірістік-техникалық бағыттағы тауар не болмаса материал жалға беру нысаны болып саналмайды [6, 46 п].

Осыған байланысты жалға беру келісім шартын жасағанда екі жақ жалға беру нысаны жөнінде жалға берушіге мүлікті кері қайтарып берілетіндігін анықтайтындай толық мағлұмат жасауы керек. Егер ондай дерек болмаса, жалға беру келісім шарты жасалмаған болып саналады.

Жалға берілетін объектілерге пайдаланып кетуге мүмкін емес мүліктер жатады.

Пайдаланып кетуге мүмкін емес мүліктерге пайдалану кезінде өзінің натуралдық қасиеттерін жоғалтпайтын мүліктер жатады. Ондай талаптың қойылатын себебі, жалға берілу мерзімі аяқталғаннан кейін, жалға берілген мүлік жалға берушіге қаз-қалпында қайтарылып берілуге тиіс [7, 146 п].

Ондай объектілердің қатарына: жер учаскілері; ерекшелінген табиғи объектілер; кәсіпорын және басқа да мүліктік кешендер; ғимараттар; құрылғылар; адам тұрмайтын үй жайлары; жабдықтар; көлік құралдары; инвентарьлар, аспаптар және басқа да заттар жатады.

Заң талаптарына сай кейбір жалға берілетін мүліктер бойынша жасалған келісім шарттарда, әрбір объекті бойынша ерекше жағдайлар қарастырылады. Мысалы, прокатқа беру келісім шарты бойынша, арендатордың пайдалануына тек қана қозғалмалы мүліктер беріледі. Жылжымайтын мүліктерге жататын объектілер прокатқа берілмейді.

Халықаралық практикада жалдаудың үш түрі бар:

1. Ұзақ мерзімді жал (лизинг) - бұл мүлікті 3 жылдан артық мерзімге жалдау. Ұзақ мерзімді лизинг жай және қаржылық (қаржыландырылатын) болып бөлінеді.

Жай лизинг - жалдау шартының мерзімі аяқталған бойда мүліктің жалға берушіге қайтарылуын көздейді.

Қаржылық (қаржыландырылатын) лизинг - жалды ұзақ мерзімге несиелендірудің нысаны[8, 14 п].

Қазақстан Республикасының шаруашылық практикасында жай лизинг кеңінен таралған.

2. Орташа мерзімді жал (хайринг) - бұл жалгердің мүлікке меншік құқығынсыз 1 жылдан 3 жылға дейінгі мүлікті жалдауы.

3. Қысқа мерзімді жал (рейтинг, чартер) - мүлікті жалгердің кейінгі сатып алу құқығынсыз жалдау, жалдау мерзімі 1 жылға дейін созылады.

Рейтинг бойынша жалдау ақысы лизингке қарағанда төмендеу.

Чартер әдетте рейсті, кезекті бірнеше рейсті, белгілі бір мерзімге (тайм-чартер) жалдауға жасалады (ұшақ, кеме). Чартерлер алдын ала немесе шұғыл тәртіппен (проптчартер) және тіпті кейде жедел тиеуге дайындықпен (спорпропт) жасалуы мүмкін.

Прокат. Прокатқа беру туралы келісім шарты бойынша жалға беруші, тұрақты түрде кәсіпкерлікпен айналысушы ретінде, жалға алушыға ақылы түрде уақытша пайдалану және иелік ету үшін жылжымалы мүліктерді беруді міндетіне алады.

Прокатқа беру объектісі ретінде тек қана жылжымалы мүліктер қолданылады [9,211п]. Заңға сәйкес, жылжымайтын мүліктерге жатқызылған ғимараттарды, құрылғыларды, тұрғын үй жайларын, келісім шарт бойынша прокатқа беруге болмайды. ҚР АҚ 117 бабына сәйкес жылжымайтын мүліктерге жер учаскілері, ғимараттар, құрылғылар, көп жылдық жеміс ағаштары және басқа да жермен тікелей байланысты мүліктер жатады. Келісім шарт бойынша прокатқа берілген мүлік, жалға беру туралы келісім шартында басқаша көрсетілмесе немесе басқаша міндеттемелер болмаса, онда олар тек қана тұтыну мақсатында пайдаланылады.

Прокатқа беру келісім шарты ашық түрде жасалады, сондықтан жалға беруші тұлға, прокатқа берілетін мүлік бар болып тұрған жағдайда, жалға алуға өтініш берген тұлғаға бермеймін деуге құқылы емес, және келісім шарт жасалған кезде талап етушілерді алалауға болмайды. Тәртіп бойынша, жалға беруші ретінде мамандандырылған мекеме қызмет көрсете алады.

Егер мүлікті прокатқа беру келісім шарты бойынша басқаша жағдай қаралмаса, арендатордың мүліктің дұрыс жұмыс істемейтіні жөніндегі өтінішін, арендаға беруші 10 күннің ішінде қарап, ақысыз түрде жөндеп беруге болмаса сол тектес басқа затпен айырбастап беруге міндетті [10, 183п]. Мүліктерді прокатқа беру қызметін көп қолданатын жеке тұлғалар болып табылады. Әдетте прокатқа тұрмыстық қажеттерді өтейтін техникалар ұсынылады: теледидарлар, мұздатқыштар, шаңсорғыштар және т.б. Прокатқа беруші ұйымның есебінде олар негізгі құралдардың есебі жүргізілетін шеттарда есепке алынады. Келісім шарт бойынша прокатқа берілген мүлікті пайдалану ақысы тұрақты сома ретінде белгіленіп, бір мезетте, иболмаса бірнеше рет бөліп төленуі мүмкін. Егер прокатқа алынған мүлік келісілген мерзімнен бұрын кейін қайтарылатын болса, онда оның

пайдаланылмаған күндеріне төленген прокат ақысы жалға алушыға қайтарылып беріледі.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Нурсеитов Э. О. Аренда. Алматы, LEM, 2006, 88 б;
- 2 Салина А. П. Принципы бухгалтерского учета. Алматы., Экономикс, 2003, 250;
- 3 Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексі, Юрист, Алматы, 2013; соңғы 27.02.2017 № 49-VI өзгертулерімен;
- 4 В.Л.Назарова, М.С.Жапбарханова Бухгалтерлік есеп. Оқулық - Алматы Алматыкітап баспасы, 2012 ж-624 бет;
- 5 Финансовый учет., ЮСАИД, Оқу құралы., 2003, 245с;
- 6 № 17 Халықаралық қаржылық есеп беру стандарты: «Жал», Оқулық 3-ші басылым.- М.: Фонд развития Бух. Учета, 2003;
- 7 Назарова В. Л. Бухгалтерский учет хозяйствующих субъектов – Алматы, Экономика, 2007, 248б;
- 8 В.А. Горемыкин. Основы технологии лизинговых операций: учебное пособие. – М.: Ось-89, 2000, 60с;
- 9 Радостовец В. К., Радостовец В. В., Шмидт О.Н., Фабдуллин Т. Ф. «Кәсіпорындағы бухгалтерлік есеп» – Алматы: 2009, 430б;
- 10 Тасмағанбетов Т.А., Омаров А.Ш., Әлібекова Б.А. және басқалары Қаржы есебі. Алматы: - Дәуір, 2008, 280 б.

Аннотация

При организации учета аренды немаловажную роль играют освоение порядка учета арендных отношений в соответствии с их развитием и знание ее объектов. Аренда основных средств и сегодня не теряет свою значимость.

Ключевые слова: Аренда, арендодатель, арендатор, операционная аренда, финансовая аренда, лизинг, прокат, чартер

Abstract

When organizing rent accounting, an important role is played by mastering the procedure for accounting for rental relations in accordance with their development and knowledge of its facilities

Key words: Rent, landlord, tenant, operating lease, financial lease, leasing, rental, charter

Э.М.Адиетова, Г.Ж.Жамбылова, С.Е.Аманшиева
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

adiet_elm79@mail.ru, Alima-83@mail.ru

КЕДЕЙШІЛІКТІ АЗАЙТУ БОЙЫНША ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТ ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның экономикалық өсу жағдайына әсер ететін кедейшілік себептері қарастырылған. Осы себептер бойынша талдау негізінде әлеуметтік және экономикалық қайта құрулар арқылы кедейлікпен күрес жүргізу және оның механизмін жетілдіру туралы ұсынымдар беріледі. Осы міндеттерді шешу халықтың басым көпшілігінің мүддесі үшін жүзеге асырылатын әлеуметтік-экономикалық қайта құруларды аясында мемлекеттік басқару сапасын арттыруды көздейді.

Негізгі сөздер: кедейшілік, кедейлікпен күрес, әлеуметтік саясат.

ҚР-ғы мемлекеттік ресурстарға бағытталған әлеуметтік – экономикалық саясат әр еңбекке қабілетті азаматтың еңбек және шаруашылық белсенділігін тұрақтандыру арқылы (өз еңбектерін, кәсіпкерлік қабілеттіліктерін, білімін, т.с.с.). Экономикалық өсуді арттырады, ал еңбекке қабілетсіз жандарға және аз қамтылған отбасыларға әлеуметтік көмек көрсетіледі. Осы мақсатта халықты әлеуметтік қорғау жүйесі әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, қалыптасу қажет, сонымен қатар сол өңірдің әлеуметтік – экономикалық даму деңгейін де ескеру қажет. Соңғы кездері жүргізіліп отырған әлеуметтік - экономикалық саясат қиын жағдайда қалған азаматтар мен жанұяларды әлеуметтік қорғауға бағытталған [1].

Сондықтанда тек қана мемлекет шешім қабылдайды. Сонымен қатар, 2012 жылы Еңбекті және әлеуметтік қорғау Министрлігімен Тұжырымдамалар қарастырылды. Заң жүзінде бекітілген құжаттарға сәйкес, ҚР-да әлеуметтік қорғау жүйесінің келесі бағыттары қарастырылды: 1. Жанұяны, ананы және балалық шақты қолдау жүйесі (туылған сәбиге берілетін бір реттік жәрдемақы, бала күтіміне байланысты 1 жасқа дейін берілетін жәрдемақы).

2. Әлеуметтік тәуекелділік туындаған жағдайда әлеуметтік қолдау жүйесі және әлеуметтік қызмет көрсету.

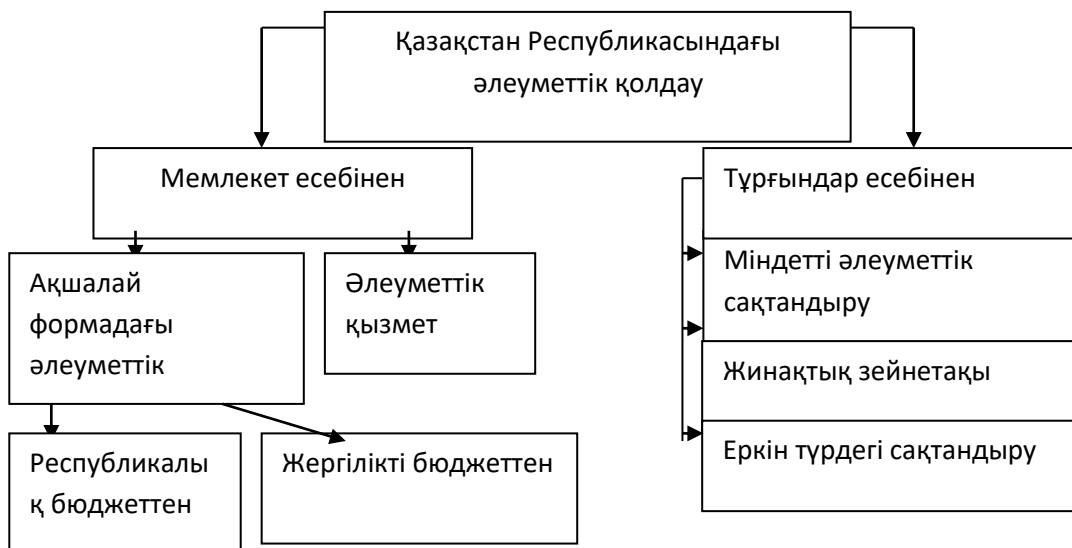
3. Әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топқа (көп балалы жанұя, жұмыс істеу қабілеті жоқ) қолдау көрсету.

4. Зейнетақы жүйесі.

5. Ақысыз білім беруге (жалпы және кәсіби) қол жетімділікті қамтамасыз ету жүйесі.

6. Міндетті медициналық көмек көрсету кепілдемесінің жүйесі.

7. Мемлекеттік қызметкерлерді, бюджеттік сала қызметкерлерін және жас отбасыларды үймен қамтамасыз ету жүйесі.

1 сурет - Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік қолдау жүйесі

Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік қорғау объектілері: балалар, көп балалы аналар, мүгедектер, жұмыссыздар, аз қамтылған азаматтар. Ақшалай формадағы мемлекеттік әлеуметтік төлемдер жүйесі келесі элементтерден тұрады (2 сурет).

Айта кету қажет, ҚР-ның барлық азаматтарын медицина мен білім беру қызметіне қол жеткізу тұрғындарының тепе – теңдікке өмір сүруіне жағдай жасайды.

Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік көмек беру жүйесі 3 деңгейден тұрады: бастапқы, міндетті және еркін түрде. Мемлекет базалық деңгейде минималды деңгейдегі жәрдемақымен қамтамасыз етеді. Ал міндетті деңгейде мемлекеттік қордан әлеуметтік сақтандыру, өмірді сақтандыру бойынша сақтандыру төлемдері, зейнетақы қорынан төленетін төлемдер жүзеге асырылады. Еркін деңгейде еркін түрдегі салымдар негізінде жинақталған төлемдер төленеді.

1.Барлық азаматтарға бірдей деңгейде мемлекеттік бюджеттен қаржы құралдарын төлеу. Құрамы:

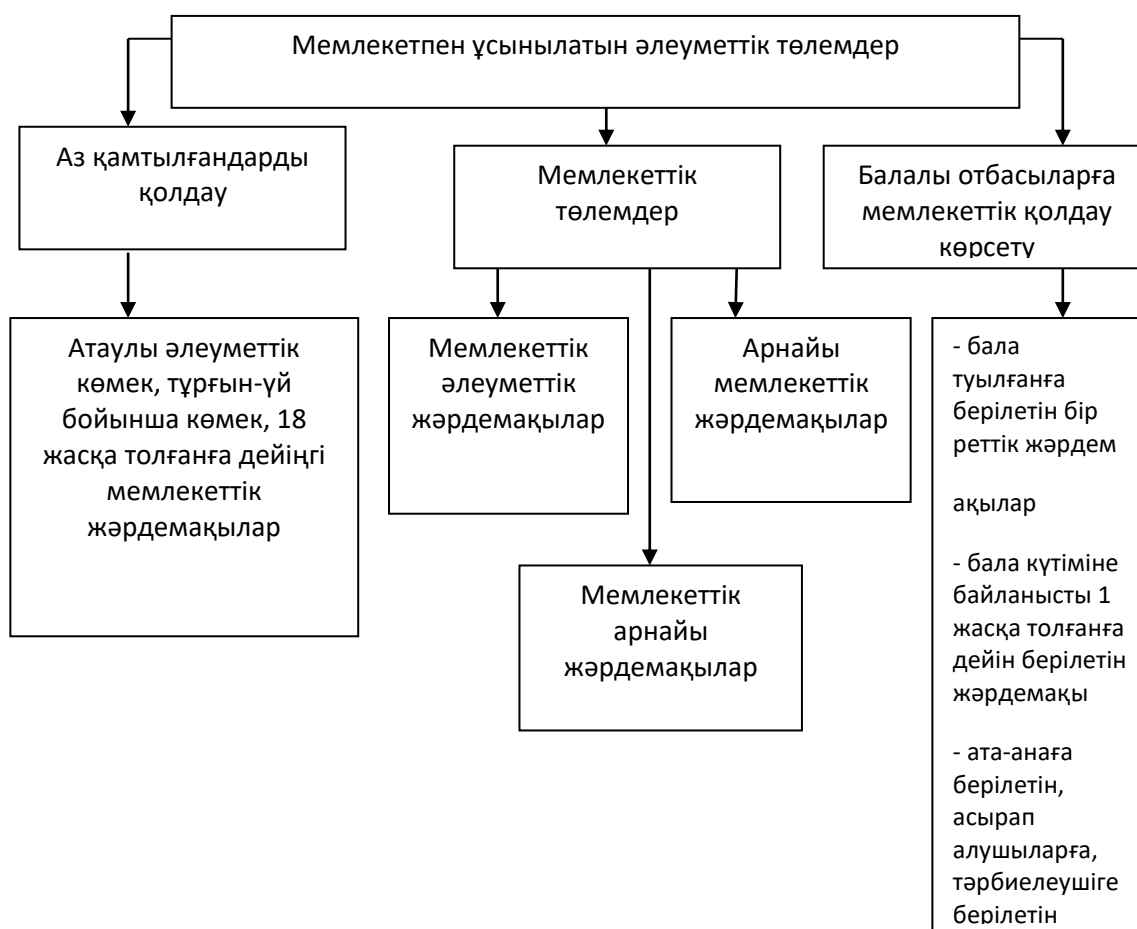
а) Мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар: мүгедектігі бойынша, асыраушыларынан айырылған жағдайда, жасы бойынша;

ә) Мемлекеттік арнайы жәрдемақылар: жер астында жұмыс жасайтындар мен тау үстінде жұмыс жасайтындар;

б) Арнайы мемлекеттік төлемдер: СССР батырлары, әлеуметтік еңбек батырлары, Ұлы Отан соғысының қатысушылары, ҰОС-ң мүгедектері, бала мүгедектер мен мүгедектер, көп балалы аналар, саяси қуғын – сүргін құрбандары.

2. Әлеуметтік көмек. Жергілікті бюджеттен тұрғындардың аз қамтылған бөлігін қорғау үшін бөлінеді. Әлеуметтік көмек арнайы әлеуметтік көмектен, тұрғын үй бойынша көмек, жасы 18-ге келгенге дейін балаларға берілетін жәрдемақы.

3. Балалы отбасыларға жәрдемақылар: бала күтіміне байланысты бір реттік жәрдемақы, бала жасқа толғанға дейін төленетін жәрдемақы, ата-аналарға, асыраушыларға, мүгедек балаларды асыраушыларға берілетін жәрдемақы.

2 сурет - Қазақстандағы мемлекеттік әлеуметтік төлемдер

Қиын жағдайда қалған тұлғаларға ақысыз әлеуметтік төлем көлемін ұсыну тұрмыстық, медициналық, психологиялық, педагогикалық, еңбек, мәдени, экономикалық, құқықтық қызметтерден тұрады. Әлеуметтік қорғау жүйесі арқылы құндылықтар қайта бөлінеді және тұрғындардың әлсіз топтарына қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, аз қамтылған отбасылар, жұмысқа қабілетсіздер - балалар, зейнеткерлер, студенттер. Осындай топтың барлығын қамту елдегі кедейшілік деңгейін азайтады.

ҚР-дағы әлеуметтік топтарды зерттеу барысында тұрғындардың 34% көмекке зәру екендігі байқалды. Бұл қоғамға мемлекеттің араласу қажет екендігін көрсетті.

ҚР Статистика бойынша Агенттігінің мәліметтерін сүйенсек мемлекет тарапынан көрсетілетін көмек материалдық жағдайды арттыруға бағытталғанымен, үй шаруашылығының иелерінің 60,8% зейнетақы көлемін, жалақы көлемін арттыру, 5,1% - оқуға немесе қайта оқуға арналған қаржы деп түсінеді [2]. ҚР-да әлеуметтік саланы қаржыландырудың негізгі көзі – мемлекеттік бюджет. Әлеуметтік мәселелерге жұмсалған мемлекеттік шығындар өсудің оң нәтижелерін беріп отыр. Күнкөріс минимумы кедейшілік шегін анықтайды. Кедейшілік шегі азық – түлік себетіне теңдестірілген. Бірақ ең аз күнкөріс себетінің құрамына өмір тұрғындарының организмінің қажеттіліктерін қанағаттандыратын азық-түлік өнімдер жинағы мен оны қолдану нормасы енеді. Минималды тұтынушылық себетінің құны күнкөріс минимумы мен әлеуметтік көмек көлемін есептеу үшін қолданылады. Бүгінгі күнде тұрғындар табысы импорттық тауарларды сатып алуға жұмсалады. Бекітілген күнкөріс минимумы нақты өмір құнын толықтыра алмайды[3].

Республикамызда кедейшілік деңгейін өлшеу үшін статистика бойынша 12000 үй шаруашылығына таңдамалы зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Алынған ведомстволардың мәліметтерінің негізінде бірнеше көрсеткіштер есептеледі:

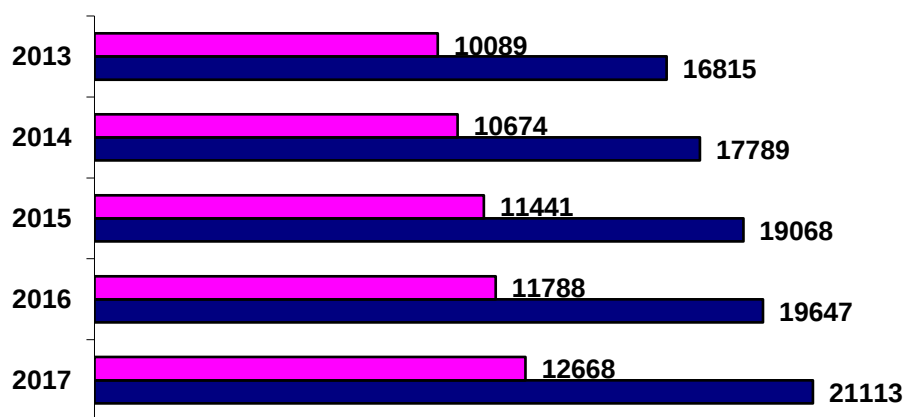
Қазақстан Республикасында кедейшіліктің 3 деңгейі бар:

1) Тоқсан (квартал) сайын күн көріс минимумынан табыс төмен тұрғындардың үлесі есептеледі;

2) Табысы азық - түлік себетінен төмен халықтар үлесі анықталады. Азық-түлік себетінің құны күнкөріс минимумының 60% тұрады. 2017 жылдың 2 кварталында азық- түлік себетінің құны 12668тг. Сонымен 1-ші жарты жылдық нәтиже бойынша табысы азық - түлік себетінен төмен жұмысшылар жоқ;

3) Кедейшілік деңгейі (табысы 9188,8 тг-ден төмен). Кедейшілік шегін анықтау үшін тұтыну үшін қолданылған тұрғындардың табыс көлемін бөлу туралы мәліметтер қолданылады. 2008 жылғы мәліметтерге көз жүгіртсек, содан бері кедейшілік шегі 5000-ге артқан, тұтыну 5000 - 10000-ға артқан.

4 сурет - Тұрғындардың үй шаруашылығы тұтыну үлесі (15000-20000 тг. дейін)

4 сурет – Азық - түлік себеті құны мен күнкөріс минимумы

Сонымен Республикадағы ресми мәліметтерге сүйенсек, 2017 жылдың 2 кварталында тұрғындардың (оның ішінде қалалық) 10,7 мың тұрғыны кедейшілік шегінде өмір сүреді екен.

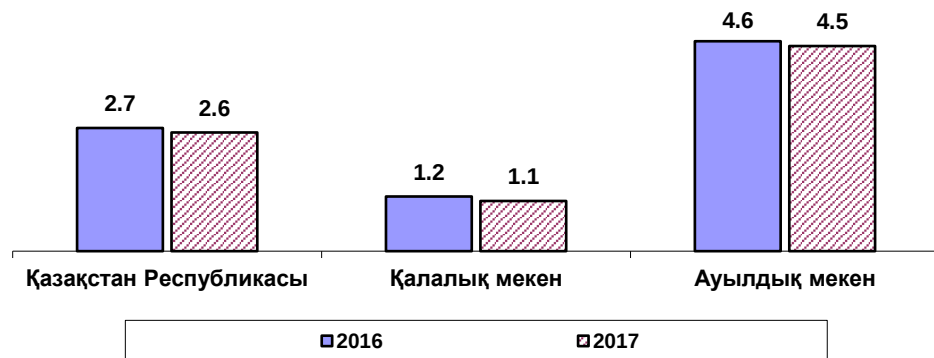
Жергілікті тұрғындардың тұтынуға қолданған табыс көлемі бойынша бөлу туралы мәліметтерін тек қана кедейшілік шегіндегі адамдар санын анықтау үшін емес, сонымен қатар кедейшіліктің басқа да көрсеткіштерін анықтауға болады.

Бұл суреттен көргеніміздей екі көрсеткіш арасындағы айырмашылық елеулі. Ресми статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Қазақстандықтардың 2,6% - 21113 мың. тенгеден аз. Жалпы елдегі тұрғындардың 10,77% ай сайын 20000 тенгеден жоғары жоя алмайды. Ал, 3,44% 15000-нан жоғары жоя алмайды.

2016 жылы Қазақстан Республикасындағы кедейшілік жағдайы әлемдік деңгейден асып түсті. 2017 жылы БӘБ абсолютті кедейшілік шегін 1,9\$ - ға көтерді (Қазақстан үшін 640 тг). Ұлттық кедейшілік шегі оны есептеудің әдістемелік нұсқауында ешқандай өзгеріс болмағанын артта қалып отыр. Сонымен 2017 жылы кедейшілік 19200тг. Кедейшілік шегінде 1,9 млн.адам өмір сүріп отыр.

2017 жылдың 2 кварталында күнкөріс минимумнан төмен табысқа ие тұрғындар үлесі 2,6%. Бұл көрсеткіш былтырғы 2016 жылға қарағанда 0,1%-ға аз.

Үй шаруашылығын зерттеу нәтижесінде ауылдық жерлердегі кедейшілік деңгейі 4,5% құрап отыр.

5 сурет- Күнкөріс минимумынан төмен табысқа ие тұрғындар үлесі

Күнкөріс минимумынан төмен табысқа ие халықтар үлесі Оңтүстік Қазақстан (5,2%) облысына тән бұл көрсеткіш Астана мен Алматыда (0,7%) және (0,7%) көрсетіп отыр.

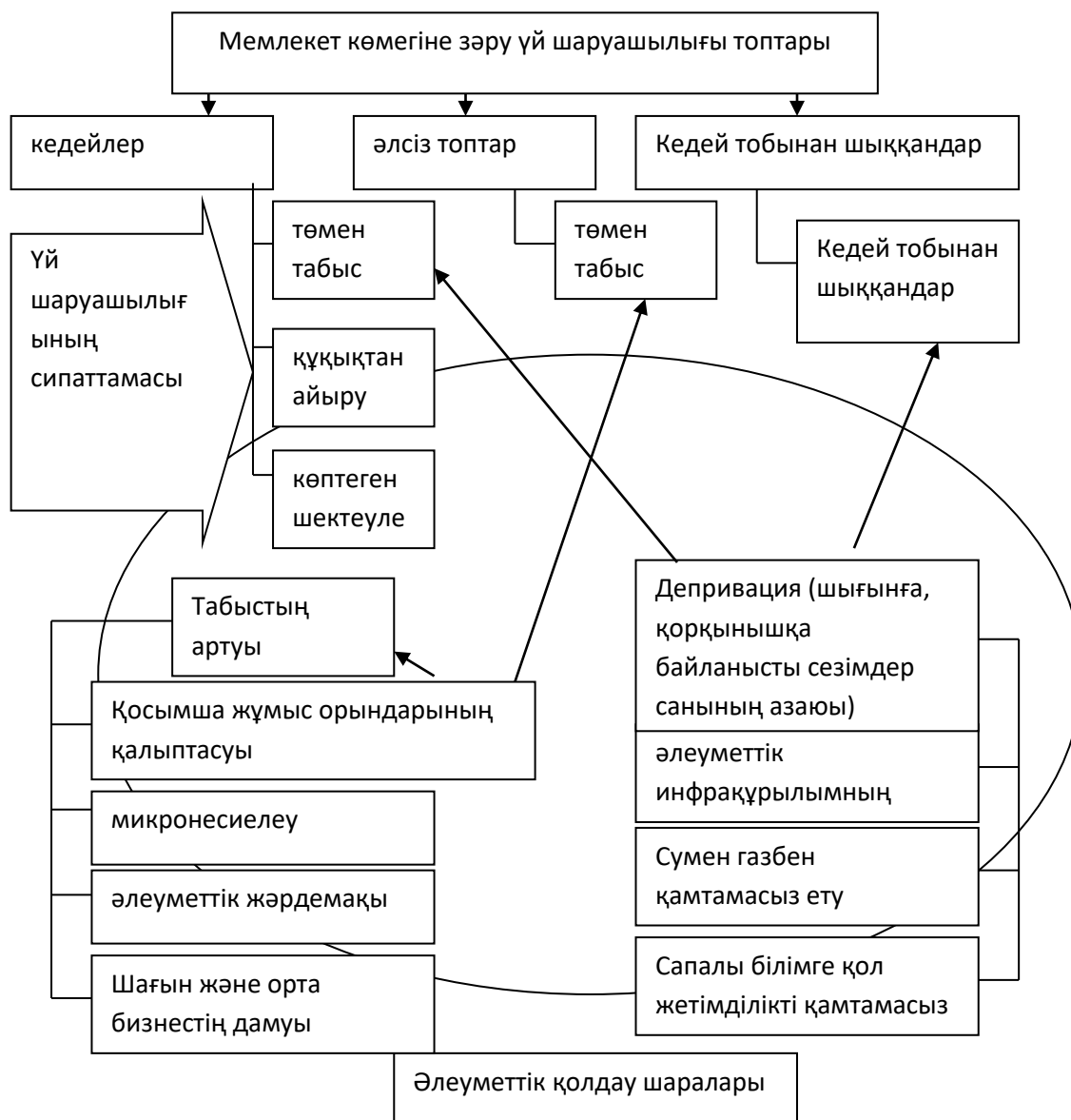
Жалпы ғылым, білім, денсаулық сақтау, мәдениет салаларын қоса алғанда, 2016 жылы шығындар ЖІӨ-ң 6,5% құрап отыр. Әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамтамасыз ету бойынша шығындар ЖІӨ-ге қатысты азайып отыр, себебі әлеуметтік қамтамасыз ету 3 деңгейлік қамтамасыз етуге көшті және әлеуметтік қорғау міндетті және еркін түрдегі сақтандыру есебінен жүргізіледі.

«2017 жылы зейнетақы көлемі 9 пайызға өседі. Осы негізде базалық зейнетақы көлемі 12 мың 802 теңгені құрайтын болады. 2017 жылдың 1 қаңтарынан бастап әлеуметтік жәрдемақылардың барлық түрі 7 пайызға өсті

Қазақстанда 2018 жылдың 1 шілдесінен бастап базалық зейнетақыны тағайындау тәртібінде өзгерістер болады.

Экономикаға дағдарыс жағдайында маңызды міндеттердің бірі әлеуметтік қорғауға бюджеттен бөлінетін құралдырды тиімді қолдану, сондай – ақ осындай жағдайларда қаржыны бюджеттік емес салалардан тарту. Әр мемлекет үшін өз азаматтарының шығармашылық және кәсіби әлеуетін арттыру заманауи мемлекеттің маңызды қызметі болып табылады. Елбасының 2013 жылы елімізді әлеуметтік – экономикалық модернизациялау туралы міндеттерін жүзеге асыру барлық азаматтарға мемлекет тарапынан қолдау көрсетпесе мүмкін емес.

Екі факторлық үлгіні құрастыру әдістемесі үй шаруашылықтарының әлеуметтік – экономикалық жағдайларын бағалауға мүмкіндік береді, сондай – ақ оларға әсер ететін факторларды анықтауға болады. Осы жасақтаманың негізінде әр топтың мәселесін шешуге бағытталған әлеуметтік саясаттың тиімділігін арттырады, жергілікті тұрғындардың өмір сүру сапасы арттырылады (6 сурет).

6 сурет - Әлеуметтік саясатты жетілдіру шаралары

Әр топтың өзіндік ерекшелігі бар. Әлсіз топтарға үнемі көмек қажет, ол өз табысын арттыру қажет. Табысын арттыру үшін әлеуметтік жәрдемақы ұсынылуы тиіс, микронесие, біліктілікті арттыру және қайта оқыту, жұмыс орындарын қалыптастыру, бизнесті жүргізу ерекшеліктерімен таныстыру шараларын ұйымдастыру қажет [4].

«Кедейшілік тобынан шыққандарға» медианалық табыстан жоғары табысы бар, бірақ көптеген шектеулері бар азаматтар жатқызылады. Мұндай топтың 80% ауылдық жерлерде тұрады Ал 42% отбасында табыс тек ауыл

шаруашылық өнімдерін сатудан түседі. Мұндай топтарды қолдау шаралары: ауылдық аймақтарды дамыту, әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту.

Осылайша әр топ ерекшелігін анықтай отырып, олардың өмірлік стратегиясын жетілдіру жолдарын анықтауға болады. Әлсіз мақсатты топтың себебін анықтау арқылы оларға өмірлік қиындықтарды жеңу үшін жеке – жеке өмірлік стратегия жасақтауға болады. Бұл тек кедейшілік мәселесін емес сол қатардан басқа топтарға да көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесінде 3 бағыттан тұратын шараларды ұсынамыз.

1 бағыт. Статистикалық көрсеткіштер жүйесінің мониторингісі және жүйесін жетілдіру. Ресми статистикалық мәліметтерді, әртүрлі зерттеулердің қорытындыларының халық табысына әсері жеткіліксіз.

Қолданылатын шаралар: әлсіз топтар туралы нақты мәлімет жинау, әлеуметтік көмек көрсетуде қолданылатын күнкөріс минимумы мен «кедейшілік шегі» көрсеткіштерінен жоғары тұратын стандарттарымен әлеуметтік өмір сүру стандарттарын толықтыру, жәрдемақыны алушылар мен көлемі туралы мәлімет беретін жеке статистикалық индикатор енгізу, «өзін-өзі қамтамасыз ету» категориясын бекіту, үй шаруашылығы табысын кәсіпкерлік және өзін-өзі қамтамасыз етуден түсетін табыс деп бөлу, статистикалық көрсеткіштердің ішінен мерзімдік кездейсоқ және маусымдық жұмыссыздықты ескеру, кедей және әлсіз топтарға медициналық көмек пен білім беру қызметіне қол жетімділігін бағалау.

Екінші бағыт. Жергілікті халықтың қажеттілігін ескеретін және депривация деңгейін азайтатын әлеуметтік инфрақұрылымды қалыптастыру. Әлеуметтік инфрақұрылымды жоспарлау және дамыту мемлекет алдында тұрған бірнеше міндеттерді шешеді: жергілікті тұрғындардың өмір сүру сапасын арттырады; көші-қон ағымына бақылауды күшейтеді; өмір сүру аймақтарында «өсу нүктесін» қалыптастырады; жаңа жұмыс орындарын қалыптастырады. Әлеуметтік инфрақұрылымның кедейшілікті азайтудағы рөлі өте зор.

Үшінші бағыт. Әлеуметтік қорғау шараларын жетілдіру. Мемлекет әлеуметтік баспалдақ жүйесін қамтамасыз етіп отыр. Институттары: тегін кәсіби білім алу, армия, мемлекеттік қызмет, қоғамға қажетті мамандар статусын қалыптастыру (дәрігер, оқытушы, мәдениет және ғылым қызметкері), ғылыми сиымдылықты салаларда қызмет көрсететін кәсіпорынды қаржыландырумен айналысатын венчурлық қор қалыптастыру [5]. Аталған шараларды жүзеге асыру үшін сәйкесінше заң базасын жасақтау қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасында кедейлікті азайту жөніндегі 2003-2005 жылдарға арналған бағдарламаны бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 26 наурыздағы N 296 қаулысы

2 ҚР Статистика бойынша Агенттігінің мәліметтері, 2017 жыл

3 Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәселелері Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 30 қарашадағы N 1159 Қаулысы

4 "Халықты жұмыспен қамту туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1111 қаулысы

5 ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2013 жыл

Аннотация

В статье рассматриваются причины бедности, влияющие на состояние экономического роста казахстанской экономики. На основе анализа этих причин даются рекомендации по совершенствованию механизма борьбы с бедностью посредством проведения социальных и экономических преобразований. Решение этой задачи предполагает повышение качества государственного управления в рамках социально-экономических преобразований, осуществляемых в интересах большинства населения страны.

Ключевые слова: бедность, борьба с бедностью, социальная политика.

Abstract

Reasons of poverty, influencing on the state of the economy growing of the Kazakhstan economy, are examined in the article. On the basis of analysis of these reasons given to recommendation on perfection of mechanism of fight against poverty by means of realization of social and economic transformations. The decision of this task supposes upgrading of state administration within the framework of the social-economic transformations carried out in interests majority of population of country.

Key words: poverty, fight against poverty, social politics.

МРНТИ 27.35.45

Б.З.Кенжегулов, Ж.Д.Мухтарғалиева, Т.Б.Гапуова

Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова,
Республика Казахстан г. Атырау

tikosh.96@mail.ru

**МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ УДЛЕНИЯ СТЕРЖНЯ ОТ
ПОЛЯ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ ПО ЕЕ ДЛИНЕ**

Аннотация

Во многих элементах конструкции, которые работают в большом тепловом поле (элементы газотурбинных и реактивных двигателей и т.д.) используются специальные жаропрочные сплавы. В частности сплав ЭИ 598. Особенность таких сплавов заключается в том, что у них коэффициент теплового расширения является функцией температуры. В работе разрабатывается математическая модель, вычислительный алгоритм и метод решения задач об определении установившегося поле распределения температур по длине стержня ограниченной длины, изготовленного из жаропрочного сплав ЭИ 598. При этом один конец стержня жестко заземлен, а другой свободен. Боковая поверхность стержня по всей длине теплоизолирована. На площади поперечного сечения заземленного конца подведен тепловой поток. Через площади поперечного сечения свободного конца происходит теплообмен с окружающей ее средой. Также вычисляется удлинение рассматриваемого стержня от поля распределения температуры по ее длине.

Ключевые слова: математическое моделирование, температура, теплообмен, тепловая энергия, жаропрочный сплав.

Во всех газотурбинных и турбореактивных двигателях несущие элементы конструкции работают в температурном режиме до $T=800-900^{\circ}\text{C}$, в связи с этим элементы изготавливаются из специальных жаропрочных сплавов. Физической особенностью таких сплавов заключается в том, что у них коэффициент линейного расширения строго зависит от температуры. В данной работе рассмотрим вертикальный стержень ограниченной длины из жаропрочного сплава ЭИ 598. Длина стержня L [см], поперечное сечение $F[\text{см}^2]$ и она постоянна по ее длине. Верхний конец стержня жестко заземлен, а нижний свободен. Боковая поверхность рассматриваемого

стержня по ее длине теплоизолирована. На площади поперечного сечения верхнего конца подведен тепловой поток с интенсивностью $q \left[\frac{Вт}{см^2} \right]$. Через площади поперечного сечения нижнего конца происходит теплообмен с окружающей ее средой. При этом коэффициент теплообмена $h \left[\frac{Вт}{см^2 \cdot ^\circ C} \right]$, а температура окружающей среды $T_{oc} [^\circ C]$. Коэффициент теплопроводности материала стержня $K_{xx} \left[\frac{Вт}{см \cdot ^\circ C} \right]$, а коэффициент линейного расширения $\alpha = \alpha(T(x)) \left[\frac{1}{^\circ C} \right]$. Расчетная схема рассматриваемой задачи приведено на рисунок-1.

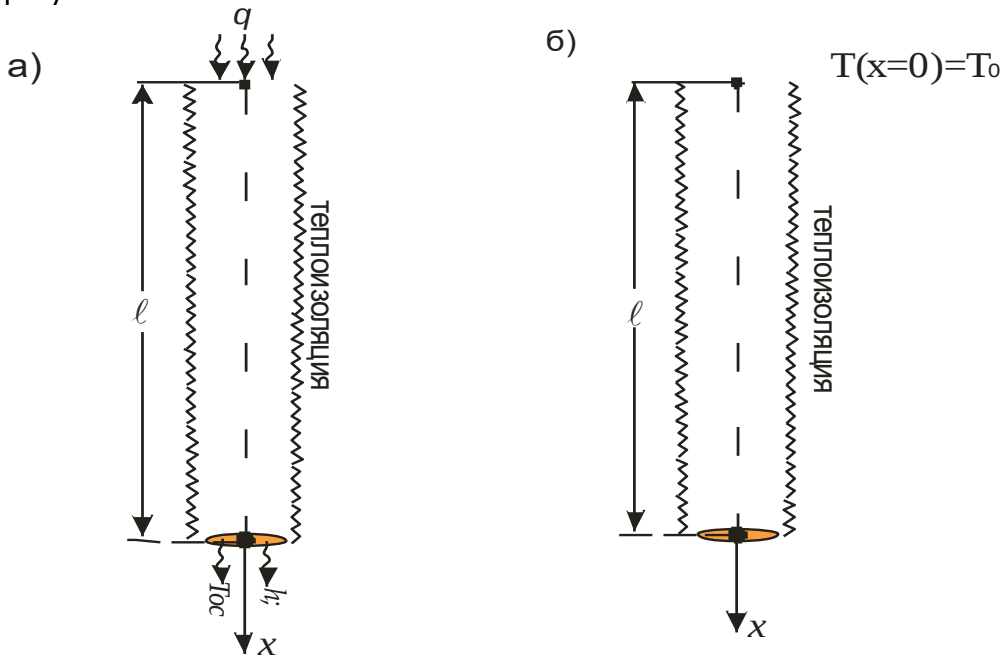

Рисунок-1. Расчетная схема рассматриваемой задачи.

В рассматриваемой задаче связь между коэффициентом линейного расширения и температуры установленный экспериментально для жаропрочного сплава ЭИ 598 взаимствуем из [1].

Таблица-1

$T [^\circ C]$	20 $^\circ C$	150 $^\circ C$	250 $^\circ C$	350 $^\circ C$	450 $^\circ C$	550 $^\circ C$	650 $^\circ C$	750 $^\circ C$	850 $^\circ C$
α	12	13,5	15	15,8	16,7	18	18,8	22	25,9
$\left[\frac{1}{^\circ C} \right] \times 10^{-6}$									

Рассмотрим два случая. Когда на площади поперечного сечения верхнего жестко-зашемленного конца ($x=0$) подведен тепловой поток $-q$, (рис.-1, а). На верхнем жестко-зашемленном конце стержня ($x=0$) задана температура $T(x=0)=T_0$ (Рис.-1.б). Начнем с первого случая. В этом случае, исходя из физической сущности рассматриваемой задачи, поле распределения температуры по длине стержня представим в виде кривой второго порядка т.е. $T(x)=a_1+a_2x+a_3x^2$, ($0 \leq x \leq L$). Если считать, что $\dot{O}(\delta=0)=\dot{O}_i$; $T\left(x=\frac{L}{2}\right)=T_j$ и $T(x=L)=T_k$, то следуя [2-3] имеем

$$\dot{O}(\delta) = \varphi_i(x) \cdot T_i + \varphi_j(x) \cdot T_j + \varphi_k(x) \cdot T_k, \quad 0 \leq x \leq L \quad (1)$$

где $\varphi_i(x)$, $\varphi_j(x)$, $\varphi_k(x)$ функции формы для квадратичного конечного элемента с тремя узлами. [2-3]

$$\varphi_i(x) = \frac{\ell^2 - 3\ell x + 2x^2}{\ell^2}; \quad \varphi_j(x) = \frac{4(\ell x - x^2)}{\ell^2}; \quad \varphi_k(x) = \frac{2x^2 - \ell x}{\ell^2} \quad (2)$$

Теперь следуя [4] напишем выражение функционала, которое характеризует полную тепловую энергию для первого случая рассматриваемой задачи

$$J = \int_V \frac{K_{xx}}{2} \left(\frac{\partial T}{\partial x} \right)^2 dV + \int_{S(x=0)} q T ds + \int_{S(x=\ell)} \frac{h}{2} (T - T_{in})^2 ds \quad (3)$$

где V -объем стержня; $S(x=0)$ и $S(x=\ell)$ -площади поперечных сечений концов стержня.

Интегрируя, последнее получим

$$J = \frac{K_{xx} F}{6\ell} [7T_i^2 - 16T_i T_j + 2T_i T_k - 16T_j T_k + 16T_j^2 + 7T_k^2] + q F T_i + \frac{h F}{2} [T_k - T_{oc}]^2 \quad (3')$$

Минимизируя J по T_i , T_j и T_k получим следующую разрешающую систему линейных алгебраических уравнений

$$\begin{cases} \frac{\partial J}{\partial T_i} = 0; & \frac{K_{xx}}{6\ell} (14T_i - 16T_j + 2T_k) + qF = 0 \\ \frac{\partial J}{\partial T_j} = 0; & \frac{K_{xx}}{6\ell} (-16T_i + 32T_j - 16T_k) = 0 \\ \frac{\partial J}{\partial T_k} = 0; & \frac{K_{xx}}{6\ell} (2T_i - 16T_j + 14T_k) + hFT_k - hFT_{oc} = 0. \end{cases} \quad (4)$$

Или после небольших упрощений имеем:

$$\begin{cases} 7T_i - 8T_j + T_k = -\frac{3q\ell}{K_{xx}} \\ T_i - 2T_j + T_k = 0 \\ T_i - 8T_j + \left(7 + \frac{3h\ell}{K_{xx}}\right) \cdot T_k = \frac{3h\ell T_{oc}}{K_{xx}}. \end{cases}$$

(5)

Принимая за исходные данные следующее:

$$\ell = 30 \text{ нм}; \quad r = 1 \text{ нм}; \quad q = -350 \frac{\text{Ам}}{\text{нм}^2}; \quad h = 8 \frac{\text{Ам}}{\text{нм}^2 \cdot ^\circ\text{Н}}; \quad \dot{O}_{in} = 50^\circ\text{Н}; \quad K_{xx} = 72 \frac{\text{Ам}}{\text{нм} \cdot ^\circ\text{Н}};$$

Решая систему (5) получим, что $T_i = 333,3^\circ\text{C}$; $T_j = 260,4^\circ\text{C}$; $T_k = 187,5^\circ\text{C}$.

Тогда поле распределение температуры по длине стержня будет определяться согласно (1). Далее пользуясь таблицей-1 определим значение $\alpha = \alpha(T(x))$ в соответствующих узлах координаты которых тоже приводятся в таблице-2.

Таблица-2

	$\tilde{o} = 0 \text{ нм}$	$\tilde{o} = \frac{\ell}{2} = 15 \text{ нм}$	$\tilde{o} = \ell = 30 \text{ нм}$
	$T_i = 333,3^\circ\text{C}$	$T_j = 260,4^\circ\text{C}$	$T_k = 187,5^\circ\text{C}$
	$\alpha_i = 15,8 \frac{1}{^\circ\text{C}}$	$\alpha_j = 15,1 \frac{1}{^\circ\text{C}}$	$\alpha_k = 15,8 \frac{1}{^\circ\text{C}}$

Аппроксимируя поле распределение $\alpha = \alpha(x)$ по длине стержня полным квадратичным полиномом, имеем, что

$$\alpha(\tilde{O}(\tilde{o})) = \varphi_i(x) \cdot \alpha_i + \varphi_j(x) \cdot \alpha_j + \varphi_k(x) \cdot \alpha_k,$$

(6)

Тогда пользуясь (1) и (6) согласно [5] определим величину удлинения стержня с учетом нелинейной зависимости коэффициента линейного расширения жаропрочного сплава

$$\Delta \ell_T = \int_0^\ell \alpha(T(x)) \cdot T(x) dx = 0,1165 \text{ см}.$$

Здесь следует отметить, что если взять $\alpha = \text{const} = \alpha(T = 20^\circ\text{C}) = 125 \times 10^{-7} \frac{1}{^\circ\text{Н}}$, то удлинение стержня составляло бы

$$\Delta \ell = \int_0^{\ell} \alpha T(x) dx = \alpha \int_0^{\ell} T(x) dx = 0,0675 \text{ см.}$$

Таким образом, в рассматриваемом примере при учете зависимости коэффициента линейного расширения от температуры удлинение стержня на 72,56% будет больше чем при $\alpha = \text{const} = 125 \times 10^{-7} \frac{1}{^\circ\text{N}}$.

Здесь следует отметить, что при высоких температурах $\Theta \in [400 \div 600^\circ\text{N}]$ эта разница будет еще большим. Это показывает, что насколько важно учесть реальную зависимость коэффициента линейного расширения от поля распределения температур по длине из жаропрочного сплава стержня.

Теперь переходим к решению второй задачи, т.е. необходимо определить поле распределения температуры и коэффициента линейного расширения по длине стержня, если на верхнем жестко защемленном конце теплоизолированного по боковой поверхности стержня задан не тепловой поток q , а температура. Например, если взять, что $T(x=0) = T_0 = 333,3^\circ\text{C}$, то в этом случае полная тепловая энергия описывается функционалом

$$J_1 = \int_V \frac{K_{xx}}{2} \left(\frac{\partial T}{\partial x} \right)^2 dV + \int_{S(x=\ell)} \frac{h}{2} (T - T_{oc})^2 ds. \quad (7)$$

Подставляя (1) в (7) и минимизируя J_1 только по T_j и T_k (потому что T_i уже задано, т.е. $T_i = 333,3^\circ\text{C}$) получим разрешающую систему уравнений

$$\begin{cases} 2T_j - T_k = T_i = 333,3^\circ\text{C} \\ 8T_j - \left(7 + \frac{3h\ell}{K_{xx}} \right) T_k = T_i - \frac{3h\ell \cdot T_{oc}}{K_{xx}} \end{cases} \quad (8)$$

Решая последнее также имеем, что $T_i = 333,3^\circ\text{C}$; $T_j = 260,4^\circ\text{C}$; $T_k = 187,5^\circ\text{C}$. Далее все расчеты совпадают. Это сравнение показывает, что при применении законов сохранения энергии можно с требуемой точностью решать задачу удлинения стержней изготовленных из жаропрочных сплавов при наличии всех видов источников тепла, теплоизоляции и теплообмена. Предлагаемый метод универсален также тем, что с ее помощью с требуемой точностью можно учесть зависимости коэффициента линейного расширения от поля распределения температур. Учет этого свойства приводит к обнаружению такого физического эффекта, как увеличение удлинения стержня.

Список литературы:

1 Химушин Ф.Ф. Жаропрочные стали и сплавы. 2-ое переработанное и дополненное издания. М.: Металлургия, 1969г.-749с.

- 2 Ноздрев В.Ф. Курс термодинамики. Из-во Мир, М.: 1967г.-247с.
3 Сегерлинд Л. Применение метода конечных элементов. Изд-во Мир, М.: 1979г.-392с.
4 Зенкевич О. Метод конечных элементов в технике. М.: Мир, 1975г.
5 Писаренко Г.С. и др. Соппротивление материалов. "Вища Школа", Киев, 1973г.- 672 с.

Аңдатпа

Үлкен жылу аймағында жұмыс істейтін көптеген құрылымдық элементтерде (газ турбиналары мен реактивті қозғалтқыштардың элементтері және т.б.) арнайы ыстыққа төзімді қорытпалар қолданылады. Атап айтқанда, ЭИ 598 қорытпасы. Бұл қорытпалардың негізгі артықшылығы олар температураның функциясы ретінде жылу кеңейту коэффициентіне ие. Жұмыс жасау уақытында математикалық модель, есептеу алгоритмі және ЭИ 598 ұзындығы шектеулі ыстыққа төзімді қорытпалардан жасалған серіппенің бойымен температураның таралуын анықтау мәселелерін шешу әдісі дайындалады. Жұмыс барысында серіппенің бір ұшы қысылып, екіншісі ұшы бос болады. Серіппенің бүйір беті ұзындығы бойынша жылудан оқшауланған. Жылу ағыны серіппенің қысылған бөлігінің көлденең қимасында жүргізілді. Серіппенің еркін ұшының көлденең қимасы арқылы қоршаған ортамен жылу алмасу жүреді. Сонымен қатар температураның таралу әсерінен серіппенің ұзындығының өзгеруі есептеледі.

Негізгі сөздер: математикалық модельдеу, температура, жылу алмасу, жылу энергиясы, ыстыққа төзімді қорытпалар.

Abstract

In many structural elements that operate in a large thermal field (elements of gas turbine and jet engines, etc.), special high-temperature alloys are used. In particular, the alloy is EI 598. The peculiarity of such alloys is that their coefficient of thermal expansion is a function of temperature. A mathematical model, a computational algorithm and a method for solving problems on determining the steady temperature distribution field along the length of a rod of limited length made of a heat-resistant alloy of EI 598 are developed. One end of the rod is rigidly clamped and the other is free. The lateral surface of the rod along the entire length is thermally insulated. The heat flux is introduced into the cross-sectional area of the clamped end. Through the cross-sectional area of the free end, heat exchange takes place with its surrounding medium. The elongation of the rod in question is also calculated from the field of temperature distribution along its length

Key words: mathematical modeling, temperature, heat exchange, thermal energy, heat-resistant alloy.

Д.Джумамұхамбетов, А.М.Казыбеков

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

Dzhumamuhambetov@inbox.ru, arnur.kazybekov@gmail.com

**ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИНЖЕНЕРЛІК МАМАНДЫҚ
ТАЛАПТАНУШЫЛАРЫНА ПРОГРАММАЛАУДЫ ARDUINO
ПЛАТФОРМАСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚЫТУ**

Андатпа

Бұл жұмыста Arduino платформасы бағдарламасын қолдану бойынша қызығушылық танытқан ғылыми және инженерлік мамандарды оқытуға талдау жасалады. Зерттеу барысында бұл платформаны дәрістік демонстрацияларда, физикадан зертханалық жұмыстарда қолдануға ыңғайлы және ол робототехниканы бағдарламалау азаматын оқыту үшін оңтайлы. Оқушылардың көпшілігі роботтарды бағдарламалаудың осы платформасы туралы риза және жақсы жауап беретіні анықталды.

Негізгі сөздер: программалау, платформа, модуль, робототехника, демонстрация.

Соңғы жылдары программалау пәні ғылым, технология, инженерлік және математикалық (ИФТМ) мамандықтарға да беріле бастауда. Бұның себебі, компьютерлер ғалымдар мен инженерлердің жүгінетін негізгі құралға айналуында [1]. Лекторлар бірнеше мәселемен бетпе-бет қалуда. ИФТМ студенттері программалаудың негізгі қағидаларын ұғынуда едәуір қиыншылық көреді. Олар алғаш программалауды үйренгенде оңай меңгермейді және өздерінің негізгі бағыттарына қатысын көре бермейді. Үйретудің жаңа әдістемесі қиыншылықтардың алғашқыларын шешуде септігін тигізбек. Бірнеше зерттеулер нәтижесі физикалық программалау парадигмасын ортаға әкелуде. Парадигма программалаудың принциптерін «дисплейден» шын өмірге ауыстыруды ұсынады. Осылайша, студенттердің программалаумен ара-қатынасы жақсармақ. Резник осыған ұқсас тұжырым ұсынған: «сандық манипулятивтер» - программалануға қабілетті, қолға алуға болатын құралдар [2]. Математика мұғалімдері тәріздес тәсілдерді ондаған жылдар бойы қолданып келген. Математиканы үйретуде физикалық объектілерді қолдану өткен ғасырдың басынан-ақ бет алған. Кейбір зерттеулер физикалық программалаудың принциптерін компьютерлік программалауда қолдану мүмкіндіктерін сарапқа салған. Алайда, ол зерттеулердің қорытындысы ИФТМ мамандықтарына қолдануға жарай бермейді. Аталмыш зерттеулер программалауда роботтарды қолдануды ұсынуда, дегенмен, ғылым мамандықтары студенттерінде қажетті икем

иемденбеген. Кейбір амалдар жас ғалымдар мен жаңа инженерлерден тіптен ауыр программалау есептерін сұрайды.

Кескін 1. Arduino UNO: лекциялық демонстрацияларда және зертханалық жұмыстарда қолданылған платформа

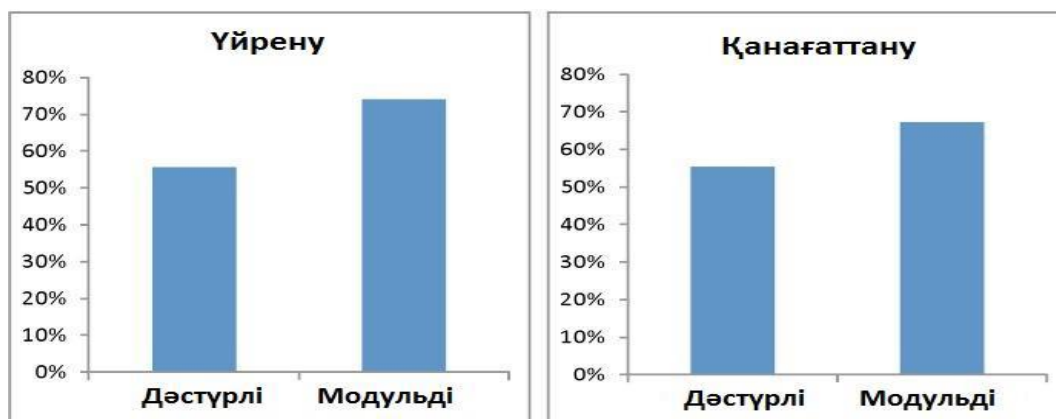
Осы зерттеудің екі мақсаты бар: 1) физикалық программалауға негізделген бірнеше үйренбелі модуль әзірлеу және енгізу; 2) ғылым мамандықтары студенттеріне үйретілу барысын осы модульдердің тиімділігін бағалау. Бұл модульдер программалаудың негізгі тәсілдерін робототехника түсініктерінсіз үйретуге мүмкіндік береді. Осы үйренбелі модульдер, әлемге канат жайған, Arduino платформасына негізделмек.

Практикалық бөлім

Әдістің негізгі бағдары – дәстүрлі үйрету әдістемесін дамыту, жою емес. Лектор программалаудың негізгі қағидаларын үйрете отырып, артынан Arduino модульдерімен қуаттандырып отырмақ. Осы модульдер арқылы C/C++, немесе MatLab тілдерін үйретуге болады [3,4]. Жобада компиляцияланған да, баламаланған да, тілдер қолданылмақ. Лектор программалау принциптерінің физикалық мысалдарын көрсетпек. Студенттерді қызықтыру мақсатында LED-тардың түрлі түсі, дауыстағыштар, және программалаудың түрлі элементтерін байланыстыру үшін сервомоторлар қолданылмақ. Демонстрациялауға қажетті кодтарды әзірленеді. Лекциялық демонстрациялар әртүрлі қабылдау элементтерін қолданады: жарық, дыбыс, және қозғалыс.

Зертханалық жұмыстар арқылы көзделгені демонстрациямен байланыстыру. Зертханалық модульдер лекциялық модульдермен

байланысты болғандықтан студенттерде қызығушылық ұялатары анық. Ардуино модульдерінің тиімділігі биология мамандығында екі топтың программалауға кіріспе пәні өту барысында анықталды: бірінде оқытушы дәстүрлі әдісті қолданды; екіншісінде ол бағдарламасын Ардуино модульдерімен толықтырды. Аталмыш оқытушы пәнді екі жыл қатарынан оқытты. Екі түрлі әдісті салыстыру мақсатында мұғалім сабақ жоспарларын және курс бойынша күнделік жүргізіп отырды. Оқушылардың жетістіктері мен қызығушылығы өлшеніп отырды. Студенттердің жетістіктері программалаудан емтихан арқылы бағаланды. Сонымен қатар курс аяғында егжей-тегжейлі сауалнама жүргізілді. Студенттер алған әсерлерін бес мәнді бағалау жүйесімен тұпшалап берді. Қорытынды: модульдер оқушылардың үйрену көрсеткішін жақсартты. Студенттердің 74% программалаудың жоғары деңгейін иемденді, дәстүрлі әдіспен салыстырғанда 32% өсім.

Кескін 2. Программалауды жетік меңгерген оқушылардың үлесі (сол), программалауды ұнатқан (оң).

Қызығушылық та артқан: сыныптың 64% программалауда өздерін еркін сезінген, 9% арту бар. Ардуино платформасы студенттер тарапынан жылы қабылданды. Олардың 95% астамы зертханалық жұмыстардың қызық екендігін және 85% астамы демонстрациялардың тартымды екендігін атап өткен. Студенттер басқа да пікірлер қалдырған: «Пән өте пайдалы болды. Тіпті, бүкіл курсым осы болса да жетер еді» - деп жазған екен студенттердің бірі.

Кесте 1. Ардуино қолданылған кездегі лекциялардан және зертханалықтардан студенттердің кері байланысы

	Өте жақсы	Жақсы	Орташа	Аз	Жоқ
Ардуинолы лекциялардың қызықтылығын бағалаңыз	61%	24%	15%	0%	0%
Ардуинолы лекцияда пәнді меңгере алдыңыз ба?	28%	37%	35%	0%	0%

Ардуинолы зертханалардың қызықтылығын бағалаңыз?	53%	43%	4%	0%	0%
Ардуинолы зертханаларда пәнді меңгере алдыңыз ба?	30%	57%	13%	0%	0%

Зерттеушілер ИФТМ мамандықтары үшін кіріспе программалауды үйретудің қоры жасақтаған. Модульдер C/C++ және Matlab. Аталмыш модульдер физикалық платформа ретінде Arduino қолдана отырып, физикалық программалаудың парадигмасын ұстануда. Алынған нәтижелер бойынша модульдерді [5,6] қолдану көбірек студенттің меңгеруіне және қызығуына әкеледі. Физикалық программалаудың парадигмасын енгізу білім алушылардың пәнді меңгеруін арттыруымен қатар, тиімдірек еліктіреді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 G. T. Richard, "Employing Physical Computing in Education: How Teachers and Students Utilized Physical Computing to Develop Embodied and Tangible Learning Objects," The International Journal of Technology, Knowledge and Society, 2010.
- 2 M. Resnick et al., "Digital manipulatives: new toys to think with," in Proceedings of the SIGCHI conference on Human factors in computing systems, 1998, pp. 281–287.
- 3 Святошинский «Программирование для BorlandC++», 2018, Киев.
- 4 Кетков Ю.Л., Кетков А.Ю., Шульц М. «MATLAB 7. Программирование, численные методы», С.-Петербург, 2005.
- 5 Джеремми Блум «Изучаем Arduino», 2015
- 6 Петин В. «Проекты с использованием контроллера Arduino», С.-Петербург, 2015.

Аннотация

В данной работе дается анализ обучения интересующихся научных и инженерных специалистов по применению программы платформы ARDUINO. В процессе исследования установлено, что эту платформу удобно применять на лекционных демонстрациях, лабораторных работах по физике и она оптимальна для обучения студентов азам программирования робототехники. Установлено, что большинство обучающихся, довольны и хорошо отзываются о данной платформе программирования роботов.

Ключевые слова: программирование, платформа, модуль, робототехника, демонстрация.

Abstract

This paper analyzes the training of interested scientific and engineering specialists in the application OF the Arduino platform program. In the course of the research it was found that this platform is convenient to use at lecture demonstrations, laboratory works on physics and it is optimal for teaching

students the basics of robotics programming. It is established that the majority of students are satisfied and speak well about this robot programming platform.

Key words: programming, platform, module, robotics, demonstration.

МРНТИ 27.35.49

Б.З.Кенжегулов, Ж.Д.Мухтаргалиева, Т.Б.Гапуова

Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова,
г. Атырау, Республика Казахстан

tikosh.96@mail.ru

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕРМО- НАПРЯЖЕННОГО В СОСТОЯНИИ СТЕРЖНЯ ИЗ ЖАРОПРОЧНОГО СПЛАВА

Аннотация

На основе энергетических принципов ориентированный на минимизации полной тепловой и потенциальной энергии упругих деформации в сочетании применении квадратичного конечного элемента с тремя узлами разработана математический модель, вычислительный алгоритм и метод с помощью которого численно исследована термо-напряженно-деформированное состояние защемленного двумя концами стержня постоянного поперечного сечения в зависимости наличия частичной теплоизоляции, теплового потока и теплообменов.

Ключевые слова: математическое моделирование, стержень, теплопроводность, тепловой поток, температура.

Предположим, что дан стержень ограниченной длины l [см], постоянный по длине поперечного сечения F [см²]. Оба конца стержня жестко-защемленные. Материал стержня жаропрочный сплав. В таких сплавах коэффициент теплового расширения зависит от значения температуры [1]. В частности, такие зависимости в виде кривых, определены экспериментально и приводятся для нескольких видов жаропрочных сплавов в работе [1]. Эту зависимость можно приводить в виде таблицы-1.

Таблица-1

р/п	Значение $\alpha \times 10^6$ для марок сплавов	Т е м п е р а т у р а								
		20°	100°	200°	300°	400°	500°	600°	700°	800°
1	ЭИ 48	16	17,2	18,1	9,1	20,1	1,1	22,1	23,1	24,1

2	ЭИ 696	5,9	16,7	8	9,3	20,05	20,8	21,4	21,6	21,2
3	ЭИ 434	5,8	15,85	6	6,2	16,8	7,1	7,3	17,5	8
4	ЭИ 395	3,9	14,7	5,9	7	17,9	8,5	9,2	19,3	9
5	ЭИ 437Б	2,7	13,2	4,6	6,2	17,2	8,1	9,1	20,7	2,7
6	ЭИ 698	2	12,7	3,6	4,6	15,4	6,8	8	20	2,7
7	ЭИ 766	2	12,3	2,5	3,1	13,7	3,8	4	14,4	5,1
8	ЭИ 598	2,1	13	4	5,2	16,1	7,2	8,2	20,1	3,9

Кроме того, в работе [2] приводятся в виде таблиц экспериментальные данные по определению механических свойств прутьев из жаропрочного сплава НИМОНИК-100. Эти данные приводим в виде таблицы-2.

Из таблицы-1 видно, что с увеличением температуры увеличивается значение коэффициента линейного расширения. Аналогично, из таблицы-2 видно, что с увеличением температуры уменьшается значение модуля Юнга и предел прочности материала. Здесь следует отметить, что при $T=20^{\circ}\text{C}$, предел прочности материала из жаропрочного сплава $[\sigma] = 127,1 \frac{\text{кГ}}{\text{мм}^2} = 12710 \frac{\text{кГ}}{\text{см}^2}$, которое превышает на порядок предел прочности обычной стали.

Таблица-2

Механические свойства прутьев из жаропрочного сплава НИМОНИК-100

Температура °C	Предел текучести, кг/мм ² при деформации, %			Предел прочности кг/мм ²	Модуль Юнга $E \times 10^6$ кг/см ²
	0,1	0,2	0,5		
20 °C	83	86,5	90,2	127,1	2,16
100 °C	81,1	84,9	88,8	127,6	2,15
200 °C	79,3	82,5	85,8	125,7	2,09
300 °C	78,8	82,1	85,5	121,9	2,07
400 °C	80,5	83,6	86,5	114,5	2,02
500 °C	77,3	80,2	83,6	111,8	2
600 °C	77	80,02	82,8	115,4	1,99
700 °C	79,5	83	86,9	105,2	1,86
800 °C	49	52,9	57	74	1,69
900 °C	26,1	28,8	34,8	41,3	1,49
1000 °C	7,9	8,5	9,6	12	1,03

Эти экспериментальные данные подтверждают, что при исследовании термо-напряженного состояния стержня из жаропрочного сплава необходимо учесть, что значение коэффициента теплового расширения α является функцией температуры, т.е. $\alpha = \alpha(T(x))$. Поэтому коэффициент

теплопроводности материала рассматриваемого стержня обозначим через $K_{xx} \left[\frac{Bm}{cm \cdot ^\circ C} \right]$, коэффициент теплообмена с окружающей средой $h \left[\frac{Bm}{cm^2 \cdot ^\circ C} \right]$, а температуру окружающей среды $T_{oc} [^\circ C]$. Боковую поверхность рассматриваемого стержня по всей длине считаем теплоизолированной. Задачу решим в двух разных постановках: а) на площади поперечного сечения левого конца подведен тепловой поток

$q \left[\frac{Bm}{cm^2} \right]$; б) на левом конце стержня температура задана, т.е.

$T(x=0)=T_0=const.$

В обоих случаях через площади поперечного сечения левого конца происходит теплообмен с окружающей средой. Необходимо в обоих случаях найти поле распределения температуры по длине стержня, величину сжимающего с обоих концов стержня усилия и термо-упругого напряжения. Расчетная схема рассматриваемых задач приводится на рисунках-1(а-б).

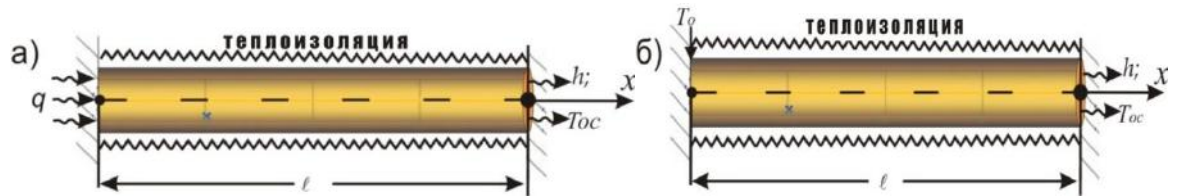

Рисунок-1. Расчетная схема рассматриваемой задачи.

Для решения задачи, учитывая, что по всей длине боковая поверхность стержня теплоизолированная, источник тепла задается в левом конце и через правый конец теряется тепло в окружающую среду, предположим, закон распределения по длине стержня можно описать полным полиномом второго порядка, т.е.

$$T(x) = \alpha + \beta x + \gamma x^2, \quad 0 \leq x \leq \ell \quad (1)$$

где $\alpha, \beta, \gamma = const$ - значения, которые пока неизвестны.

Теперь обозначая $T(x=0)=T_i$; $T\left(x=\frac{\ell}{2}\right)=T_j$ и $T(x=\ell)=T_k$ из (1)

имеем [3-4]

$$T(x) = \varphi_i(x) \cdot T_i + \varphi_j(x) \cdot T_j + \varphi_k(x) \cdot T_k, \quad 0 \leq x \leq L \quad (2)$$

где $\varphi_i(x) = \frac{\ell^2 - 3\ell x + 2x^2}{\ell^2}$; $\varphi_j(x) = \frac{4(\ell x - x^2)}{\ell^2}$; $\varphi_k(x) = \frac{2x^2 - \ell x}{\ell^2}$.

(3)

Эти функции называются функциями формы для квадратичного конечного элемента с тремя узлами [3-4]. Если обозначить значение коэффициента теплового расширения α в точках с координатами $x = 0 = x_i$; $x = \frac{\ell}{2} = x_j$; $x = \ell = x_k$ следующим образом

$$\alpha_i = \alpha(T(x_i)) = \alpha(x_i); \alpha_j = \alpha(T_j); \alpha_k = \alpha(T_k), \quad 0 \leq x \leq \ell, \quad ,$$

(4)

тогда поле распределения $\alpha = \alpha(x)$ по длине рассматриваемого стержня с определенной точностью, т.е. с точностью аппроксимации $\alpha(x)$ полным квадратичным полиномом можем представить в следующем виде

$$\alpha = \varphi_i(x) \cdot \alpha_i + \varphi_j(x) \cdot \alpha_j + \varphi_k(x) \cdot \alpha_k, \quad 0 \leq x \leq \ell$$

(5)

Теперь для случая а) напомним выражение функционала, характеризующую полную тепловую энергию для рассматриваемой задачи.

$$J_1 = \int_V \frac{K_{xx}}{2} \left(\frac{\partial T}{\partial x} \right)^2 dv + \int_{S_0} q T ds + \int_{S_k} \frac{h}{2} (T - T_{oc})^2 ds, \quad 0 \leq x \leq \ell$$

(6)

Для случая б) аналогично имеем

$$J_2 = \int_V \frac{K_{xx}}{2} \left(\frac{\partial T}{\partial x} \right)^2 dv + \int_{S_k} \frac{h}{2} (T - T_{oc})^2 ds, \quad 0 \leq x \leq \ell$$

(7)

Но во втором случае надо иметь в виду, что $T(x=0) = T_i = T_0$ считается заданной.

В обоих случаях в выражении (6-7) V -объем стержня; S_0 -площадь поперечного сечения левого конца стержня; S_k -площадь поперечного сечения правого конца стержня.

Далее подставляя (2) в (6) и (7) после интегрирования получим интегрированный вид J_1 и J_2

$$J_1 = \frac{K_{xx} F}{6\ell} [7T_i^2 - 16T_i T_j + 2T_i T_k - 16T_j T_k + 16T_j^2 + 7T_k^2] + qFT_i + \frac{hF}{2} [T_k - T_{oc}]^2$$

(8)

$$J_2 = \frac{K_{xx} F}{6\ell} [7T_i^2 - 16T_i T_j + 2T_i T_k - 16T_j T_k + 16T_j^2 + 7T_k^2] + \frac{hF}{2} [T_k - T_{oc}]^2$$

(9)

Теперь минимизируя J_1 по узловым значениям температуры T_i , T_j и T_k получим следующую разрешающую систему линейных алгебраических уравнений

$$(10) \quad \begin{cases} \frac{\partial J_1}{\partial T_i} = 0; \Rightarrow 7T_i - 8T_j + T_k = -\frac{3q\ell}{K_{xx}} \\ \frac{\partial J_2}{\partial T_j} = 0; \Rightarrow T_i - 2T_j + T_k = 0 \\ \frac{\partial J}{\partial T_k} = 0; \Rightarrow T_i - 8T_j + \left(7 + \frac{3h\ell}{K_{xx}}\right) \cdot T_k = \frac{3h\ell T_{oc}}{K_{xx}}. \end{cases}$$

Теперь переходим к минимизации функционала J_2 . Здесь надо учесть, что в точке с координатой $x=0$ заранее задана температура, т.е. $T(x=0) = T_i = T_0$. Поэтому функционал J_2 будем минимизировать только по T_j и T_k . Вследствие чего для случая б) получим следующую разрешающую систему линейных алгебраических уравнений

$$(11) \quad \begin{cases} 2T_j - T_k = T_0 \\ 8T_j - \left(7 + \frac{3h\ell}{K_{xx}}\right) \cdot T_k = T_0 - \frac{3h\ell T_{oc}}{K_{xx}}. \end{cases}$$

Решая системы (10) и (11) соответственно для случаев а) и б) находим значения T_i , T_j и T_k для случая а) и T_j и T_k для случая б). Потому что в случае б) $T_i=T_0$ -задана. При известных T_i , T_j и T_k пользуясь соотношением (2) строится поле распределения температуры по длине стержня. Кроме того, пользуясь найденными значениями T_i , T_j и T_k из таблицы-1 находим соответствующие значения α_i , α_j и α_k . Эти значения, подставляя в соотношение (5) построим функциональную связь между коэффициентом теплового расширения и температуры, т.е. $\alpha = \alpha(T(x))$. После чего, предположив, что один конец стержня свободен, находим удлинение стержня $\Delta \ell_T$ от поле распределения температуры с учетом взаимосвязи между коэффициентом теплового расширения и температуры, следующим образом [5]

$$(12) \quad \Delta \ell_T = \int_0^{\ell} \alpha(T(x)) \cdot T(x) dx$$

Также на свободный конец стержня, приложив сжимающую силу R , находим величину $\Delta \ell_R$ по соответствующему закону Гука [6]

$$\Delta \ell_R = \frac{R\ell}{EF}$$

(13)

Учитывая, что рассматриваемая задача является статически неопределимой, а также оба конца стержня жестко-закрепленные, то естественно

$$\Delta \ell_T + \Delta \ell_R = 0$$

(14)

Тогда пользуясь соотношениями (12) и (13) из (14) имеем

$$\frac{R\ell}{EF} + \int_0^{\ell} \alpha(T(x)) \cdot T(x) dx = 0 \quad \text{или отсюда получим выражение для}$$

определения величины сжимающего усилия

$$R = -\frac{EF}{\ell} \int_0^{\ell} \alpha(T(x)) \cdot T(x) dx$$

(15)

Тогда на основании закона Гука [6] находим значения термо-упругого напряжения

$$\sigma = \frac{R}{F}$$

(16)

Здесь следует отметить, что знаки R и σ всегда будут отрицательными, которые указывает, что они имеют сжимающий характер. Кроме того σ будет постоянной величиной в любом сечении рассматриваемого стержня. Потому что, площадь поперечного сечения стержня изначально является постоянной величиной.

В целях иллюстрации вышеуказанного вычислительного алгоритма и метода примем за исходные данные следующие величины:

$$\ell = 30 \text{ см}; \quad r = 1 \text{ см}; \quad F = \pi r^2; \quad q = -350 \frac{\text{BT}}{\text{см}^2}; \quad h = 10 \frac{\text{BT}}{\text{см}^2 \cdot ^\circ\text{C}}; \quad T_{oc} = 50^\circ\text{C}; \quad K_{xx} = 72 \frac{\text{BT}}{\text{см} \cdot ^\circ\text{C}};$$

$$E = 2,16 \times 10^6 \frac{\text{кГ}}{\text{см}^2}.$$

При этих исходных данных для случая а) получим $T_i = 230,83^\circ\text{C}$; $T_j = 157,92^\circ\text{C}$; $T_k = 85^\circ\text{C}$.

Тогда пользуясь таблицей-1, соответственно имеем, что

$$\alpha_i = 185 \times 10^{-7} \frac{1}{^\circ\text{C}}; \quad \alpha_j = 178 \times 10^{-7} \frac{1}{^\circ\text{C}}; \quad \alpha_k = 17 \times 10^{-6} \frac{1}{^\circ\text{C}}.$$

Согласно (2) поле распределения температуры и коэффициент теплового расширения по длине стержня имеют следующий вид

$$\begin{cases} T(x) = 230,83 \cdot \varphi_i(x) + 157,92 \cdot \varphi_j(x) + 85 \cdot \varphi_k(x), & 0 \leq x \leq \ell \\ \alpha(T(x)) = 185 \cdot 10^{-7} \varphi_i(x) + 178 \cdot 10^{-7} \varphi_j(x) + 17 \cdot 10^{-6} \varphi_k(x), & 0 \leq x \leq \ell \end{cases}$$

(17)

Далее подставляя последние в (12) вычислим удлинение рассматриваемого стержня $\Delta \ell_T = 0,085 \text{ см}$.

Теперь рассмотрим случай б), в этом случае $T_0 = T_i = 230,83^\circ\text{C}$ и решая соответствующую разрешающую систему (11) также получим, что $T_j = 157,92^\circ\text{C}$ и $T_k = 85^\circ\text{C}$.

Далее как в случае а): если бы мы приняли бы значение α при $T = 20^\circ\text{C}$, т.е. $\alpha = 16 \times 10^{-6} \frac{1}{^\circ\text{C}}$ и ее считать постоянной величиной, то в этом случае

$$\text{удлинение стержня } \Delta \ell_{T2} \text{ было бы } \Delta \ell_{T2} = \int_0^\ell \alpha T(x) dx = \alpha \int_0^\ell T(x) dx = 0,0758 \text{ см}.$$

В нашем рассматриваемом случае т.е. при учете зависимости между коэффициентом теплового расширения и температуры удлинение будет на 12,1% больше, чем при $\alpha = \text{const}$. Тогда в случаях а) и б) величина сжимающегося усилия R определяя по (15) находим, что

$$R = -\frac{EF}{\ell} \cdot \Delta \ell_T = -\frac{2,16 \cdot 10^6 \cdot \pi r^2}{\ell} \cdot \Delta \ell_T = -\frac{2160000 \times 3,14 \times 0,085}{30} = -19216,8 \text{ кГ}$$

Согласно (16) величина термоупругого напряжения будет

$$\sigma = \frac{R}{F} = -\frac{E \Delta \ell_T}{\ell} = -6120 \frac{\text{кГ}}{\text{см}^2} \text{ и имеет сжимающий характер. Если из}$$

таблицы-2 принять за допускаемое напряжение $[\sigma] = 125 \frac{\text{кГ}}{\text{мм}^2} = 12500 \frac{\text{кГ}}{\text{см}^2}$, то полученное напряжение почти в два раза меньше чем допускаемое.

Но если увеличить величину подведенного теплового потока на площади поперечного сечения левого конца стержня в два раза, т.е. если принять, что $q = -700 \frac{\text{Вт}}{\text{см}^2}$, то при принятых исходных данных значения

$$\Delta \ell_T, R \text{ и } \sigma \text{ будет больше, чем в случае } q = -350 \frac{\text{Вт}}{\text{см}^2} \text{ на } 1,7764 \text{ раза, т.е.}$$

$$\Delta \ell_T = 0,151 \text{ см}; R = -34138,1 \text{ кГ и } \sigma = -10872 \frac{\text{кГ}}{\text{см}^2}.$$

Даже в этом случае значение σ будет меньше, чем допускаемое напряжение у жаропрочного сплава из которого изготовлен рассматриваемый стержень.

Спиок литературы:

- 1 Химушин Ф.Ф. Жаропрочные стали и сплавы. 2-ое переработанное и дополненное издания. М., Металлургия, 1969г.-749с.
- 2 Беттеридж У. Жаропрочные сплавы типа Нимоник. М.: Металлургиздат, 1961г.-381с.
- 3 Сегерлинд Л. Применение метода конечных элементов. Изд-во Мир, М.: 1979г.-392с.
- 4 Зенкеевич О. Метод конечных элементов в технике. М.: Мир, 1975г.-541с.
- 5 Писаренко Г.С. и др. Соппротивление материалов. "Вища Школа", Киев, 1973г.- 672 с.
- 6 Тимошенко С.П., Гудьяр ДЖ.Н. Теория упругости. Из-во «Наука», М.: 1975г.-575с.

Аңдатпа

Жалпы жылу энергиясы мен серпiмдi деформацияның энергиясын азайту үшiн энергетикалық принциптерге негiзделген квадраттық элементтiң үш тораптардың негiзiнде математикалық модель, есептеу алгоритмi және екi ұшы қысылған серiппенiң көлденең қимасының жылу кернеулiгi деформацияланған күйiн сандық әдiспен есептелген, қажет жағдайында iшiнара жылудан оқшаулану, жылу ағыны мен жылу алмасу процессi зерттелдi.

Негiзгi сөздер: математикалық модельдеу, серiппе, жылу өткiзгiш, жылу ағыны, температура.

Abstract

On the basis of energy principles, a mathematical model, a computational algorithm and a method with the help of which the thermo-stress-strain state of a rod of a constant cross-section fixed by two ends has been numerically investigated in a combination of the application of a quadratic finite element and three nodes, based on minimizing the total thermal and potential energy of elastic deformation the dependence of the presence of partial heat insulation, heat flow and heat exchange.

Key words: mathematical modeling, rod, thermal conductivity, heat flow, temperature.

Д.Джумамухамбетов, Н.Г.Садыкова

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

Dzhumamuhambetov@inbox.ru, nurgul.sadykova.95@bk.ru

НАНОТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ТЕХНИКАДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақалада нанотехнологияны пайдаланудың болашағы, нанотехнология және наножүйелер туралы негізгі түсініктер қарастырылған және наноматериалдар дамуының басым бағыттары мен жетістіктеріне қатысты өзекті мәселелер талқыланды. Қазіргі таңда нанотехнологиялар үлкен сұранысқа ие болып отырған салалар қарастырылған. Нанотехнологиялардың көмегімен заманауи есептеуіш машиналар мен өндірістік технологиялардың өндіріліп жатқаны көрсетілген. Нанотехнологияның әр ғылым саласындағы маңызды рөлі және оның жетістіктері нақтыланған.

Негізгі сөздер: нанотехнология, нанохимия, нанороботтар, жаңа нанотехнологиялық әдістер, нанотүтіктер, фуллерен, нанөөлшемдер.

Қазіргі кезде, нанотехнологиялық зерттеулермен дүниежүзінде 1600-ден астам ғылыми-техникалық компаниялар мен фирмалар, зертханалар мен орталықтар айналыса, олардың 28% АҚШ-та, 24% Жапонияда, 10% Ұлыбританияда, 9% Германияда, 5%, ал Ресей 14% құрайды. Осылардың ішінде қазақстандық ғалымдар еңбектерінің еңбегі аздығы бізді қынжылтады, жігерлендіреді, сонымен қатар үміттендіреді [1]. Нанотехнология деген сөзді өзіміздің қазақ тілінде түсіндіретін болсақ, «кішкентай өлшемді технология» дегенді білдіреді. Бұл жерде «нано» сөзі миллиардтың бір бөлшегі деген ұғымды білдіріп, басқа физикалық қасиеттерге ие болады. Міне осы заңдылық арқылы, яғни материяның бір күйден екіншісіне өту кезіндегі өзгерістер арқылы өмірге, бұрын ешкімге белгісіз басқа жаңа технология еніп жатыр. Қазіргі заманауи «сандық» технологиямен үйлесімді жұмыс істейтін электронды құрылғылар – осы нанотехнологияның жемістері десек қателеспейміз.

Нанотехнологиялар мен наноматериалдар әлемдегі барлық дамыған мемлекеттерде адамзат қызметінің маңызды салаларында, атап айтқанда: өнеркәсіп, ақпарат саласы, радиоэлектроника, энергетика, көлік тасымалы, биотехнология, медицинада қолданылуда. Олай болса, біздің ойымызша, нанотехнология ілімінің саласын дамыту арқылы генетика, медицина, машина жасау, электроника, өндіріске арналған жаңа материалдар алу, техника мен өндірістің барлық түрлерін жаңа сапа деңгейіне көтеру

мәселелерін толығымен шешуге болады. «Нанотехнология» терминін қолданысқа алғаш рет 1974 жылы жапон физигі Норио Танигути енгізген [2]. Нанотехнологиямен айналысатын ғалымдардың бүгінде айқындап алған міндеттеріне:

- біріншіден, атомдарды өз қалауымызша орналастырып, ерекше қасиетке ие материалдар жасау;
- екіншіден, көлемдері белгілі, белсенді атомдар мен молекулалардан тұратын электрондық сызбанұсқалар өндірісін ұйымдастыру;
- үшіншіден, көлемі молекулаға тең механизмдер мен роботтар жасау.

XXI ғасыр ақпаратты технология мен биотехнологиядамуымен қатар нанотехнология ілімінің даму технологиясы болмақ. Нанотехнология әдісінде заттардың мөлшері 1-100 нм бөлігіндей кішкентай бөлшектермен ісінеді. Бір нанометр метрдің миллиардтай бөлігі ($1 \text{ нм} = 10^{-9} \text{ м}$). Осындай өлшемді заттарды табиғатта кездеспейтін абсолютты жаңа қасиеттер, энергияның, массаның, зарядтың дұрыс таралуына байланысты пайда болады екен деген болжам бар. Осыған байланысты нано біздің болжамымыз бойынша үш бағытта дамығаны байқалады:

- элементтері бірнеше атомдардан тұратын электронды сызбанұсқалар дайындау;

- молекула көлеміндей наномашина, робот немесе механизм жасау;

- атомдардан және молекулалардан тұтынулық қажеттілікке бұйымдар дайындау. Осындай бағытта наноэлектроникаға, нанобиотехнология, молекулалы электроникаға, наноэлектромеханика, наноэнергетикаға, оптоэлектроникаға жаңа функционалды конструкциялы наноматериалдар, компьютерлі технологияға, экологияға, аэроавтикаға және басқада адамзат өміріне қажетті материалдар алу процесіне арналған[3].

Бүгінгі таңда нанотехнологияның дамуы мынандай негіздерге әсерін тигізеді: өте төзімді нанокристалды және аморфты материалдар алу; отқа төзімді полимерлер негізінде нанокомпозиттер синтездеу; наноэлектроникаға, наноплектоникаға, жартылай өткізгішті транзистерлер, лазерлерге, фотодетекторларға, күн сәулесінен энергия алу элементтеріне, жұқа қабыршақты гетероқұрылымды микроэлектроника компоненттеріне, жұмсақ магнитті және қатты магнитті материалдар алу үшін; телекоммуникацияға, ақпараттық және есептеу технологиясына, суперкомпьютер құрылымына, молекулалы электронды сызбанұсқаларға, наномеханика молекулярлы моторлар немесе наномоторлар, нанороботтан нанохимия және катализ, оның ішінде жану процесін зерттеу, зат беттерін бүркелеу, электрохимия нанотүтіккі материалдар, әсіресе, мұнай өңдеу өндірісіне, фильтрлер авиацияға, космосқа, жану элементтеріне, электрлі аккумуляторлар және басқа да электр көзін алу үшін, фармацевтиканың дамуына, ағзаға дәрумендерді тасымалдау, биополимерлер, биологиялық талшықтарды қалпына келтіру процесінде, клиникалық және медициналық диагностика әдістерінде, жасанды сүйек тірі органдарды тасымалдау кезінде, биомеханикада, геномикада, биоинформатика салаларында қолданыс

табуда. Бүгінгі таңда дүниежүзі бойынша 50 елде нанотехнология әдісімен айналысуда [4].

Осы уақытта практикалық нанотехнологияның белгілі барлық жетістіктері қолданыстағы жіктелуіне сәйкес үш топқа бөлінеді: инкрементті, эволюциялық және радикалды. Инкрементті нанотехнология қазіргі наноқұрылымдар, сондай-ақ арнайы әсерлер мен феноменге атомдық және мезодеңгейлер арасындағы өту облысына тән қолданыстағы классикалық материалдарды едәуір жетілдіру мақсатында өнеркәсіптік қолдануды білдіреді. Әр түрлі қасиеттері бар композитті конструкциялық, қорғаныш өздік тазалынатын жабындылар, автохимияпрепараттары және кейбір басқа да материалдарды алу саласында инкрементті нанотехнология кеңінен дамуына ие. Мысал ретінде нанотехнологияны тұрмыста қолданылатын көп функционалды қасиеті бар "ақылды" бет жасайтын полирольді келтіруге болады. Ол тиімді қорғауды, қалпына келтіру және түсті жылтырлақ-бояу жабындарының қамтамасыз ететін бразилия карнаубы және синтетикалық балауыздан, силикон және абразивті емес наноалмаздан бірегей комбинацияны білдіреді. Жауһары ұялы құрылымды полироль қабықшаларын жоғары беріктігі, төзімтал, беттік адгезиясымен, фотохимиялық және химиялық тұрақтылығымен, қосымша жарқыл өздігімен тазару бетінің пайдалану кезінде наноөлшемді алмаздар мүмкіндік алу жасайды. Автомобильді күрделі ауа райы мен климаттық жағдайларында пайдалану кезінде, мысалы, ылғалды және жаңбырлы ауа райында, қазақстанда бұл көрсеткіш бойынша лас жолда, сондай-ақ ыстық күні лак-бояу жабындыны жылу және ультракүлгін сәуледен қорғау үшін полироль тиімді.

Эволюциялық нанотехнология наномеханизмдермен байланысты. К.Э. Дрекслер идеясы бойынша әмбебап молекулалық роботтарды өздік жинау әдістерімен кез келген объектілерді (соның ішінде өзіне ұқсас) қолда бар молекулалар, фуллерен, нанотүтікшелер және басқа да ұқсас құрылымдармен қайтадан жаңғыртылуы мүмкін [5].

1-3 суреттерде молекулалық динамика әдістерімен есептелген және нанокөпестерден жиналған қарапайымнан өте күрделіге дейін механикалық конструкциялардың мысалы келтірілген.

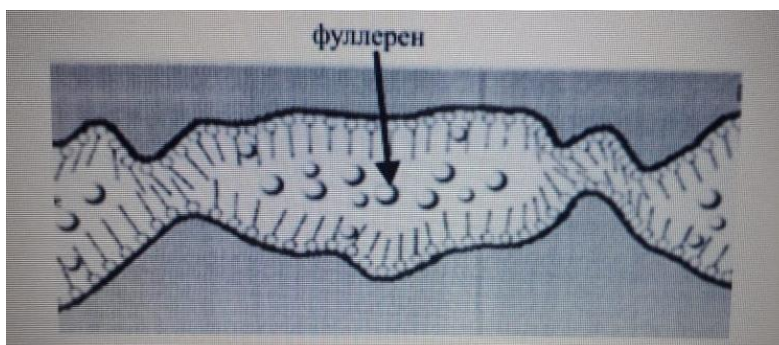
Сурет 1. Қарапайым тісті берілістер Сурет 2. Подшипниктердің құралмалы бірліктері

Сурет 3. Наноманипулятор конструкцияларын жинау

Үйкеліс шығындары нөлге жақын болып табылатын микроскопиялық «мойынтіректерді» жапондық ғалымдар құрды. Осы бағытта қол жеткізген ең үлкен прогресс. «Мәңгі» мини мойынтіректер материалы ретінде

синтетикалық молекулалар - фуллерен болды. Бұл жағдайда олар 60 көміртегі атомдарынан тұратын біргетұрақты бесбұрыш және алтыбұрыш түрінде ұйымдастырылған торды құрайды. Бұл айналмалы «шарлар» күрделі технологиялық процестен кейін графиттен жасалған екі ұзарту пластиналар қатарына қойылған. Тозбайтын мойынтіректің жұмыс істеу принципі қарапайым схемасы 4-суретте көрсетілген.

Сурет 4. Фуллерен механизмнің схемасы.

Радикалды нанотехнология – бұл нанороботтар. Олар қоршаған ортада тасымалдауға және борттық жүйесімен жабдықталған қабілетті болуы мүмкін [6]. Диагностикалау және емдеу аурулары, соның ішінде қартаюымен күрес, тапсырыс бойынша адам ағзасынқайтақұру, дайындалған өте берікті конструкциялардан "Жер – орбита"лифтке дейін нанороботтарды пайдалана алады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Нанотехнологии - основа инноваций XXI века // Наука и высшая школа Казахстана. 2006. 7. – С. 4-5.
- 2 Третьяков Ю. Д. Проблема развития нанотехнологий в России и за рубежом <http://nanometer.ru/2006/11/17/5819225/html/>.
- 3 Пустовалов В. К. Нанотехнологии: состояние, проблемы, перспективы // Новости науки и технологий. 2006. 1 (4). – С. 186- 192.
- 4 Тодорова Н. Нанотехнологии - прорыв в будущее // Казахстанская правда, 1 августа 2007.
- 5 Деффейс К. Удивительные наноструктуры / К. Деффейс, С. Деффейс; редЛ.Н.Патрикеев. - М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. - 206 с.: ил.
- 6 Дьячков, П. Н. Электронные свойства и применение нанотрубок / М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. - 488 с.: ил.

Аннотация

В статье рассмотрены применение нанотехнологий в технике. Даны основные понятия нанотехнологии и наносистем, обсуждены основные

направления и достижения нанотехнологии. Рассмотрены области широкого спроса нанотехнологий в настоящее время. Показаны технологии производства и современных ЭВМ с помощью нанотехнологий. Уточнена важная роль и достижения нанотехнологии в области науки.

Ключевые слова: нанотехнология, нанохимия, нанороботы, новые нанотехнологические методы, нанотрубки, фуллерен, наноизмерения.

Abstract

In the article considered application of nanotechnologies in a technique. The basic concepts of nanotechnology and nanosystems are given, basic directions and achievements of nanotechnology are discussed. The areas of wide demand of nanotechnologies are considered presently. Shown technology of production and modern COMPUTERS by means of nanotechnologies. An important role and achievements of nanotechnology are specified in area of science.

Key words: nanotechnology, nanochemistry, nanorobots, new nanotechnological methods, nanotubes, fullerene, nano-measurements.

МРНТИ 27.41.15

А.Д.Сариев, А.С.Сайлаубаева, А.Куспан, Ж.Н.Хазтурганова

Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова
г. Атырау, Республика Казахстан

s.akbota96@mail.ru

СВОЙСТВА РЕШЕНИЙ НЕСТАЦИОНАРНОГО УРАВНЕНИЯ ПЕРЕНОСА ДЛЯ ОБРАТНЫХ ЗАДАЧ

Аннотация

Обратные задачи для дифференциальных уравнений являются одним из актуальнейших проблем современной математики. Общие постановки обратных задач во многих случаях являются условно – корректными.

В настоящей работе изучаются вопросы о корректности некоторых обратных задач для нестационарного уравнения переноса, рассматриваемого в многозонной области.

Ключевые слова: Уравнение переноса, прямые и обратные задачи, нестационарные уравнение, многозонная область, пространства кусочно – постоянных функции, корректность решения.

Обратные задачи для дифференциальных уравнений являются одним из актуальнейших проблем современной математики. Общие постановки обратных задач во многих случаях являются условно – корректными.

В настоящей работе изучаются вопросы о корректности некоторых обратных задач для нестационарного уравнения переноса, рассматриваемого в многозонной области.

Уравнение переноса рассмотрено при следующих предположениях /1-4/:

- 1) все частицы имеют одинаковые по модулю скорости,
- 2) поток частиц из вакуума на внешнюю границу отсутствует,
- 3) индикатриса рассеяния $\bar{\Theta}(\bar{r}, \bar{\omega}, \bar{\omega}^1)$ представлена в виде $\bar{\Theta}(\bar{r}, \bar{\omega}, \bar{\omega}^1) = (4\pi)^{-1} \delta_3(\bar{r}) g(\mu_0)$, где μ_0 - косинус угла между направлениями $\bar{\omega}$ и $\bar{\omega}^1$, т.е. $\mu_0 = (\bar{\omega}, \bar{\omega}^1)$.

При этих предположениях уравнение переноса имеет вид

$$\frac{du}{dt} + Lu = Su + f \quad (1)$$

здесь $\{U, \delta\}$ - функция распределения частиц, $f = f(t, \bar{r}, \bar{\omega})$ - функция источника, $\delta = \delta(\bar{r})$, $\delta = \delta_3(\bar{r})$ - макроскопические сечения, характеризующие свойства среды $(\delta_3(\bar{r}), \delta(\bar{r}))$ - коэффициенты рассеяния и ослабления, $\bar{r}$ - пространственные координаты, $\bar{\omega} = (\xi, \eta, \zeta)$ - точки единичной сферы Ω со сферическими координатами:

$$\xi = \sin \theta \cos \varphi, \quad \eta = \sin \theta \sin \varphi, \quad \zeta = \cos \theta,$$

$$Lu(t, \bar{r}, \bar{\omega}) = [(\bar{\omega}, \bar{v}) + \delta(\bar{r})] u(t, \bar{r}, \bar{\omega}),$$

$$Su(t, \bar{r}, \bar{\omega}) = \frac{\delta_s(\bar{r})}{4\pi} \int_{\Omega} g(\mu_0) u(t, \bar{r}, \bar{\omega}^1) d\bar{\omega}^1.$$

Уравнение (1) будем рассматривать в многозонной области G .

Обозначим $\partial G = \bigcup_{j=1}^J \partial G_j$, а через ∂G обозначим границу множества $\bar{G}$,

т.е. внешнюю границу многозонной области G .

В работе изучены обратные задачи состоящие в одновременном определении функции U и коэффициента рассеяния $\delta_\zeta(\bar{r})$, либо коэффициента ослабления $\delta(\bar{r})$, из условий прямой задачи: т.е. уравнения (1), начального условия

$$U(0, \bar{r}, \bar{\omega}) = \Phi(\bar{r}, \bar{\omega}), \quad (\bar{r}, \bar{\omega}) \in G \times \Omega, \quad (2)$$

краевых условий на внешней границе

$$U(t, \bar{r}', \bar{\omega}) = 0; \quad t \geq 0, \quad \bar{r}' \in \partial G; \quad (\bar{n}_{\bar{r}'}, \bar{\omega}) < 0 \quad (3)$$

на границе раздела зон

$$\begin{cases} \lim_{\tau \rightarrow t_i^*} U(\tau, \bar{r} - \bar{w}(t - \tau), \bar{w}) = \lim_{\tau \rightarrow t_i^*} U(\tau \bar{r} - \bar{w}(t - \tau), \bar{w}), \\ \tau \rightarrow t_i^*(t, \bar{r}, \bar{w}) + 0 \quad \quad \quad \tau \rightarrow t_i^*(t, \bar{r}, \bar{w}) - 0 \\ i = 2, M \end{cases} \quad (4)$$

и при некоторых дополнительных ограничениях, называемыми условиями переопределения.

Определение 1. /1-4/ Решением прямой задачи (1) - (4) назовем функц $U(\tau, \bar{r} - \bar{w}(t - \tau), \bar{w})$, которая для всех $t \in (0, T]$, $\bar{r} \in G = \bigcup_{j=1}^J G_j$, $\bar{w} \in \Omega$, $\tau \leq t$ удовлетворяет условия:

1) непрерывна по τ на отрезках $[t_k^*, t_{k+1}^*]$, $[t_M^*, t]$ и непрерывно дифференцируема по τ на интервалах (t_k^*, t_{k+1}^*) , (t_M^*, t) , $k = \overline{1, M-1}$;

2) допускает существование интеграла столкновений

$N(t, \bar{r}, \bar{w}) = \frac{\delta_s(\bar{r})}{4\pi} \int_{\Omega} g(\mu_0) U(t, \bar{r}, \bar{w}^{-1}) d\bar{w}^{-1}$ принадлежащее классу функций $C(\tilde{\Pi} \times \Omega)$

3) в каждом из интервалов (t_k^*, t_{k+1}^*) , (t_M^*, t) , $k = \overline{1, M-1}$ удовлетворять уравнению

$$\begin{aligned} \frac{d}{d\tau} U(\tau, \bar{r} - \bar{w}(t - \tau), \bar{w}) + \delta(\bar{r} - \bar{w}(t - \tau)) U(\tau \bar{r} - \bar{w}(t - \tau), \bar{w}) = \\ = N(\tau \bar{r} - \bar{w}(t - \tau), \bar{w}) + \varphi(\tau \bar{r} - \bar{w}(t - \tau), \bar{w}) \end{aligned} \quad (5)$$

4) при $\tau = t_i^*$, $i = \overline{1, M}$ удовлетворять краевым условиям (2) -(4).

Так как коэффициент ослабления δ состоит из суммы коэффициентов рассеяния δ_s и поглощения δ_c ($\delta_s \geq 0$, $\delta_c \geq 0$), то при решении упомянутых выше обратных задач естественно требовать неизвестный коэффициент удовлетворял неравенством:

$$0 \leq \delta_s(\bar{r}) \leq \delta(\bar{r}) \quad (6)$$

Во многих важных практических задач эти коэффициенты является кусочно-постоянными.

Определение 2. Пару $\{U, \delta\}$ ($\{U, \delta_s\}$) назовем решением некоторой обратной задачи из класса R , если коэффициент ослабления δ (рассеяния δ_s) кусочно-постоянной, функция U - является решением прямой задачей (1) - (4) с коэффициентом ослабления (рассеяния) равным $\delta(\delta_s)$, удовлетворяет соответствующим дополнительным условиям и выполнены неравенства (6).

Пусть $Ш(\vec{r}, t)$ - шар с центром в точке $Ш(\vec{r}, t)$ радиуса t . Введем следующие понятия.

Интегрируя уравнение (5) по переменной τ от t_1^* до t с учетом начального и граничных условий (2)-(4), имеем

$$u = P\Phi + R(N + f) \quad (7)$$

где операторы P и R определены формулами

$$\Phi(t, \vec{r}, \vec{\omega}) = \begin{cases} 0, & \vec{r} - \vec{\omega}t \notin \bar{G} \\ \begin{aligned} & - \int_0^t \sigma(\vec{r} - \vec{\omega}(t - \tau)) d\tau \\ & \Phi(\vec{r} - \vec{\omega}t, \vec{\omega}) e^{-\int_0^t \sigma(\vec{r} - \vec{\omega}(t - \tau)) d\tau} \end{aligned} & \vec{r} - \vec{\omega}t \in \bar{G} \end{cases}$$

$$Rf(t, \vec{r}, \vec{\omega}) = \int_{t_1^*(t, \vec{r}, \vec{\omega})}^t f(\tau, \vec{r} - \vec{\omega}(t - \tau), \vec{\omega}) e^{-\int_0^t \sigma(\vec{r} - \vec{\omega}(t - \tau)) d\tau} d\tau.$$

Действуя на уравнение (7) оператором S , для интеграла столкновений N получаем

$$N = KN + Kf + B\Phi \quad (8)$$

где $K = SR$, $B = SP$.

Рассматривая интеграл как кратный, используя теорему Фубини, а затем замену переменных интегрирования $\vec{r}' = \vec{r} - \vec{\omega}'(t - \tau)$ учитывая, что при $\tau = t_1^*(t, \vec{r}, \vec{\omega}')$ точка $\vec{r}$ лежит либо на внешней границе области G , либо на границе шара $Ш(\vec{r}, t)$ с центром $\vec{r}$ радиуса t , с помощью известной техники [1-4] приходим к равенству

$$K \int(t, \vec{r}, \vec{\omega}) = \int_{G \cap Ш(\vec{r}, t)} K(\vec{r}, \vec{r}', \mu'_0) f(t - |\vec{r} - \vec{r}'|, \vec{r}', \vec{\omega}') d\vec{r}'$$

где

$$K(\vec{r}, \vec{r}', \mu'_0) = \frac{\delta_s(\vec{r}) g(\mu'_0)}{4\pi |\vec{r} - \vec{r}'|} \exp \left\{ -|\vec{r} - \vec{r}'| \int_0^1 \delta(\alpha \vec{r} + (1 - \alpha) \vec{r}') d\alpha \right\},$$

$$\vec{\omega}' = \frac{\vec{r} - \vec{r}'}{|\vec{r} - \vec{r}'|}, \quad \mu'_0 = (\vec{\omega}, \vec{\omega}')$$

Легко видеть, что

$$B\Phi(t, \vec{r}, \vec{\omega}) = \frac{\delta_s(\vec{r})}{4\pi} \int_{\Omega(\vec{r}, t)} g(\mu_0) \Phi(\vec{r} - \vec{\omega}'t, \vec{\omega}') e^{-\int_0^t \delta(\vec{r} - \vec{\omega}'\tau) d\tau} d\vec{\omega}'$$

где $\mu_0 = (\vec{\omega}, \vec{\omega}')$,

$$\Omega(\vec{r}, t) = \left\{ \vec{\omega} \in \Omega; \vec{r} - \vec{\omega}t \in \bar{G} \setminus \partial \bar{G} \right\},$$

$$\Omega_j(\vec{r}, t) = \{\vec{\omega} \in \Omega; \vec{r} - \vec{\omega}t \in G_j\}, \quad j = \overline{1, J}.$$

Теорема 1. Пусть выполнены условия $C_0^{\delta_s}, C_0^{\delta}, C_0^g$ и $\Phi \in C(\overline{G} \times \Omega)$, $f \in C(\overline{\Pi} \times \Omega)$, тогда существует единственное классическое решение задачи (1) – (4).

Лемма 1. Пусть выполнены условия $C_\alpha^{\delta_s}, C_\alpha^{\delta}, C_{o,o}^\gamma$, тогда оператор В действует из $C^{\alpha,0}(\vec{G} \times \Lambda)$ в $C^{\alpha,0}(\tilde{\Pi} \times \Lambda)$ при $0 \leq \alpha < 1$ и в $Z(\tilde{\Pi}; C(\Lambda))$ при $\alpha = 1$.

Лемма 2. Если, кроме условий $C_\alpha^{\delta_s}, C_\alpha^{\delta}, C_{o,o}^\gamma$, выполнены условия согласования А, то оператор В действует из $C^{\alpha,0}(\vec{G} \times \Lambda)$ в $C^{\alpha,0}(\overline{\Pi} \times \Lambda)$ при $0 \leq \alpha < 1$ и в $Z(\overline{\Pi}; C(\Lambda))$ при $\alpha = 1$.

Лемма 3. Пусть выполнены условия $C_\alpha^{\delta_s}, C_\alpha^{\delta}, C_{o,o}^\gamma$, тогда оператор К переводит $C^{\alpha,0}(\tilde{\Pi} \times \Lambda)$, $C^{\alpha,0}(\overline{\Pi} \times \Lambda)$, $C^{\alpha,0}([0, T] \times \overline{m})$ в $C^{\alpha,0}(\overline{\Pi} \times \Lambda)$ при $0 \leq \alpha < 1$ и классы функций $Z(\tilde{\Pi}; C(\Lambda))$, $Z(\overline{\Pi}; C(\Lambda))$ в $Z(\overline{\Pi}; C(\Lambda))$ причём справедливо неравенство

$$\|K\|_{C(\overline{\Pi} \times I) \rightarrow C(\overline{\Pi} \times I)} \leq \beta < 1 \quad (9)$$

В силу лемм 1-3 и используя технику доказательства теоремы 1., нетрудно видеть, что верна

Теорема 2. Пусть выполнены условия $C_0^{\delta_s}, C_0^{\delta}, C_{0,0}^\gamma$ и $\Phi \in C(\overline{G} \times \Lambda)$, $f \in C(\overline{\Pi} \times \Lambda)$, тогда существует единственное классическое решение задачи (1) – (4).

Abstract

Inverse problems for differential equations are one of the most urgent problems of modern mathematics. In many cases, the general statements of inverse problems are conditionally correct.

In this paper, we study questions on the correctness of some inverse problems for a nonstationary transport equation considered in a multi-band domain.

Key words: Transport equation, direct and inverse problems, non-stationary equation, multi-band domain, piecewise-constant function spaces, solution correctness.

Список литературы:

1 Аниконов Д. С. Об обратных задачах для уравнения переноса. // Дифференц. уравнения, т. 10, №1, 1974, с.7-17.

2 Гермогенова Т. А. Локальные свойства решения уравнения переноса. – М.: Наука, 1986. –272 с.

3 Султангазин У. М. Методы сферических гармоник и дискретных ординат в задачах кинетической теории переноса. –Алма-Ата: Наука, 1979. – 269 с.

4 Сариев А. Д. Глобальная теорема об устойчивости решения обратных задач нестационарного уравнения переноса. //Доклады АН РК, №1, 2001г.

¹А.К.Зулхарнаев, Н.А.Карабасова, А.С.Буканова

¹Уфимский государственный нефтяной технический университет,
Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова

г. Атырау, Республика Казахстан

abat_94.kz@mail.ru, nagima@inbox.ru, bukanova66@mail.ru

АРОМАТИЧЕСКИЕ УГЛЕВОДОРОДЫ АТЫРАУСКОГО НПЗ – ПЕРСПЕКТИВНОЕ СЫРЬЕ НЕФТЕХИМИЧЕСКОГО СИНТЕЗА

Ароматические углеводороды (бензол, толуол, ксилолы, этилбензол) представляют собой важнейший вид сырья для промышленности тяжелого органического синтеза, а также используются как полупродукты органического синтеза, относятся к базовым химикатам, и служат сырьем в производстве пластмасс, синтетических волокон, моющих средств и других товаров технического и потребительского назначения [1].

Комплекс по производству ароматических соединений (углеводородов) - это совокупность технологических установок, которые используются для преобразования нефтяных бензиновых фракций и пиробензина в основные промежуточные продукты нефтехимии: бензол, толуол и ксилол (БТК). Бензол - это универсальный нефтехимический строительный блок, применяемый для получения более 250 различных продуктов. Наиболее важными производными бензола являются этилбензол, кумол и циклогексан, которые представлены на рисунке 1. [2].

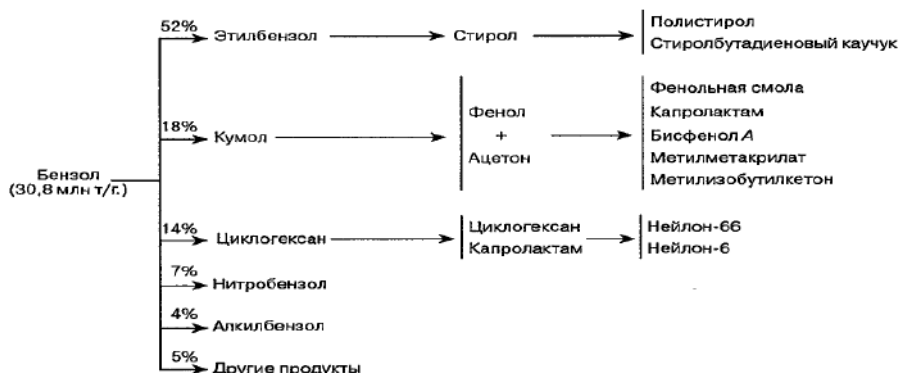

Рисунок 1 - Мировое потребление бензола

Ксилолы, известные также под названием *суммарные ксилолы*, содержат четыре различных ароматических изомера C_8 : пара-, орто-, метаксиллол и этилбензол. Небольшие количества суммарных ксилолов применяются в качестве растворителей, но большая их часть подвергается в комплексе дальнейшей переработке для выделения одного или более отдельных изомеров [1].

Важнейшим ароматическим изомером C_8 , является п-ксилол, используемый почти исключительно для производства полиэфирных волокон, смол и пленок. Продукты суммарных ксилолов показаны на рисунке 2.

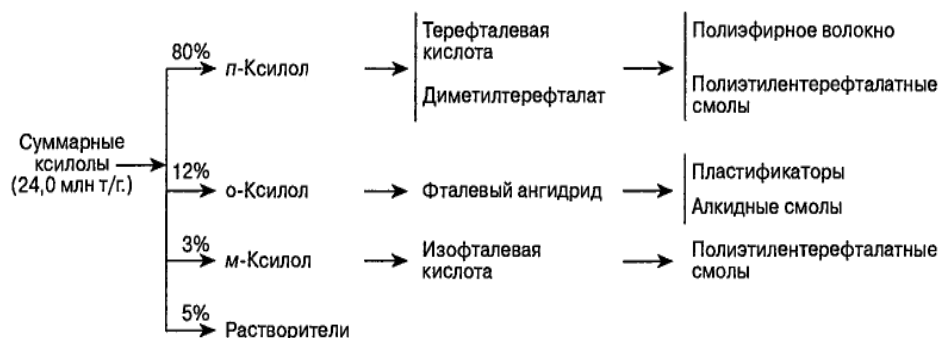

Рисунок 2 - Мировое потребление ксилолов

В последние годы рост производства полиэфирных волокон как синтетических заменителей хлопка составил от 5 до 6% в год. Рост производства смол, в связи с появлением полиэтиленовых (полиэтилентерефталатных) контейнеров, составляет от 10 до 15% в год. Заметим, что важным побочным продуктом производства п-ксилола, в зависимости от применяемой технологии, может являться бензол. Небольшое количество толуола используется для получения растворителей и производных соединений, но его большая часть идет на производство бензола и ксилолов. Тoluол становится всё более важным при получении ксилолов путем диспропорционирования и трансалкилирования ароматическими углеводородами C_9 .

В настоящее время ежегодно выпускаются около 90 млн. т БТК. Ожидается рост спроса на бензол почти на 4 % в год в связи с тем, что рынок конечных продуктов, таких как полистирол, поликарбонаты, фенольные смолы и нейлон, быстро развивается. Спрос на ксилолы зависит от роста спроса на параксиллол, важнейшим по количеству изомером. Ожидается, что потребность в данном изомере будет расти на более 5 % в год. Параксиллол почти исключительно используется для производства полиэфира на базе очищенной терефталевой кислоты. На рисунке 3 представлена блок-схема производства технической терефталевой кислоты.

Рисунок 3 - Блок-схема производства технической терефталевой кислоты

На Атырауском НПЗ китайская компания "Sinopec Engineering" построила комплекс по производству ароматических углеводородов, в который вошла установка выделения параксилола, установка изомеризации ксилолов, установка трансалкилирования толуола, объекты общезаводского хозяйства [3].

Выход на проектную мощность КПА обеспечит соответствие качества автомобильного бензина требованиям Евростандарта за счет снижения содержания сернистых соединений, ароматических углеводородов и бензола; создание в Казахстане первого нефтехимического производства по выпуску бензола и параксилола; уменьшение вредного воздействия на окружающую среду за счет сокращения выбросов загрязняющих веществ в атмосферу (оксида углерода и азот) и применения современных технологий и технологического оборудования.

На практике наиболее широко используются бензол и его первые гомологи. Это определяется, прежде всего, их большей доступностью и хорошо отработанной технологией получения и переработки.

Широкое развитие производства высокооктановых бензинов каталитическим риформингом позволяет легко увеличивать масштабы производства бензола и его гомологов. Производные заданной структуры относительно просто получать из бензольных углеводородов.

Теоретически предлагается из параксилола, получаемого в условиях Атырауского НПЗ, наладить производство терефталевой кислоты. Терефталевая кислота (1,4-бензолдикарбоновая кислота) с общей формулой $C_6H_4(COOH)_2$, кристаллическое вещество с температурой возгонки $300^{\circ}C$, малорастворимая в воде и органических жидкостях [4].

Терефталевая кислота предназначена для производства полиэфирного волокна-полиэтилентерефталата (ПЭТФ). ПЭТФ, известный под названиями лавсан (Россия), терилен (Англия), дакрон (США), получают по реакции

поликонденсации терефталевой кислоты или ее метилового эфира с этиленгликолем.

Промышленная переработка смеси нефти на АНПЗ осуществляется сложной многоступенчатой физической и химической переработке на отдельных или комбинированных технологических установках, предназначенных для получения широкого ассортимента нефтепродуктов[3].

Фракцию 80-180°C направляют на комплекс по производству ароматических углеводородов, с получением бензола и параксилола. Основные продукты бензол является одним из основных химических веществ, используют для синтеза других продуктов: фенола, ацетона, анилина, ароматических азотсодержащих соединений, различных растворителей. Предлагаем нефтяной параксилон высшей очистки использовать для синтеза диметилтерефталата и терефталевой кислоты, применяемых для получения полиэфирных волокон, которые затем можно направить на производство пластиковых пленок, бутылок и термопластиков.

Ниже приведены материальные балансы существующего производства и установки, предлагаемой для внедрения.

Таблица 1 - Материальный баланс производства ароматических углеводородов

Наименование потоков	%	Часовая произв. кг/ч	Суточная произв. т/сут	Годовая произв. т/год
1	2	3	4	5
Взято:				
Гидроочищенная тяжелая нефтя с КУ ГБД	67,8	83101,7	1994,4	678110
Гидроочищенная тяжелая нефтя (поставка со стороны)	32,2	39447,3	946,7	321890
Итого:	100,0	122549	2941,1	1000000
Получено:				
Рафинат	14,9	18259,8	438,2	149000
Бензол	13,3	16299	391,2	133000
Параксилон	49,6	60784,3	1458,8	496000
Тяжелая ароматика	4,3	5269,6	126,5	43000
Водородосодержащий газ	8,85	10845,6	260,3	88500
Сухой газ (топливный)	5,98	7328,4	175,9	59800
Пропан-бутановая фракция	2,57	3149,5	75,6	25700
Потери	0,5	612,7	14,7	5000
Итого:	100,0	122549	2941,1	1000000

Таблица 2 - Материальный баланс установки производства терефталевой кислоты

Наименование потоков	%	Часовая произв. кг/ч	Суточная произв. т/сут	Годовая произв. т/год
Взято:				
Параксилон	9,3	60784,3	1458,8	496000
Уксусная кислота	46,5	303922	7294	2479999,8
Воздух	42	274510	6588,2	2240000
Обессоленная вода	2,2	14379	345,1	117333
Итого:	100	653595	15686,3	5333333
Получено:				
ТФК техническая	14,4	94117,6	2258,8	768000
Очищенный газ	33,6	219608	5270,6	1792000
Регенерированная уксусная кислота	46,4	303268	7278,4	2474667
Реакционная вода	3,1	20261,4	486,3	165333
Сточные воды	2,3	15032,7	360,8	122667
Параксилон	0,1	653,6	15,7	5333
Отходы	0,1	653,6	15,7	5333
Итого:	100,0	653595	15686,3	5333333

Оценка технико-экономической целесообразности проектной установки показала, что при увеличении мощности производства, прибыль увеличивается на 687740000 тенге. Годовой экономический эффект составляет 13801518332160 тенге. При этом себестоимость товарной продукции уменьшается на 84695 тенге, а рентабельность возрастает на 122%. Срок окупаемости производства 1 год 2 месяца [5].

Из анализа полученных экономических показателей следует, что увеличение мощности производства технической терефталевой кислоты производится за счет увеличения количества подаваемого сырья – *п*-ксилола и позволяет расширить ассортимент получения нефтехимической продукции.

Список литературы:

- 1 Сулимов А.Д. Производство ароматических углеводородов из нефтяного сырья. М., Химия, 1975 г.
- 2 Гайле А.А., Сомов В.Е., Варшавский О.М. «Ароматические углеводороды: Выделение, применение, рынок»: Справочник. - СПб.: Химиздат, 2000 г.
- 3 Стратегия развития Атырауского НПЗ на 2010-2014 гг.
- 4 Зык Н.В., Белоглазкина Е.К. «Ароматичность и ароматические углеводороды» М.: «КолосС», 2005 г.

5 «Экономика производства ароматических углеводородов», А. Н. Давыдов, В. Л. Клименко, М. Л. Колесов и др. М.: ЦНИИТ Энефтехим, 1998 г.

Аннотация

Авторы, основываясь на литературно-патентный анализ существующих разработок, предлагают из параксилола получать терефталевую кислоту. Были посчитаны материальные балансы комплекса по производству ароматических углеводородов и установки производства терефталевой кислоты. В статье изложена значимость получения из терефталевой кислоты различные полимера. Представлена блок- схема производства терефталевой кислоты с учетом всех стадий подготовки и обработки сырья и полупродуктов.

Ключевые слова: бензол, толуол, ксилол, параксилол, ароматические углеводороды, терефталевая кислота, нефтехимия, синтез.

Abstract

The authors, based on a literature-patent analysis of existing developments, propose from paraxylene to obtain terephthalic acid. The material balances of the complex for the production of aromatic hydrocarbons and the plant for the production of terephthalic acid were calculated. The article highlights the importance of obtaining various polymers from terephthalic acid. A block diagram of production of terephthalic acid is presented taking into account all stages of preparation and processing of raw materials and intermediates.

Key words: benzene, toluene, xylene, paraxylene, aromatic hydrocarbons, terephthalic acid, petrochemistry, synthesis.

МРНТИ 61.51.03

¹Е.Н.Кадірлі, ²О.Ю.Панченко, ²Н.А.Карабасова

¹Уфимский государственный нефтяной технический университет,

²Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова

г. Атырау, Республика Казахстан

yernazarkadirli@gmail.com, leka.pan@mail.ru, nagima@inbox.ru

ВАРИАНТЫ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТИ МЕСТОРОЖДЕНИЯ КАРАЧАГАНАК

Месторождение Карачаганак нефтегазоконденсатное месторождение Казахстана, расположено в Западно-Казахстанской области, вблизи города Аксай. Открыто в 1979 году. Начальные запасы месторождения составляют свыше 1 млрд тонн нефти и газового конденсата. содержит кроме основных

газоконденсатных горизонтов и нефтяные залежи. Следовательно, при разработке месторождения, обеспечивающего высокий отбор наиболее ценных частей углеводородного сырья – нефти и стабильного конденсата, а также при организации промыслового сбора, подготовки и транспорта, в том числе и трубопроводного, которой в данный момент получил особую актуальность для этого региона необходимо особенно тщательно изучать особенности состава и свойств нефтей и конденсатов[1].

Уникальность месторождения диктует определенные условия, в ходе разработки этого месторождения особенно важное значение приобретает систематический контроль не только за изменениями физических параметров залежей (условии равновесия фаз), но и за изменениями состава и свойств продукции скважин (особенно нефтяных). Это необходимо для прогнозирования состава товарной нефти и стабильного конденсата для целей переработки, а также возможного регулирования параметров для повышения конденсатоотдачи при Сайклинг-процессе.

Для нефтей из каменноугольных горизонтов месторождения Карачаганак характерно повышение содержания асфальто-смолистых веществ, вязкости и плотности по мере глубины залегания. При этом происходит увеличение коксуетости. Наиболее тяжелой из исследованных проб является нефть скважины 29, отобранная из интервала перфорации 5164-5174 м (плотность при 20°C 865 кг/м³) с температурой застывания 2°C.

Она содержит 0,93% асфальтенов, 9,02% силикагелевых смол и 7,44% парафина (с температурой плавления 56°C). В интервале температур 0-10°C из-за выпадения в объеме нефти кристалликов парафина она проявляет аномалию вязкости, приобретает статическое и динамическое напряжение сдвига. Девонская нефть месторождения Карачаганак (скважина 15, интервал перфорации 5647-5754м) является исключением. Она светло-желтого цвета и напоминает белые нефти месторождений Оймаша, Ракушечное. Содержит всего 1,1% силикагелевых смол, асфальтены отсутствуют. Нефть маловязкая и низкозастывающая она имеет высокий выход светлых фракций (до 350°-61,3% масс) [1].

Стандартные бензиновые фракции Карачаганакской нефти, скважины 15 выкипающие до 200°C, характеризуются низким содержанием серы от 0,003 до 0,024%.

Тогда как фракции нефтей того же месторождения скважины 14 отличаются повышенным содержанием серы и высокой кислотностью. Поэтому легкие фракции этих нефтей (н.к.-120°, н.к.-150°) могут служить прямыми компонентами авиа- и автобензинов после очистки от сернистых соединений и гидрокаталитической переработки на специально разработанном катализаторе можно получить высокооктановый бензин с достаточно высоким выходом (70-80%) без каталитического риформинга.

Фракции н.к.-180° и н.к.-200° после щелочной очистки можно использовать в качестве растворителя для лакокрасочной промышленности по ГОСТ 3134-52. Керосиновые фракции нефтей месторождения

Карачаганак кроме девонской нефти (скважины 15) имеют повышенную кислотность и высокое содержание серы. Все они по основным физико-химическим характеристикам отвечают требованиям ГОСТ 10227-62 на реактивное топливо ТС-1 или РТ (фракции 120⁰-230⁰С, 120⁰-240⁰С) или требованиям ГОСТ 305-82 в качестве прямогонных компонентов зимних дизельных топлив марки «З», в случае необходимости осветительным керосином КО-20 по ГОСТ 4753- 68.

Фракции (150⁰-280⁰, 150⁰-320⁰С) - легкие керосиновые дистилляты девонской нефти Карачаганакского месторождения из-за малой вязкости и низкой плотности не отвечают требованиям ГОСТ на реактивные топлива. Керосиновые фракции из нефтей других скважин содержат повышенное количество общей серы, не соответствующее требованиям ГОСТа. По остальным физико-химическим характеристикам они отвечают требованиям ГОСТа 10227-86 на реактивное топливо ТС-1 или РТ или требованиям ГОСТа 305-82 в качестве прямогонных компонентов зимних дизельных топлив марки З, при необходимости – требованиям ГОСТа 4753-68 на осветительный керосин 30.20. Дизельные дистилляты Карачаганакской нефти скважины 14 сернистые и низкозастывающие фракция 180⁰-350⁰С по основным характеристикам отвечает требованиям ГОСТ 305-82 на зимнее дизельное топливо после соответствующей очистки. Из числа аналогичных дистиллятов Карачаганакской нефти (скважины 20) фракция 200⁰ – 320⁰С отвечает требованиям на зимнее топливо, а другие могут быть использованы согласно ГОСТ 305-82 в качестве летнего дизельного топлива.

Дизельные дистилляты, отобранные из Карачаганакской нефти скважины 15 малосернистые, температуры застывания низкие. Фракции 180⁰-350⁰, 200⁰-320⁰, 200⁰-350⁰С по основным характеристикам отвечают требованиям ГОСТ 308-82 на зимнее топливо для холодной климатической зоны, а фракция 250⁰-350⁰С на летнее дизельное топливо. Вакуумный дистиллят маловязкий. Парафино-нафтеновые углеводороды в нем составляют 74,8, ароматические – 24,51%, значительная часть последних приходится на углеводороды II и III групп (19,33%).

Среди моторных топлив особое место занимает автомобильные и авиационные бензины, имеющие максимально возрастающие потребности использования в современном мире[2].

Нефти различных месторождений содержат различное количество легких прямогонных фракции, который в зависимости от углеводородного состава и характеристик могут быть использованы в качестве того или иного бензина или их компонентов.

Легкие прямогонные фракции нефтей, выкипающих до 200 °С, используются также для различных технических нужд. Например, в качестве растворителей для резиновой, лакокрасочной промышленности и другие.

Так легкие погоны нефтей, которые по тем или иным признакам не отвечают требованиям соответствующих ГОСТов на моторные бензины,

бензины-растворители, направляются на вторичные процессы переработки и очистки для получения нефтепродуктов требуемого состава и качества.

Выход бензиновых фракций Карачаганакских нефтей н.к.-150 °С для них соответственно 35,18 и 17,45 %, но эти фракции отличаются большим содержанием серы.

Таблица 1 - Физико-химическая характеристика нефтей

Горизонт	Интервал перфорации	№ скважины	ρ_4^{20}	М	Вязкость при 20°С, $\frac{\text{дм}^2}{\text{с}}$	Температура, °С		Содержание, масс %				Коксуемость, %	Парафин		Выход фракций, %	
						вспышки в закрытом тигле	застывания	асфальтенов	смол силикагелевых	смол сернокислотных	серы		содержание	t _{пл} , °С	до 200 °С	до 350 °С
карб.	5007-5023	20	816,0	145	5,16	0	-24	0,06	2,2	23	0,87	0,83	6,2	48	36,7	64,2
карб.	5164-5174	29	865,0	239	94,5	0	2	0,93	9,02	48	3,3	7,44	7,44	56	22,0	39,5
карб.	5120-5170	14	845,6	262	18,59	-2	-28	1,30	3,38	32	0,86	1,6	4,97	46	24,0	49,0
карб.	4734-4762	11	792,0	171	2,70	0	-40	0,21	2,10	8,0	1,0	0,3	4,31	48	48,4	72,5
карб.	5202-5207	13	849,5		12,10	-	-20	0,70	8,85		1,2	2,9	6,96	49	28,8	55,0
дев.	5647-5754	15	803,6	201	3,59	-	-15	отс.	1,17	2,2	0,46	0,37	5,2	48	37,5	61,25

Так, в бензиновых фракциях н.к.-150°С содержится 0,2-0,56% серы, что значительно превышает нормы ГОСТов на авто и авиационные бензины.

После соответствующей очистки фракции могут служить прямогонными компонентами этих топлив. Например, фракции н.к.-120°С по фракционному составу отвечают требованиям ГОСТ 1012-72 на авиационный бензин Б-70.

Остальные более тяжелые бензиновые фракции после очистки от серы могут применяться в качестве растворителей для лакокрасочной промышленности (ГОСТ 3134-52) [3].

Таблица 2 - Физико-химические характеристики бензиновых фракций

Темпера- тура отбора, °С	Выход на нефть, %	ρ_4^{20}	n_D^{20}	Содержание углеводородов, %				
				аромати-ческих	нафте-новых	парафиновых		
						суммар-ное	нормаль-ного строения	изо-строе-ния
Нефть из скважины № 15								
н.к.-62	3,25	0,6495	1,3787	-	7,59	92,41	9,38	83,03
62-95	7,60	0,6962	1,3962	7,5	13,9	78,6	9,5	69,1
95-122	10,62	0,7363	1,4132	15,6	13,5	70,9	5,21	65,69
122-150	7,40	0,7578	1,4252	23,94	13,69	62,37	2,90	59,47
150-200	11,90	0,7737	1,4392	31,68	10,25	58,07	7,91	50,16
н.к.-200	40,75	0,7366	1,4194	15,74	11,79	72,47	6,98	65,49
Нефть из скважины № 14								
н.к.-62	1,2	0,6776	1,3840	-	11,3	88,7	88,7	-

62-95	3,8	0,6864	1,3940	8,6	17,8	73,6	73,6	-
95-122	4,5	0,7255	1,4085	12,6	21,9	65,5	65,5	-
122-150	6,5	0,7542	1,4230	20,2	19,1	60,7	60,7	-
150-200	9,0	0,7804	1,4380	26,3	22,1	51,6	51,6	-

Фракции 120-240⁰С полученные из Карачаганакских нефтей по фракционным составам, значениям кинематической вязкости, высоты некоптящего пламени и температуры вспышки удовлетворяют требованиям ГОСТ 10227-62 на реактивное топливо ТС-I, однако повышенное содержание серы обуславливает некондиционность фракции.

Максимальным выходом на нефть отличаются фракции 120-240⁰С Карачаганакских нефтей (27,7-35,4%). Нефти месторождения Карачаганак, отличаются большим выходом легких фракции (30-50%) фракции н.к.-200⁰С.

Дизельные дистилляты.

Дистилляты 230-350 и 240-350⁰С по значениям основных характеристик удовлетворяет требованиям ГОСТ 305-82 на летнее дизельное топливо марки Л.

Для них коксуемость 10%-ного остатка немного превышает норму 0,3%.

Широкая дизельная фракция 180-350⁰С с выходом на нефть 20,5%масс является кондиционным зимним дизельным топливом марки 3 для дизелей общего назначения в умеренной климатической зоне.

Последующие две фракции 200-320 и 200-350⁰С также могут служить в качестве топлива 3 для судовых и тепловозных дизелей (по величине вязкости при 20 ⁰С.)

Исследованы [1]. Характеристики смесей углеводородов из этих фракции, не образующих комплекс с карбамидом и характеристики жидких парафинов, выделенных при карбамидной депарафинизации фракции.

В результате депарафинизации температуры застывания фракции снижается, а значение других характеристик немного повышены.

Выделенные из фракции жидкие парафины имеют средние молекулярные массы 202, 219 и застывают при температурах минус 4 и минус 8.

Были приведены характеристики различных остатков, полученных при перегонке нефти в аппарате АРН-2. Остатки, за исключением двух последних, могут служить поточным мазутом № 40 по ГОСТ 10585-75.

Температура застывания их не превышает 25⁰С, следовательно, они рассматриваются как мазуты из высокопарафинистой и высокосернистой нефти. Остатки выше 400 и выше 450 ⁰С могут служить мазутом марки М100, а также как из высокопарафинистой нефти (т.к. их температура застывания не превышает 42⁰С- требования упомянутого ГОСТ) [4].

Для определения технологической классификации нефти месторождения «Карачаганак» необходимо проанализировать следующие показатели:

Содержание серы в нефти, %	Содержание светлых фракций, выкипающих до 350 ⁰ С, %	Потенциальное содержание базовых масел, вес. %	Индекс вязкости базовых масел	Содержание парафинов, %
0,4-1,2	39,5-64,2	7,41-16,13	107-139	4,97-9,8

На основании вышеизложенных показателей физико-химической характеристики нефти можно составить следующий технологический шифр по ГОСТ для нефтей месторождения «Карачаганак»

II – класс по содержанию серы в нефти

T₁ – тип по содержанию фракций, выкипающих до 350⁰С.

M₂- группа по потенциальному содержанию базовых масел.

I₁ – индекс вязкости базовых масел.

P₃ – вид по содержанию парафинов в нефти.

Анализ нефтей месторождения Карачаганак следующие обнаруживает следующие свойства:

Нефти месторождения Карачаганак имеют следующий усредненный состав: нефть сернистая (содержание серы 0,4 – 1,2); содержание парафина (4,97 – 9,8) с температурой плавления 50⁰С; малосмолистая асфальтенов в среднем 0,33%, содержание силикагеливых смол 4,95%, температура вспышки +5⁰С, температура застывания – 25⁰С. Выход светлых фракций н.к. – 200⁰С составил в среднем 47,9%, фракций до 350⁰С – 68,5%.

На основании вышеизложенных результатов можно рекомендовать следующие варианты переработки:

Анализ показал, что нефти месторождения можно использовать как сырье для получения моторных топлив с предварительной гидроочисткой. Выход фракций 350⁰С – 500⁰С также высок, в среднем 10 – 20% на нефть, исследование свойств остатков показало, что их можно использовать так же – как сырье для получения смазочных масел. По вышесказанному можно резюмировать, что нефть месторождения «Карачаганак» целесообразно перерабатывать следующим образом: для переработки девонской нефти месторождения предлагается топливный вариант с параллельным получением сырья для нефтехимии по топливно-масленому варианту, а для нефтей каменноугольных горизонтов разработана поточная схема по топливно-масляному варианту.

На основании вышеизложенного нами предлагаются два варианта переработки нефтей месторождения Карачаганак [5].

Для переработки девонской нефти месторождения предлагается топливный вариант с параллельным получением сырья для нефтехимии (рисунок 4).

Газовый конденсат поступает на разделение. С установки разделения исходит 3 потока, фракция 120⁰-150⁰ С идет как прямогонный бензин, часть

той же фракции поступает на термокаталитический пиролиз с получением сырья для нефтехимического синтеза. Второй поток – это фракции керосина и дизельного топлива, часть той же фракции поступает на гидролиз для получения сырья нефтехимического синтеза этилена и полипропилена. Третий поток разделения – котельное топливо.

Газ сепарации поступает на термокаталитический пиролиз. Туда же поступает и пироконденсат побочный продукт гидролиза, конечный продукт термокаталитического пиролиза широкий спектр сырья для нефтехимического синтеза.

Для нефтей каменноугольных горизонтов разработана поточная схема по топливно-масляному варианту (рисунок 2)

Нефть поступает на установку ЭЛОУ-АВТ, где подвергается электрообессоливанию, обезвоживанию и разделению на следующие фракции: 120°-150°С, 180°-240°С, более 450°С. Фракция 120°-150°С поступает на гидроочистку, для получения высокооктанового бензина. Фракция 180°-240°С также подвергается гидроочистке с целью получения дизельного топлива. С вакуумной перегонки получают масляную фракцию 350°-400°С. Дистиллятные фракции подвергаются селективной очистке, депарафинизации и адсорбционной доочистке с получением базовых масел.

Из остаточной фракции получают компонент строительного битума с установки производства битумов. На эту же установку отправляют побочный продукт селективной очистки – экстракт. Гач, получаемый при депарафинизации дистиллятных фракций, используют в качестве компонента котельного топлива.

Список литературы:

- 1 Н.К. Надиров. «Нефть и газ Казахстана», АО «Мұнай» - Алматы, Ғылым, 1996 г. ч. 2.
- 2 С.Г.Хабибуллин, О.Ю. Панченко «Моделирование процессов переработки карачаганакского газоконденсата» Сборник научных трудов международной научно-практической конференции «К 110-летию Казахской нефти» г. Атырау, 2009 г.
- 3 С.Г.Хабибуллин, О.Ю. Панченко «Перспективное направление переработки газоконденсата карачаганакского месторождения» Вестник АИНГ №16, 2009 г.
- 4 А.И. Быстров, С.Г. Хабибуллин, И.Р. Хайрудинов, Ф.М. Султанов, Н.С. Иванова «Прогнозирование результатов переработки газового конденсата по данным анализа его химического состава и отбора товарных продуктов с использованием балансовой схемы» Материалы Международной научной – практической конференции «Нефтегазопереработка-2010» г.Уфа, 2010 г.
- 5 О.Ю. Панченко, Г.Н. Мухамбетова «Перспективы переработки высокосернистого сырья в Казахстане» Материалы IV научно-технической конференции молодых специалистов. Омскнефтехимпроект. г.Омск, 2013 г.

Аннотация

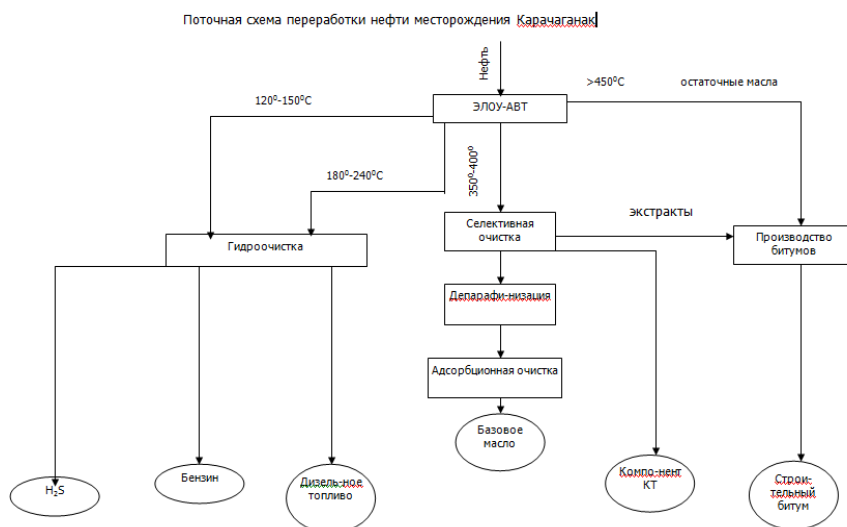
Статья «Варианты переработки нефти месторождения Карачаганак» посвящена разработке различных вариантов нефти месторождения Карачаганак. В материале представлены физико-химические свойства нефти месторождения Карачаганак. Показано технологическое обоснование значимости переработки исследуемой нефти по топливному варианту с параллельным получением сырья для нефтехимии и по топливно-масляному варианту.

Ключевые слова: нефть, месторождение, фракции, переработка, исследования, свойства.

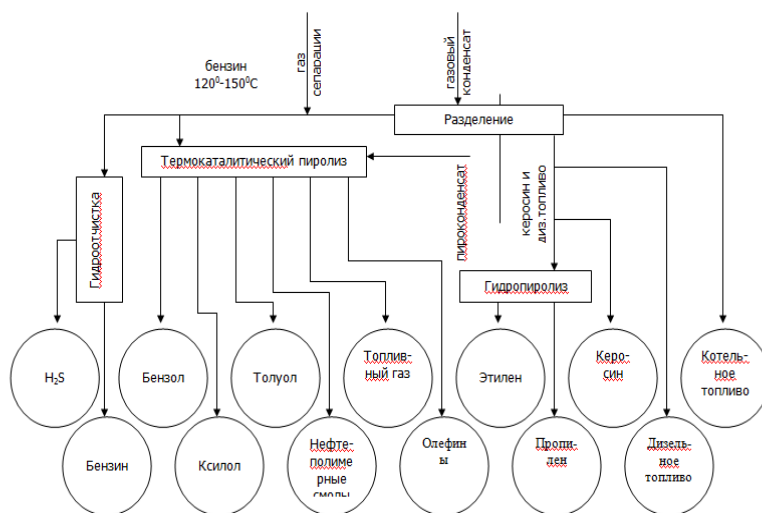
Abstract

The article "Variants of oil processing in the Karachaganak field" is devoted to the development of various oil variants of the Karachaganak field. The material presents the physical and chemical properties of the Karachaganak field oil. The technological substantiation of the significance of processing of the oil under study according to the fuel variant with parallel production of raw materials for petrochemistry and fuel-oil variant is shown.

Key words: oil, deposit, fractions, processing, research, properties.

Поточная схема переработки нефти месторождения **Карачаганак** с возможностью получения сырья для нефтехимии

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР • СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК СЕРИЯСЫ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Н.Х.Суюнова Историческое эссе в новейшей ногойской литературе (на материале прозы исыкапаева).....	3
С.О.Қуаныш, Т.К.Каирова, Н.Н.Нұрлыбек «Мәңгілік ел» идеясы контекстінде отандық тарих ғылымының дамуы.....	11
Г.С.Белолипская Перспективы развития медиакоммуникаций в прикаспийском регионе.....	17
К.Байниева, А.Умурзакова, К.Нсанбаева Лексическое значение слова: к проблеме семантического варьирования.....	21
Г.Кайргалиева, Ә.Бегісбаев Х.Досмұхамедов – дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеуші.....	30
Ж.Ж.Сакенов, А.Х.Имандосов, Н.Максүтова Труды РахметаУтесинова как исторический источник.....	36
Ә.Т.Өмірзақов Ауыл шаруашылығы саласының майталмандары.....	46
О.Р.Қалмырза Қаламгер Төлеген Жаңабайұлының публицистикасы.....	50

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Қ.И.Галимов Жаңартылған білім беру жағдайында бастауыш білім беруде акт пәнін енгізудің қажеттілігі.....	56
---	-----------

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

ЭКОНОМИКА И ПРАВО

Э.М.Адиетова, С.Б.Жубанова, Ғ.Арманқызы Қазақстан Республикасында еңбек ресурстарының қазіргі жағдайына талдау жасау.....	61
Д.У.Айтмуханова, З.Ж.Садуахасова Сот шешімдерінің дәлелдемелерге негізделуі және орындалу жағдайлары.....	71
Э.М.Адиетова, А.Ж.Канатова, Д.Ж.Жасталапова Қазақстанның әлеуметтік – экономикалық дамуында тура шетелдік инвестицияның ролін талдау және бағалау.....	78
Ж.Б.Хамидуллина Негізгі құралдарды жалға берудің ережелері және жалға беру объектілері.....	89
Э.М.Адиетова, Г.Ж.Жамбылова, С.Е.Аманшиева Кедейшілікті азайту бойынша әлеуметтік саясат құралдары.....	96

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР • СЕРИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК
СЕРИЯСЫ**

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Б.З.Кенжегулов, Ж.Д.Мухтарғалиева, Т.Б.Гапуова Математическое моделирование удлинения стержня от поля распределения температуры по ее длине.....	105
Д.Джумамухамбетов, А.М.Казыбеков Ғылым және инженерлік мамандық талаптанушыларына программалауды arduino платформасын қолдана отырып оқыту.....	111
Б.З.Кенжегулов, Ж.Д.Мухтарғалиева, Т.Б.Гапуова Математическое моделирование исследования термо- напряженного в состоянии стержня из жаропрочного сплава.....	115
Д.Джумамухамбетов, Н.Г.Садыкова Нанотехнологияның техникада қолданылуы.....	123
А.Д.Сариев, А.С.Сайлаубаева, А.Куспан, Ж.Н.Хазтурганова Свойства решений нестационарного уравнения переноса для обратных задач.....	128

ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР

ЭКОЛОГИЯ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

А.К.Зулхарнаев, Н.А.Карабасова, А.С.Буканова Ароматические углеводороды атырауского НПЗ – перспективное сырье нефтехимического синтеза.....	134
Е.Н.Қадірлі, О.Ю.Панченко, Н.А.Карабасова Варианты переработки нефти месторождения карачаганак.....	139

**Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫНА ЖАРИЯЛАНАТЫН ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН
ТАЛАПТАР**

1. FTAMP
2. Автордың (лардың* аты-жөні
3. Автордың (лардың) ** жұмыс орны
4. Электрондық пошта
5. Мақаланың тақырыбы
6. Мақаланың мәтінінде жазылған тілде және ағылшын тіліндегі аңдатпа
7. Негізгі сөздер
8. Мақаланың толық мәтіні

Мақалалар Times New Roman шрифтіңде (12 кегль) білдіреді, *.doc, *.docx мәтіндік редакторында басылып шығарылады, беттің барлық жағынан 3 см қалың шеттері болуы қажет. Шегініс 1,0 см, жол аралығы біртұтас. Сілтемелер тік жақшаларда пішімделеді. Ешқандай бет түсіндірмелеріне жол берілмейді. Беттер нөмірленбейді. Кестенің негізгі мәтінінде, сызбаларда, мәтіннің фотосуреттерінде рұқсат етіледі. Формулалар Equation Editor редакторында орындалуы керек. Мәтінде халықаралық жүйеде қабылданған қысқарту бірліктері, физикалық, химиялық және математикалық шамалар мен терминдер және т.б. қолданылады.

Мақаланың электронды нұсқасы бөлек файлда болуы тиіс. Файл атауында бірінші автордың тегі көрсетілуі міндетті (мысалы, Құсниденовтің мақаласы). Қолжазбаның толық көлемі, оның ішінде аңдатпа, әдебиеттер, кестелер және сызбалар 10 парақтан аспауы тиіс.

9. Қолданылған әдебиеттер ГОСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек

10. Автор (авторлар) туралы ақпарат. Жеке бетте автор (лар) туралы толық ақпарат көрсетіледі: толық аты-жөні, жұмыс орны, лауазымы, электронды поштасы, телефон нөмірі.

11. Мақаламен бірге ғылым кандидаты немесе ғылым докторының мақалаға берген рецензиясы қоса беріледі.

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ
ПУБЛИКУЕМЫМ В ВЕСТНИКЕ АТЫРАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ.Х.ДОСМУХАМЕДОВА**

1. МРНТИ
2. Ф.И.О. автора (-ов)*
3. Место работы автора (-ов) **
4. Электронная почта
5. Название статьи
6. Аннотация на языке текста публикуемого материала и на английском языке

7. Ключевые слова
8. Полный текст статьи

Статьи представляют в напечатанном в текстовом редакторе *.doc, *.docx шрифтом TimesNewRoman (12 кегль) с полями по 3 см со всех сторон листа. Абзацный отступ 1,0 см, межстрочное расстояние - одинарное. Сноски оформляются в квадратных скобках. Не допускаются постраничные сноски. Страницы нумеруются. Допускаются в основном тексте схемы, таблицы, рисунки, фотографии по тексту. Формулы должны быть выполнены в редакторе EquationEditor. В тексте допускаются лишь принятые в международной системе единицы сокращения мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п.

В электронном варианте каждая статья должна быть в отдельном файле. В имени файла необходимо указать фамилию первого автора (например, Кусниденов статья). Общий объем рукописи, включая аннотацию, литературу, таблицы и рисунки, не должен превышать 10 страниц.

9. Используемая литература должна быть оформлена согласно Гост 7.1-2003

10. Сведения об авторе (авторах). На отдельной странице указываются полные сведения об авторе (-ах): ФИО полностью, место работы, должность, адрес электронной почты, номер телефона.

11. К статье прилагается одна внешняя рецензия за подписью кандидата или доктора наук по специфике статьи.

**Х.Досмухамедов
атындағы
Атырау мемлекеттік
университетінің
Хабаршысы
Вестник
Атырауского
государственного
университета
имени Х.Досмухамедова**

Отв. за выпуск,
редактор

Г. Қайырғалиева

Технический редактор,
компьютерная верстка

С. Батырғалиева

Подписано в печать
25.09.2018

Формат 60х84/8

Усл.-печ. л. 25,75

Тираж 300 экз.

Заказ 1

Цена договорная

**Издательство
Атырауского
государственного
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
Тел. /712-2/ 27 63 23

**Отпечатано
в типографии
издательства
Атырауского
государственного
университета имени
Х.Досмухамедова**